

ՆԵԼԼԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ
(1991 - 2007 թթ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԵԼԼԻ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

**ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ
(1991-2007 թթ.)**

11
A 98848

NATIONAL ACADEMY OF THE REPUBLIC OF THE ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NELLY A. MINASYAN

**TURKISH POLICY IN CENTRAL ASIA
(BETWEEN 1991 AND 2007)**

The book is recommended for publication by the Scientific
Council of the Institute of Oriental Studies, National Academy of
Sciences, Republic of Armenia

Yerevan
"Lusabats Publishing House"
2013

ՀՏԴ 94 (560): 32.001

ԳՄԴ 63.3 (5 ԹՈՒ): 66.01

Մ 710

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ
Պատասխանատու խմբագիր՝ պ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ռուբեն Սաֆրաստյան
Գրախոս՝ պ. գ. թ., դոցենտ Գագիկ Հարությունյան

Մինասյան Ն.

Մ 710 Թուրքիայի քաղաքականությունը կենտրոնական

Ասիայում: 1991-2007 թթ/ Ն. Մինասյան.- Եր.:

Լուսաքաց, 2013.- 240 էջ:

*Աշխատության մեջ քննարկվում է 1991 թ. մինչև 2007 թ. ընկած ժամանակա-
հատվածի Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկր-
ների նկատմամբ: Այս շրջանում Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականության հա-
մատեքստում լուսաբանվում են Կենտրոնական Ասիայի երկրների ու Թուրքիայի միջև
հաստատված քաղաքական, տնտեսական, առևտրային, կրթական ու մշակութային
հարաբերությունները և դրանց արդյունքները:*

*Նախատեսվում է թուրքագետների, քաղաքագետների, պատմաբանների և
Թուրքիայի արտաքին քաղաքական գործընթացներով հետաքրքրվողների համար:*

ՀՏԴ 94 (560): 32.001

ԳՄԴ 63.3 (5 ԹՈՒ): 66.01

ISBN 979-9939-69-049-0

© Նելլի Մինասյան, 2013

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	6
ԳԼՈՒԽ 1 . ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ 1990-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ	20
1.1. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաձևումը Խորհրդային Միության փլուզման ժամանակաշրջանում.....	20
1.2. Առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատումը Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների միջև 1990-ական թթ. սկզբներին	67
1.3. «Թուրքական զարգացման նմուշաձևի» կիրառումը Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում.....	91
ԳԼՈՒԽ 2. ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ 1990-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ	111
2.1. Առևտրատնտեսական կապերը Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին	111
2.2. Կրթամշակութային հարաբերությունները Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների միջև	137
2.3. Ֆեթուլլահ Գյուլենի կազմակերպությունը և նրա գործունեությունը Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում	154
ԳԼՈՒԽ 3. ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ «ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (2002-2007 ԹԹ.)	170
3.1. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր նախապատվություններ.....	170
3.2. Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 2002-2007 թթ	178
3.3. Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում որպես նեոպանթյուրքիզմի գաղափարախոսության արտահայտում	196
ՎԵՐՋԱՔԱՆ	212
Summary	217
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	221

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թուրքիայի Հանրապետության կենտրոնասիական քաղաքականության համակողմանի ուսումնասիրությունն ու լուսաբանումն ունի գիտական կարևոր նշանակություն և արդիականություն: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Թուրքիայի՝ հետխորհրդային մոտերկու տասնամյակների արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկի նպատակների ու առանձնահատկությունների բացահայտումը ուսումնասիրվող թեման դարձնում է արդիական: Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրները միշտ էլ հետաքրքրել են Թուրքիային: Չպետք է մոռանալ, որ դեռևս Օսմանյան կայսրության ժամանակներից սկսած՝ Թուրքիայի նպատակներից մեկը եղել է իր իշխանության ներքո թյուրքալեզու ժողովուրդներին համախմբելը: Սա իրականում նախկին պանթյուրքիստական գաղափարների վերամշակված դրսևորում էր, որը ներկա փուլում արտահայտվեց գաղափարական, առևտրատնտեսական և կրթամշակութային համագործակցության ամրապնդմամբ:

Արևմտյան, ինչպես նաև թուրք որոշ հեղինակներ առաջ քաշեցին այն տեսակետը, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման արդյունքում Թուրքիան կորցրեց իր նախկին կարևորությունն Արևմուտքի համար և կանգնեց աշխարհաքաղաքական մեկուսացման իրական վտանգի առջև: Իրականում մենագրության մեջ նման մոտեցումը հերքվում է, և հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ Թուրքիայի համար ստեղծվեց աշխարհաքաղաքական նպաստավոր իրավիճակ Կենտրոնական Ասիայում իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունն ամրապնդելու գործում, ինչին նպաստում էր Արևմուտքի քաղաքական աջակցությունը և վերոնշյալ տարածաշրջանում Ռուսաստանի Դաշնության ռազմաքաղաքական դիրքերի թուլացումը: Նման պայմաններում Թուրքիան կենտրոնասիական երկրների հետ հաստատեց բազմակողմանի համագործակցություն՝ հասնելով որոշակի հաջողությունների և տարածաշրջանում ապահովելով իր ներկայությունը:

Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականության կարևոր գործոններից մեկը կենտրոնասիական երկրների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատումն ու զարգացումն է: Այս տարածաշրջանը հարուստ է, մասնավորապես նավթի ու գազի պաշարներով, որոնցով հետաքրքրվում են ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ մյուս խոշոր տերությունները: Մյուս կողմից էլ նոր նշանակություն ձեռք բերեց կառուցվող խողովակաշարերի համար պայքարը, որի մասնակիցներից մեկը դարձավ Թուրքիան՝ փորձելով դառնալ տարանցիկ երկիր և դրանով բարձրացնել իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Բացի այդ կենտրոնասիական տարածաշրջանը նոր գոտի էր, որտեղ կարող էին իրենց առևտրատնտեսական գործունեությունը ծավալել թուրքական ընկերությունները և տնտեսական առումով այն նվաճել: Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի քաղաքականությունը կարելի էր բաժանել փուլերի, երբ նկատվում էր նրա քաղաքականության և գործողությունների ակտիվացում կամ դանդաղում, հետևաբար՝ որոշ ժամանակահատվածում Թուրքիան արձանագրում էր հաջողություններ կամ հակառակը՝ էական ձեռքբերումներ չէր գրանցում: Թուրքիան ակտիվ առևտրատնտեսական գործունեություն ծավալեց հատկապես 1990-ական թթ. սկզբներից, որի ծավալները 21-րդ դարի սկզբին ավելացան և ապահովեցին Թուրքիայի ներկայությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների տնտեսություններում:

Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականության մյուս կարևոր բաղադրիչը կրթության ու մշակույթի բնագավառներում այս երկրների հետ հարաբերությունների հաստատումն ու զարգացումն էր, որի նպատակն էր ծնավորել մշակութային ու կրթական միասնական համակարգ: Ըստ երևույթին 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան կարողացավ որոշակի հաջողություններ ունենալ կենտրոնասիական երկրների կրթամշակութային բնագավառներում, երբ ստեղծվեցին մի շարք կրթական կենտրոններ, միություններ, հիմնադրամներ և դպրոցներ: Թյուրքալեզու երկրները ևս շահագրգռված էին այդ համագործակցությամբ: Թուրքիայի նախաձեռնությամբ այս երկրներից շատ երիտասարդներ կրթություն ստանալու նպա-

տակով գնացին Թուրքիա: Ավելին, թյուրքալեզու երկրներում բացվեցին թուրքական ավագ դպրոցներ, լիցեյներ և համալսարաններ: Կրթական լայն գործունեություն ծավալեցին Ֆեթուլլահ Գյուլենի շարժումն ու «Թյուրքական համագործակցության ու զարգացման գործակալությունը»: Թյուրքական աշխարհին վերաբերող մշակութային միջոցառումներն իրականացնում էր «Թյուրքական մշակույթի և արվեստի համընդհանուր կառավարում» կազմակերպությունը: Կրթամշակութային բնագավառում կենտրոնասիական երկրների հետ համագործակցությունը Թուրքիային հնարավորություն ընձեռեց տարածաշրջանում իրականացնելու կարևոր նախագծեր:

Կենտրոնասիական տարածաշրջանում Թուրքիայի քաղաքականության ձևավորման գործում իր կարևոր դերակատարումն ունի նրա ՆԱՏՕ-ի անդամ լինելու իրողությունը: Նման պայմաններում կենտրոնասիական երկրները Արևմուտքի հետ համագործակցելու համար Թուրքիային դիտարկում էին որպես կամուրջ: Թուրքիան, որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ, ձգտում էր տարածաշրջանում դառնալ անվտանգության համակարգի մի մասը, հատկապես 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում կատարված ահաբեկչությունից հետո և հաստատել իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունը:

Պետք է նշենք, որ, ինչպես Հարավային Կովկասում, այնպես էլ Կենտրոնական Ասիայում, Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող մրցակցությունն իր ուրույն տեղն ուներ Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ՝ հարկադրելով Թուրքիային սահմանափակել իր հավակնությունները Կենտրոնական Ասիայում:

2002 թ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ, երբ իշխանության գլուխ եկավ իսլամամետ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը (այսուհետև՝ ԱԶԿ): ԱԶԿ-ն կարևորեց Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությունը և նախորդ կառավարության հետ համեմատած՝ փորձեց տարածաշրջանում ակտիվացնել իր գործունեությունը:

Սույն մենագրությունում քննարկվող նյութն ուղղակիորեն առնչվում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ուղղություններից մեկի

հետ, և նրա համալիր ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության ուրոշ ուղղությունների իրականացման համար՝ մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայի երկրների նկատմամբ: Թեմայի ուսումնասիրումը կարևորվում է նաև նրանով, որ հնարավորություն է տալիս հասկանալու մեր հարևան պետության կենտրոնասիական քաղաքականության ուղղություններն ու նպատակները, դրանց ազդեցությունը Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության հեռանկարային գործընթացներում:

Աշխատությունում լուսաբանվում են հետևյալ հիմնահարցերը.

- հետազոտել Կենտրոնական Ասիայում ԽՍՀՄ փլուզման հետևանքով ստեղծված քաղաքական իրողությունների պայմաններում Թուրքիայի համար ի հայտ եկած աշխարհաքաղաքական նոր հեռանկարները

- վերլուծել Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի քաղաքականության ակտիվացումն ու դրա հիմնական նախադրյալները

- պարզաբանել այդ տարածաշրջանում Թուրքիայի քաղաքական դիրքերի ամրապնդմանն ուղղված քայլերն ու դրան նպաստող հիմնական գործոնները

- վերլուծել Թուրքիայի և Իրանի մրցակցությունը Կենտրոնական Ասիայում, Ռուսաստանի դիրքորոշումը, ինչպես նաև թուրք-չինական մրցակցությունն ու նրա առանձնահատկությունները

- բացահայտել այն բոլոր հանգամանքները, որոնք նպաստեցին «թուրքական գարգացման նմուշաձևի» գրավիչ դառնալուն, ապա նաև կենտրոնասիական երկրների կողմից նրա մերժմանը

- ցույց տալ տարածաշրջանում Թուրքիայի ծավալած առևտրատնտեսական գործունեությունը և դրա հետևանքները

- ներկայացնել Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի իրականացրած գործողությունների գաղափարական հիմքերը, ծավալած կրթամշակութային գործունեությունը, այդ թվում նաև ամերիկաբնակ Ֆ. Գյուլենի շարժման կողմից իրականացրած միջոցառումները, որոնց աջակցում էր թուրքական կառավարությունը.

- բացահայտել ԱԶԿ-ի Կենտրոնասիական քաղաքականության նոր միտումները, ներկայացնել Կուսակցության իրականացրած ծրագրերն ու միջոցառումներն այս տարածաշրջանում

- բացահայտել Թուրքիայի պանթյուրքիստական քաղաքականությունն ու նպատակները Կենտրոնական Ասիայում: Ներկայացնել «Թուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալության» և թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովների գործունեությունը որպես նեոպանթյուրքիզմի դրսևորումներ ու դրանց արդյունքները:

Աշխատության թեման ու նրանում առկա հարցադրումները հայրենական թուրքագիտության մեջ դեռևս չեն արժանացել առանձին և համակողմանի ուսումնասիրության: Այս աշխատանքն իր բովանդակությամբ և հարցադրումներով ընդարձակ փաստական նյութի, Թուրքիայի Հանրապետության պետական ծրագրերի, պետական մարմինների զեկույցների, հաշվետվությունների և գիտական աշխատությունների ուսումնասիրությամբ, փորձ է համալիր ներկայացնելու Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականությունը, նպատակներն ու տարածաշրջանային հավակնությունների հեռանկարները:

Ժամանակագրական տեսանկյունից աշխատությունն ընդգրկում է Կենտրոնական Ասիայի երկրների անկախացումից հետո մինչև 21-րդ դարի առաջին տասնամյակն ընկած ժամանակահատվածը (20-րդ դարի 90-ական թթ. սկզբից մինչև «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության կառավարման առաջին շրջանը՝ 2002-2007 թթ.): Նման ժամանակագրական սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման արդյունքում Կենտրոնական Ասիայում ստեղծվել էին քաղաքական նոր իրողություններ: Հետխորհրդային առաջին տասնամյակում Թուրքիան ակտիվորեն գործողություններ իրականացրեց՝ ներթափանցելու հետխորհրդային տարածաշրջան: Օգտվելով 1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնասիական երկրների հետ ձևավորած սերտ հարաբերություններից՝ Թուրքիան ոչ միայն փորձում էր ամրապնդել իր դիրքերը Կենտրոնական Ասիայում, այլև հանդես գալ որպես Ռուսաստանին հակակշռող գործոն: Մյուս կողմից՝ 2002 թ. Թուրքիայում իշխանութ-

յան գլուխ եկավ իսլամամետ ԱԶԿ-ն և սկսեց մշակել արտաքին քաղաքականության նոր կուրս, որում դարձյալ կարևորվեց կենտրոնասիական ուղղությունը:

Սույն աշխատության շարադրման ընթացքում օգտվել ենք բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներից, ինչպիսիք են թուրքական կառավարության ծրագրերն ու որոշումները, պետական միջոցառումների ու դիվանագիտական գործունեության արձանագրությունները, ամենամյա հաշվետվությունները, պետական ու քաղաքական գործիչների զեկուցագրերը, բազմալեզու մամուլը, փաստաթղթերի ժողովածուները և հիմնախնդրի առանձին հարցերի հետ առնչվող հարուստ գրականությունը, ներառել ենք նաև գիտական հոդվածներն ու հետազոտությունները: Փաստական նյութեր ենք քաղել համացանցից, մասնավորապես օգտագործել ենք թուրքական պետական գերատեսչությունների կայքէջերը (www.ekutup.dpt.gov.tr, www.meb.gov.tr, www.deik.org.tr, www.tika.gov.tr, www.basbakanlik.gov.tr, www.dtm.gov.tr, www.byegm.gov.tr, www.mfa.gov.tr):

Աշխատության մեջ քննարկվող խնդիրների ուսումնասիրության հիմնական սկզբնաղբյուրներն են Թուրքիայի Հանրապետության Պետական պլանավորման խորհրդի հինգամյա զարգացման ծրագրերը¹, Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության², «Արտաքին տնտեսական հաբերությունների վարչության» և «Թյուրքական համագործակցության ու զարգացման գործակալության» կենտրոնասիական երկրներում կատարած աշխատանքների վերաբերյալ ամենամյա հաշվետվություններն ու զեկույցները: Դրանցում պարունակվում են Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև հարա-

¹ Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan6.pdf>, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/vii/plan7.pdf>, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, İslam Ülkeleri, ECO) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu Özeti, Kitap 5, Ağustos 1995, <http://ekutup.dpt.tr/kuresell/oik471.pdf>, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No. DPT:2511-ÖİK:528, Ankara, 2000, T. C., <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekona/oik528.pdf>, Eighth Five Year Development Plan 2001-2005, Ankara, 2001, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf>

² Turkish Ministry of Educational Statistics, <http://www.meb.gov.tr/Stats/ist97/MYHTML/45.htm>

բերությունների հաստատման, նաև տարբեր բնագավառներում համագործակցության զարգացման վերաբերյալ փաստագրական հարուստ նյութեր: Հատկապես կարևոր են «Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների վարչության» հաշվետվություններն ու զեկույցները, որոնցում թվական տվյալներով ներկայացվում է Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև տնտեսական, մասնավորապես առևտրային համագործակցության ծավալները³:

«Թուրքական համագործակցության ու զարգացման գործակալության» զեկույցներում ներկայացված են կենտրոնասիական երկրներում Թուրքիայի հետաքրքրություններն ու գործողությունների ծրագրերը, ինչպես նաև իրականացրած միջոցառումներն այս երկրների կրթության, գիտության, մշակույթի և տնտեսության բնագավառներում⁴: Կենտրոնական Ասիայի երկրների նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած բաղադրականության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են նաև թուրքական կառավարությունների ծրագրերը, որոնցում նշվում է այս երկրների հետ բազմակողմանի համագործակցության ռազմավարությունը⁵:

³ Bilateral Relation with Uzbekistan. DEİK, http://www.deik.org.tr/Pages/TR/IK_Ticarilliskiler.Detay.aspx?tiDetId=23&IKID=34, Trade Statistics, Undersecretariat for Foreign Trade of Turkey, 2006, Ankara and Country Reports of Turkish Foreign Economic Relations Board (DEİK) Istanbul, www.dtm.gov.tr/cad/ulkegos/ulkegos.htm and [deik.org](http://www.deik.org), Kazakhstan Ülke Bülteni, DEİK, Şubat 2007, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/101/kazakistan%20bulten%20subat%202007_TR.pdf, Kirgizistan Ülke Bülteni, DEİK, Mayıs 2009, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/147/Kirgizistan-bulten-Mayis%202009_TR.doc, Türkiye-Özbekistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, DEİK, Mayıs 2006, http://www.deik.org.tr/Lists/Ticarilliskiler/Attachments/23/Microsoft%20Word%20-%20Ozbekistan-ikiliiliskiler-mart2006_TR.pdf, Tacikistan Ülke Bülteni, DEİK, Haziran 2009, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/173/Tacikistan%20ulke%20bulteni_mayis_2009_TR.pdf

⁴ TICA. Kazakhstan, <http://tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=326>, TICA. Projects in Kyrgyzstan, <http://www.tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=331>, TICA. Projects in Kazakhstan, <http://www.tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=330>, Türkmenistan Ülke Raporu, TİKA, 2009, http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Turkmenistan_UlkeRaporu.pdf, Özbekistan Ülke Raporu, TİKA, 2009, http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Ozbekistanraporu_2007.pdf, Özdenoğlu Selda, Kirgiz Cumhuriyeti (Kirgiz Republic), TİKA, Ankara, 2005, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kirgizistan.doc>

⁵ Başbakan Abdullah Gül Tarafından TBMM'ne sunulan 58'inci Hükümet Programı, Ankara, 23 Kasım 2002. T. C. 60. Hükümet Programı, Eylem Planı, 10 Ocak 2008, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/ep2008.pdf>, 59. Hükümet Programı, <http://www.basbakanlik.gov.tr/docs/hukumetprgrtr.doc>

Թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն թուրք հեղինակներ Բասկըն Օրանի⁶, Մուսթաֆա Այդընի⁷, Ահմեդ Ղալուբօղլուի⁸, Բյուլենթ Արասի⁹, Իդրիս Բալի¹⁰, Զիյա Օնիշի¹¹, Քաբա Մեհմեդի¹², Էրթան Էֆեգիլի¹³, Մեհմեդ Օգյուրջուլի¹⁴ աշխատությունները։ Նրանցում առկա են մի շարք կարևոր փաստեր ու վերլու-

⁶ Oran Baskin, *Türk Dış Politikası*, Cilt II. 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

⁷ Aydın Mustafa, *New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament*, SAM Papers, 2/2000.

<http://www.sam.gov.tr/sampapers/NewGeopoliticsofCentralAsiaandtheCaucasus.pdf>, Aydın Mustafa, *Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions*, *Perseption- Journal of International Affairs*, Vol. 10, Autumn 2005, p. 57-83, Aydın Mustafa, *Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus*, *Turkish Studies*, 5:2, <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713636933>, Aydın Mustafa, *Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis*, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, December, SAM-PAPER, 1/ 2004, Aydın Mustafa, *Geopolitics of Central Asia and the Caucasus; Continuity and Change Since the End of the Cold War*, *The Turkish Yearbook*, Vol. XXXII, p. 167-216.

⁸ Davutoğlu Ahmet, *Stratejik Derinlik*, İstanbul, 2001, Davutoğlu Ahmet, *Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007*, *Insight Turkey*, Cilt 10, Sayı 1, 2008, s. 77-96.

⁹ Aras Bülent, *US-Central Asia Relations: A View From Turkey*, *MERIA*, Vol. 1, No. 1-January, 1997, <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue1/jv1n1a4.html>, Aras Bülent, *Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options*, *Turkish Studies*, 1:1, 2000, p. 36-58, Aras Bülent, *Turkish Foreign Policy Towards Iran: Ideology and Foreign Policy in Flux*, *Journal of Third World Studies*, Vol. 18, No. 1, Spring 2001, p. 105-124, Aras Bülent and Omer Caha, *Fethullah Gulen and his Liberal "Turkish Islam" Movement*, *The Middle East Review of International Affairs-MERIA*, Vol. 4, No. 4, December 2000, p. 30-42, <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue4/aras-caha.pdf>

¹⁰ Bal Idris, *The Turkish Model And The Turkic Republics.-Perceptions*, *Journal of International Affairs*, Vol. 3, No. 3, September-November 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/bal.PDF>, Bal Idris, *Turkey's Relations with the West and Turkic Republics. Rise and Fall of the Turkish Model*, England, Ashgate Publishing, Bal Idris, *Turkish Model as a Foreign Policy Instrument in Post Cold War Era: The Cases of Turkic Republics and the Post September 11th Attacks Era*, <http://www.idrisbal.com/homepage>.

¹¹ Oniş Ziya, *Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence*, *MERIA*, Vol. 5, No. 2, June, 2001, p. 66-74, Öniş Z. & Yılmaz S., *Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey During the AKP Era*, *Turkish Studies*, Vol. 10, No. 1, March 2009, p. 7-24, Öniş Ziya, *The New Wave of Foreign Policy Activism in Turkey, Drifting Away From Europeanization?*, *Danish Institute For International Studies (DIIS) Report*, 2009:05, January 2009, Öniş Ziya, *Multiple Face of the "New" Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique*, *Insight Turkey* Vol. 13, No. 1, 2011, p. 47-65.

¹² Kara Mehmet, *Türk Cumhuriyetleri ve Otuz Dört Harfli Ortak Latin Alfabeti*, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 4/3, Spring 2009, p. 1301-1310.

¹³ Efegil Ertan, *Russian Policy in Central Asia, Central Asian and the Caucasus*, No. 5, 2000, p. 98-105.

¹⁴ Ögütçü Mehmet, *TURKEY AND CHINA*, <http://ggemenlikulusundur.org/ustat/ulastra/ogutcu1.html>, Ögütçü Mehmet, *Caspian Energy "Poker Game" And Turkey: Prospects for a New Approach*, the CEPMLP Internet Journal, Vol. 8, Abstract 5, April 2001, www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html.

ծություններ ինչպես 1990-ական թթ., այնպես էլ 21-րդ դարի սկզբներին Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի քաղաքականության վերաբերյալ: Ներկայացվում է այս տարածաշրջանում ռուս-թուրքական և թուրք-իրանական մրցակցությունը, ինչպես նաև Կենտրոնական Ասիայի երկրների նկատմամբ Թուրքիայի հետաքրքրությունների պատճառները և համագործակցության նախադրյալները: Մեզ հետաքրքրող հիմնահարցի առումով առավել կարևոր են Մուսթաֆա Ալդընի աշխատությունները: Սրանցում թեև առկա են որոշ կանխակալ մոտեցումներ Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականության մի շարք խնդիրներում, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ նրա աշխատությունները մեծ մասամբ օբյեկտիվորեն արտացոլում են տվյալ ժամանակաշրջանի Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականության հիմնական գերակայությունները: Նա իր «Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի նոր աշխարհաքաղաքականությունը. անկայունության պատճառները և դժվարին իրավիճակներ» հոդվածում հստակորեն ներկայացնում է հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Կենտրոնական Ասիայում և Կովկասում Թուրքիայի հիմնական գործողություններն ու ակնկալիքները: Միևնույն ժամանակ անդրադառնում է կենտրոնասիական կոնֆլիկտներին և նշում Ռուսաստանի դերը դրանց կարգավորման գործում: Ներկայացնում է նոր եվրասիական տարածաշրջանում Ռուսաստանի, Իրանի, Չինաստանի, Արևմտյան Եվրոպայի երկրների ու Թուրքիայի հետաքրքրությունները՝ մեծ տեղ հատկացնելով վերջինի աշխարհաքաղաքական դերին: Այնուամենայնիվ, հեղինակը անաչառ կերպով չի ներկայացնում տարածաշրջանում Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականության նպատակները¹⁵:

«Արդարություն և զարգացում» կուսակցության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, այդ թվում նաև կենտրոնասիական, ներկայացված է Ահմեդ Դավութօղլուի «Ռազմավարական խորություն» աշխատությունում: Հեղինակը պնդում է, որ Թուրքիան պետք է արտաքին ակտիվ քաղաքականություն իրականացնի

¹⁵ Aydın Mustafa, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament. SAM Papers, 2/2000
<http://www.sam.gov.tr/sampapers/NewGeopoliticsofCentralAsiaandtheCaucasus.pdf>

Մերձավոր Արևելքում, Բալկաններում, Սև և Միջերկրական ծովերի ավազաններում, Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում: Նա մեծ տեղ է հատկացնում թուրքիայի աշխարհաքաղաքական, աշխարհամշակութային ու աշխարհատնտեսական նշանակությանը՝ փորձելով թուրքիային վերածել «կենտրոնական պետության»¹⁶: Հեղինակը միակողմանի է ներկայացնում փաստերը՝ փորձելով տարածաշրջանում չափազանցության հասցնել թուրքիայի դերը:

Հարկ է առանձնացնել թուրք հեղինակներ Յազգըն Թուրանի¹⁷, Բայրամ Բալջըի¹⁸, Մուստաֆա Սենի (Շենի)¹⁹, Յաշար Սայր-նի²⁰ աշխատությունները, որոնք անդրադարձել են թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների միջև կրթամշակութային հարաբերություններին, այդ թվում նաև Ֆեթուլլահ Գյուլենի շարժմանն ու գործունեությանը: Հատկանշական է Բայրամ Բալջըի «Ֆեթուլլահ Գյուլենի միսիոներական դպրոցները Կենտրոնական Ասիայում և դրանց դերը թյուրքիզմի ու իսլամի տարածման գործում» հոդվածը: Հեղինակը եղել է Կենտրոնական Ասիայում և անձամբ ուսումնասիրել Գյուլենի գործունեությունը: Նա անաչառ կերպով ներկայացնում է Գյուլենի հետապնդված նպատակները, շարժման կառուցվածքն ու գաղափարները: Աշխատության մեջ քննարկվող մի շարք հարցերի լուսաբանմանը և ճիշտ ընկալմանը մեծապես նպաստել են Ռ. Սաֆրաստյանի²¹,

¹⁶ Davutoğlu Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Istanbul, 2001.

¹⁷ Yazgan Turan, *Türkiyenin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faliyetleri*, Kamu-İş, Cilt 7, Sayı 2, 2003, s. 2-21.

¹⁸ Balci Bayram, *Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, Religion, State & Society*, Vol. 31, No. 2, 2003, p. 151-177.

¹⁹ Mustafa Sen, *Turkish Islamist Entrepreneurs in Central Asia in Prospect for Democracy in Central Asia*, ed. Birgit N. Schylter, Istanbul, Swedish Research Institute, 2005.

²⁰ Yaşar Sayı, *Turkish Schools and Universities in Kyrgyzstan*, *The Times of Central Asia*, June 2006, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2134>.

²¹ Սաֆրաստյան Ռ., Ուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական գինադադար, «21-րդ դար», թիվ 4 (10), 2005, էջ 34-46, Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, 2003, Սաֆրաստյան Ռ., Թուրքիայի քաղաքականությունը սեպտեմբերի 11-ի երկրաշարժից հետո (2001 թ.), Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 1, Եր., 2002, էջ 89-103, Сафрасьян Р., Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: Концепция Евразии-Южный Кавказ: региональная безопасность и стабильность. Материалы конференции под общей

Վ. Տեր-Մաթևոսյանի²², Գ. Արշակյանի²³, Լ. Հովսեփյանի²⁴, Հ. Ղեմոյանի²⁵, Ի. Մուրադյանի²⁶ արժեքավոր աշխատությունները, որոնք օգտակար են եղել 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ուղղությունների (այդ թվում նաև կենտրոնասիական) ամբողջական ուսումնասիրման և դրանց նպատակների ներկայացման համար: Օրինակ՝ Ռուբեն Սաֆրաստյանն իր «Թուրքիայի քաղաքականությունը սեպտեմբերի 11-ի ողբերգությունից հետո (2001 թ.)» հոդվածում ոչ միայն հանգամանորեն անդրադառնում է 1990-ական թթ. սկզբներին եվրասիականության գաղափարներին, թուրքիայի քաղաքական շրջանակների կողմից դրանց արտահայտմանն ու հետապնդած նպատակներին, այլև վերլուծում է սեպտեմբերի 11-ի դեպքերի ազդեցությունը թուրքիայի արտաքին քաղաքակա-

редакцией Гаянэ Новиковой: Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ереван, 2004, с. 70-77.

²² Տեր-Մաթևոսյան Վ., Իսլամը թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1970-2001 թթ.), Եր., 2008, Ter-Matevosyan V., Islamic Socio-Political Movements in Turkey in The 1970-1990s, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 7, Եր., 2011, էջ 205-220:

²³ Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում 1991-2001 թթ., Երևան, 2009:

²⁴ Հովսեփյան Լ., Թուրքիա-Չինաստան առևտրատնտեսական հարաբերությունների շուրջ, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, թողարկում 2, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, Եր., 2008, էջ 157-167, Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն. ձեռքբերում, թե՞ ծախողում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 158-176, Овсепян А., Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада, Центральная Азия и Кавказ, No. 2 (62), 2009, с. 130-137, Овсепян А., Иванов В., Военно-политические аспекты сотрудничества Турции со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Ереван, 2010.

²⁵ Ղեմոյան Հ., Առևտրատնտեսական կապերի հաստատումն ու խորացումը թուրքիայի և ԱՊՀ-ի թուրքալեզու հանրապետությունների միջև, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, թողարկում 2, Եր., 2008, էջ 168-187, Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт, Ер., 2006.

²⁶ Мурадян И., Региональные проблемы турецко-американских отношений, Ер., 2004, Մուրադյան Ի., Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների տարածաշրջանային հիմնախնդիրները, «Արդարություն» մատենաշար-թիվ 2, Ե., 2004, էջ 205:

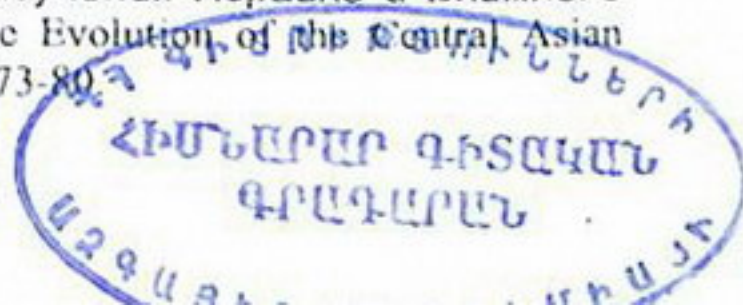
նության վրա²⁷: Լևոն Հովսեփյանն իր «Թուրքական մոդելը և Արևմուտքի ստրատեգիական հետաքրքրություններով պայմանավորված Անկարայի արտաքին քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրներում» հոդվածում մանրամասն անդրադարձել է 1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությանը, որն արտահայտվեց «թուրքական մոդելի» առաջադրմամբ: Հեղինակն իրավացիորեն ներկայացնում է, որ այն առաջադրվել է Արևմուտքի կողմից՝ նպատակ ունենալով տարածաշրջանում թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը, իսկ Թուրքիան այն օգտագործում էր իր նպատակների համար:

Ռուս հեղինակներ Ե. Ուռազովայի, Օ. Ռեզնիկովայի, Գ. Ստառչենկովի, Զ. Չատակի, Գ. Չուֆրինի, Ն. Կիրիևի և այլոց աշխատությունները ևս մեծ դեր են խաղում թեմայի ուսումնասիրության տարբեր ասպեկտների պարզաբանման գործում²⁸: Այս աշխատություններում առկա են նշանակալից բազմաթիվ փաստեր, որոնք էապես նպաստում են հետխորհրդային տարածաշրջանում և մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի քաղաքականությունը, ռուս-թուրքական մրցակցությունը, նավթի ու գազի համար մրցապայքարում Թուրքիայի քաղաքականությունն ավելի հստակ պատկերացնելուն:

20-րդ դարի վերջին 21-րդ դարի սկզբին հետխորհրդային տարածաշրջանում Թուրքիայի վարած քաղաքականությունը և Կենտրո-

²⁷ Սաֆրաստյան Ռ., Թուրքիայի քաղաքականությունը սեպտեմբերի 11-ի ողբերգությունից հետո (2001 թ.), Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 1, Եր., 2002, էջ 89-103:

²⁸ Kureev H. И., История этатизма в Турции, М., 1991, с. 341, Kireev Nikolai, Turkey in Search of National Strategy of Eurasian Cooperation, Central Asia and The Caucasus, N 1(13) 2002, p. 18-26, Резникова О., Россия, Турция и Иран в Центральной Азии, Мировая экономика и международные отношения, no. 1, М., 1997, с. 54-65, Старченков Г. И., Нефть и газ в экономике и политике Турции (XIX-начало XXI вв.), М., ИВРАН, 2003, Чуфрин Г. И., О политике Ирана и Турции в отношении стран Центральной Азии, Новая Евразия. Отношения России со странами Ближнего Зарубежья, Сборник статей 2, М., 1994, с. 23-48, Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М. Институт изучения Израиле и Ближнего Востока, 2003, Chotoev Zakir, The Turkish Factor in the Evolution of the Central Asian Republics, Central Asia and the Caucasus, No. 2 (20), 2003, p. 73-80.

նական Ասիայի կրթության, մշակույթի, առևտրի, տնտեսության բնագավառներում իրականացրած գործողությունները վերլուծելու և ճիշտ ըմբռնելու համար մեծապես նպաստել են արևմտյան հեղինակների՝ Զ. Բժեզինսկու, Գ. Վինրոուի, Գ. Ֆուլլերի, Լ. Ջոնսոնի, Ա. Մանգոի, Հ. Փոփի, Ռ. Վեիթգի, Ս. Քորնելի, Է. Հերզինգի, Փ. Ռոբինսի, Հ. Քրամերի, Ս. Լարրաբեի ու Ի. Լեսսերի, արժեքավոր աշխատությունները²⁹։ Այսպես՝ Գարեթ Վինրոուն իր աշխատություններում մեծ մասամբ հստակորեն և օբյեկտիվորեն ընդգծում է հետխորհրդային ժամանակաշրջանում կենտրոնասիական տարածաշրջանում թուրքիայի համար ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարենպաստ նոր իրողությունները և դրա արդյունքում նրա հետապնդած շահերն ու նպատակները։ Օրինակ՝ «Թուրքիան և Կենտրոնական Ասիան» հոդվա-

²⁹ Бжезинский З., Великая шахматная доска, М., Международные отношения, 2005, Fuller Graham E. and Lesser Ian O., with Paul B. Henze and J. F. Brown, Turkey's New Geopolitics From the Balkans to Western China, Westview Press, By RAND, 1993, Edmund Herzing, Iran and Central Asia, Central Asian Security, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal institute of International Affairs, Brooking Institution Press, London-Washington, 2001, p. 171-198, Jonson Lena, Russia and Central Asia, Central Asia Security: the new international context, editors Roy Allison and Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, Brooking Institution Press, London-Washington, 2001, p. 95-126, Larrabe F. Stephen, Lesser O. Ian, Turkish Policy in an Age of Uncertainty, Center for Middle East Public Policy National Security Research Division, RAND, 2003, Larrabe F. Stephen, Turkey's Eurasian Agenda, The Washington Quarterly, Winter 2011, p. 103-120, Mango Andrew, The Turkish Model, Middle Eastern Studies, Cilt 29 (4), Ekim 1993, ss. 706-757, Robins Philip, Turkish Foreign Policy Under Erbakan, Survival, Vol. 39, No. 2, Summer 1997, p. 82-100, Winrow Gareth M., Turkey's Relations With The Transcaucasus and The Central Asian Republics, Perception-Journal of International Affairs, Vol. 1, March-May, 1996, p. 128-145, Winrow Gareth M., Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus, Middle East Review of International Affairs, Vol. 1, No. 2, July 1997, <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue2/jv1n2a5.html>, Winrow Gareth M., Turkey and Central Asia, Central Asian Security. The New International Context/ Ed. By R. Allison, L. Jonson, London -Washington: Brookings Institution Press, 2001, p. 199-218, Weitz Richard, Towards a New Turkey-NATO Partnership in Central Asia, Turkish Policy Quarterly, Vol. 5, No. 2, 2006, http://ep.hudson.org/files/publications/Turkey_NATO_Partnership.pdf, Pope Huges, Sons of The Conquerors. The Rise of the Turkic World, New York. Washington. London, 2005, Cornell Svante E., Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia, Perception. Journal of International Affairs, Vol. 4, No. 2, June-August 1999, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume4/June-August1999/cornell.pdf>, Kramer Heinz, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perception: Journal of International Affairs, March May, 1996, <http://www.sam.gov.tr/perception/Volume1/March-May, 1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>, Kramer Heinz, AKP's "now" foreign policy between vision and pragmatism, Working Paper, FG 2, 2010/01, SWP Berlin June, 2010, p. 41, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Krm_WP_Neu_ks.pdf.

ծում ներկայացված են Խորհրդային Միության փլուզմամբ Թուրքիայի ղեկավարության մոտ առաջացած պանթուրքական տրամադրությունները: Հեղինակը ներկայացնում է նաև Թուրքիայի և Կենտրոնասիական երկրների միջև առևտրատնտեսական և էներգետիկ բնագավառներում ծնավորված կապերը, ինչպես նաև ռազմական և անվտանգության բնագավառներում համագործակցությունը: Այս ամենը նա վերլուծում է տարածաշրջանային զարգացումների համատեքստում՝ ցույց տալով Թուրքիա-Ռուսաստան, Թուրքիա-Իրան, Թուրքիա-Չինաստան հակասություններն ու պայքարը ազդեցության հասնելու համար:

Աշխատության մեջ լայնորեն օգտագործվել է հայկական, արտասահմանյան և թուրքական մամուլը, ինչպես նաև մի շարք պաշտոնական և վերլուծական կայքեր:

* * *

Հեղինակը, օգտվելով առիթից, իր երախտագիտությունն է հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ռուբեն Սաֆրաստյանին, նույն ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի գիտաշխատողներին, մասնավորապես պատմական գիտությունների թեկնածու Վահրամ Տեր-Մաթևոսյանին, ՀՊՄՀ Համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնին և բոլոր նրանց, ովքեր աջակցել են աշխատության հրատարակման գործում:

ԳԼՈՒԽ Լ.

Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. սկզբներին

1. 1. ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՁԵՎՈՒՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՓԼՈՒԶՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

20-րդ դարը լի էր կարևոր իրադարձություններով՝ երկու համաշխարհային պատերազմները, աշխարհը սոցիալիստական և կապիտալիստական ճամբարների բաժանվելը, սառը պատերազմը և խորհրդային Միության փլուզումը: Այս խոշոր իրադարձությունների բեմահարթակում յուրաքանչյուր պետություն ուներ իր տեղն ու դերը, այդ թվում նաև Թուրքիան: Նման զարգացումների համատեքստում կան տարածաշրջաններ, որոնց նկատմամբ հետաքրքրությունը միշտ էլ եղել է արդիական, երբ տարբեր պետություններ մրցակցել են իրենց ազդեցությունը իրապատեղիում համար: Նման տարածաշրջաններից է կենտրոնաասիականը, որի նկատմամբ հավակնություններ ունի Թուրքիան:

Կենտրոնական Ասիան իր աշխարհաքաղաքական դիրքով, բնական ռեսուրսներով և թյուրքալեզու բնակչությամբ միշտ էլ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացրել Թուրքիայի համար: 1993 թ. հունվարին Տաշքենդում տեղի ունեցած բարձրաստիճան հանդիպման ժամանակ Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի, Թուրքմենստանի և Ուզբեկստանի ղեկավարները ստորագրեցին համաձայնագիր, համաձայն որի այս երկրները կազմում են Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը³⁰: Այս համաձայնագրով ձևավորված կենտրոնասիական տարածաշրջանը՝ վերոնշյալ հինգ հանրապետություններով, դարձել է մեր ուսումնասիրության թեման:

Թուրքիայի պանթյուրքիստական ծրագրերում Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդները կարևոր տեղ էին գրավում, այսինքն՝ այդ տարածաշրջանը կազմում էր պատմական Թուրքեստանը, որն էլ պետք է ներառնվեր Մեծ Թուրանի սահմաններում: 19-րդ դարից սկսած՝ Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ազդեցության հասնելու համար հիմնականում պայքարում էին Ցարական Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան: Այդ պայքարը պատմության մեջ հայտնի է Մեծ խաղ անունով³¹:

Մինչև 19-րդ դարի վերջը Ցարական Ռուսաստանին հաջողվեց գրավել Կենտրոնական Ասիայի տարածքում գտնվող խանությունները: Այսպես՝ Տաշքենդի խանությունը Ցարական

³⁰ Саудазинова Г., Интеграция в Центральной Азии: реалии, вызовы, возможности, Центральная Азия и Кавказ, 2000, no. 3 (9), <http://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/10.Saidazim.shtml>

³¹ 19-րդ դարի առաջին կեսի կենտրոնասիական խանություններում տիրող իրավիճակի և տարածաշրջանում ազդեցության հասնելու համար օտարերկրյա պետությունների պայքարի, հատկապես Ցարական Ռուսաստանի իրականացրած քաղաքականության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Халфин Н. А., Россия и ханство Средней Азии (первая половина XIX в.), М., 1974.

Ռուսաստանը գրավեց 1865 թ.³², Բուխարայի խանությունը՝ 1868 թ., Խիվայի խանությունը՝ 1873 թ.³³, իսկ Ֆերգանայի հովիտը՝ 1876 թ.³⁴: Այսպիսով, այս հսկա տարածքը նվաճվեց Ցարական Ռուսաստանի կողմից և դարձավ նրա ծայրամասային նահանգներից մեկը:

Պանթյուրքիստական գաղափարների գործնական իրականացման համար իրական հնարավորություններ ստեղծվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափոխության ընթացքում: Այսինքն՝ Կովկասի, Իրանի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդների միավորման իրական հնարավորություն ստեղծվեց թուրքական բանակի կողմից այս տարածքները զավթելու միջոցով³⁵: Հենց սա էլ փորձում էին իրականացնել երիտթյուրքերը: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքում Օսմանյան կայսրությունը սլարտվեց և փլուզվեց, ձախողվեցին նաև երիտթյուրքերի պանթյուրքիստական ծրագրերը: Երիտթուրքական առաջնորդներից էնվեր փաշան փախավ Կենտրոնական Ասիա և այստեղ սկսեց ծավալել հակառուսական գործողություններ՝ գլխավորելով բասմաջիների շարժումը: 1920-ական թթ. կեսերին այս շարժումը և էնվերի գործողություններն ի վերջո տապալվեցին, երբ Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը խորհրդայնացվեց և բաժանվեց ազգային շրջանների, որոնք էլ որպես սոցիալիստական հանրապետություններ մտան ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ³⁶: Որքան էլ Թուրքիան Կենտրոնա-

³² Халфин Н. А., Присоединение Средней Азии к России, (60-90-е годы XIX в.), М. 1965, с. 195.

³³ Նույն տեղում, էջ 307:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 325:

³⁵ Hostler Ch., Turkism and Soviets, London, 1957, pp. 146-148.

³⁶ История Советской Конституции в декретах и постановлениях Советского правительства 1917-1936 гг., М., 1936, с. 270.

կան Ասիայի նկատմամբ հավակնություններ ունենար խորհրդային իշխանության պայմաններում նա որևէ ձևով չէր կարող թափանցել այս տարածաշրջան:

Թուրքիան իր գործունեությունը որոշակիորեն ակտիվացրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ խորհրդային Հայաստանի սահմանին կուտակել էր մեկ միլիոնանոց բանակ և սպասում էր Ստալինգրադի ճակատամարտի ելքին: Թուրքիայի նպատակն էր ոչ միայն գրավել ողջ Կովկասը, այլև հաստատվել Կենտրոնական Ասիայում և թյուրքալեզու ժողովուրդների քաղաքական կյանքում կարևոր դեր խաղալ³⁷, այսինքն՝ իր ղեկավարությամբ փորձում էր ստեղծել Մեծ Թուրանը: Թուրքիան որևէ հաջողության չհասավ, և խորհրդաթուրքական սահմանը 70 տարի մնաց անփոփոխ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիան վերջնականապես կողմնորոշվեց դեպի Արևմուտք: Սկսվեց «սառը պատերազմը», և Թուրքիան 1952 թ. ապրիլ 2-ին դարձավ ՆԱՏՕ-ի անդամ, իսկ ԽՍՀՄ-ի հետ ընդհանուր սահմանի առկայությունը նման պայմաններում մեծապես բարձրացնում էր Թուրքիայի նշանակությունն Արևմուտքի համար: Հենց այս հանգամանքով էր պայմանավորված Արևմուտքի կողմից Թուրքիայի նկատմամբ ձևավորված հատուկ վերաբերմունքը: Իսկ 1980-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ-ի փլուզման նախանշանների ի հայտ գալով՝ Թուրքիան սկսեց անհանգստանալ, որ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը և կհայտնվի տարածաշրջանային քաղաքականության անորոշության մեջ³⁸: Այսինքն, «սառը պատերազմը»

³⁷ Charles W. Hostley, The Turks and Soviet Central Asia, Middle East Journal, No. 12, 1958, p. 262.

³⁸ Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն. ձեռքբերում, թե՞ ձախողում, Թյուրքա-

մով» պայմանավորված՝ Արևելք-Արևմուտք հակամարտության պայմաններում Թուրքիան Արևմուտքի համար հանդիսանում էր կարևորագույն ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական հենակետ՝ Արևելքից սպառնացող վտանգներին դիմագրավելու հարցում³⁹։ Թուրքիան համարվում էր ՆԱՏՕ-ի հարավային թևը՝ խորհրդային վտանգից Եվրոպան պաշտպանելու համակարգում։

ԽՍՀՄ-Արևմուտք հակամարտության թուլացման պայմաններում Թուրքիայում մտավախություն ունեին, որ կկորցնեն իրենց նախկին կարևորությունն Արևմուտքի համար։ Թուրքիայի համար միաժամանակ առաջացան աշխարհաքաղաքական բարենպաստ պայմաններ, և նա իր ուշադրությունը սևեռեց Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների վրա։ Արդեն 1980-ական թթ. վերջերին ակնհայտ էր, որ ԽՍՀՄ-ը գնում է դեպի փլուզում։ Սակայն այս ընթացքում Մոսկվայի հետ շարունակվում էին ջերմ հարաբերությունները հատկապես տնտեսական բնագավառում։ Մ. Գորբաչովի վերակառուցման քաղաքականության հետ կապված՝ 1988 թ. Խորհրդային Միությունում ազգային հարցերը կրկին առաջ քաշվեցին, որոնք պահանջում էին լուծում։ Նման զարգացումների արդյունքում 1990-ական թթ. սկզբից սկսվեց խորհրդային հանրապետությունների անկախության գործընթացը⁴⁰։ Սա արդեն

գիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 158։

³⁹ Aydın Mustafa, Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, December, 2004, p. 56.

⁴⁰ ԽՍՀՄ-ի փլուզումամբ սկսվեց անկախության գործընթացը և նախկին խորհրդային կենտրոնասիական հանրապետությունները հայտարարեցին իրենց անկախությունը. Ուզբեկստանը՝ 1990 թ. հունիսի 20-ին, Թուրքմենստանը՝ 1990 թ. օգոստոսի 22-ին, Տաջիկստանը՝ 1990 թ. օգոստոսի 24-ին, Ղրղզստանը՝ 1990 թ. հոկտեմբերի 12-ին և Ղազախստանը՝ 1990 թ. հոկտեմբերի 25-ին։

Թուրքիային հնարավորություն ընձեռեց աստիճանաբար ներթափանցել կենտրոնասիական նորանկախ երկրներ:

Այդ նպատակով Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը 1991 թ. մարտին այցելեց Ռուսաստանի Դաշնություն, Ադրբեջան, Ղազախստան ու Ուկրաինա: Նրան ուղեկցում էր գործարարների մի մեծ խումբ: Նպատակը, անշուշտ, նոր հանրապետությունների հետ դաշնակցելու Մոսկվայի վերաբերմունքի ստուգումն էր⁴¹: Թուրքական «Հյուրիյեթ» թերթի տվյալներով, նախնական ծրագրի համաձայն, Օզալի այցը սահմանափակվում էր Մոսկվայով: Միայն վերջին պահին է ծրագիրը ընդարձակվում և իր մեջ ընդգրկում Բաքուն, Կիևն ու Ալմա-Աթան: Այս ընտրությունը բավականին գրավիչ էր, քանի որ վերջին շրջանի իր ելույթներում Օզալն ամենևին չէր թաքցնում իր աճող հետաքրքրությունը թյուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ⁴²: Մյուս կողմից էլ Մոսկվան միշտ զգայուն է եղել այս հարցերում, սակայն այդ պահին հանդուրժողական վերաբերմունք է ցուցաբերում:

1991 թ. ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած օգոստոսյան հեղաշրջման անհաջող փորձից հետո, երբ խորհրդային երկրում առկա անջատողական գործընթացներն ավելի արագացան, Թուրքիայի ղեկավարությունը հնարավորություն ստացավ ավելի ակտիվացնելու իր կապերը թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ: 1991 թ. սեպտեմբերին Թուրքիան երկու պատվիրականություններ ուղարկեց ԽՍՀՄ: Պատվիրակություններից մեկը, որը գլխավորում էր փորձառու դիվանագետ և ճանաչված պատմաբան Բիլալ Շիմշիրն, այցելեց խորհրդային թյուրքալեզու հանրապետություններ: Պատվիրակության խնդիրն էր պարզել թյուրքալեզու հանրապետությունների քաղաքական և

⁴¹ Ազգ, 13.03.1991:

⁴² Hürriyet, 01.03.1991.

մշակութային զարգացման հեռանկարները, այսինքն նրանց կողմնորոշումը՝ Թուրքիա թե՛ Իրան⁴³: Մյուս պատվիրակությունը՝ ԽՍՀՄ-ում նախկին լիազոր դեսպան Իսմեթ Բիրսելի գլխավորությամբ, այցելեց միութենական քրիստոնյա հանրապետություններ, այդ թվում նաև Հայաստան⁴⁴:

Կենտրոնական Ասիա այցը ցույց տվեց, որ 1990 թ. անկախության ուղին բռնած թյուրքալեզու երկրների ղեկավարները մեծ ակնածանքով են վերաբերվում Թուրքիային⁴⁵: Այսինքն՝ Մոսկվայի փոխարեն նրանք կարող էին դաշնակցել Թուրքիայի հետ:

Այդ պահից սկսած, «սառը պատերազմի» ավարտով և ԽՍՀՄ փլուզմամբ պայմանավորված՝ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կատարվեցին լուրջ փոփոխություններ: Հատկապես վերանայվեց նրա տեղն ու դերը տարածաշրջանում, որի նպատակն էր առաջին հերթին ազդեցության հասնել Կենտրոնական Ասիայում և Հարավային Կովկասում: Թուրքիայի քաղաքականության մեջ այս մոտեցումները պատահական չէին, քանի որ Թուրքիան անհանգստանում էր, որ «սառը պատերազմի» ավարտի հետևանքով կարող է կորցնել Արևելք-Արևմուտք հակամարտությամբ պայմանավորված իր յուրահատուկ աշխարհաքաղաքական նշանակությունը որպես Եվրոպան խորհրդային վտանգից պաշտպանող կարևոր հենակետի: Սա բնականաբար կհանգեցներ Թուրքիային տրվելիք նյութական, տնտեսական և ռազմական օգնության ծավալների կրճատմանը: Առաջին դրսևորումը 1989 թ. Եվրոպական

⁴³ Hürriyet, 25.09.1991.

⁴⁴ Ազգ, 05.10.1991:

⁴⁵ Kramer Heinz, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perception: Journal of International Affairs, March-May, 1996, <http://www.sam.gov.tr/perception/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>

համայնքի կողմից Թուրքիայի անդամակցության հայտի մերժումն էր⁴⁶: Այնուհետև՝ 1990 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի կողմից Թուրքիային հատկացվող ռազմական օգնության չափերը կրճատելու մասին որոշումը⁴⁷: Սա ավելացրեց թուրքերի մտահոգությունը, որ հետխորհրդային աշխարհակարգում Արևմուտքը Թուրքիայի կարիքն այլևս չունի որպես ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարի հենարանի⁴⁸: Այսինքն՝ այս շրջանում Թուրքիայի համար կարևոր էր անդամակցել Եվրոպական համայնքին, որն էլ մերժվեց: Հետևաբար, Թուրքիան իր հայացքն ուղղեց դեպի հետխորհրդային տարածաշրջան՝ փորձելով իր ազդեցությունը հաստատել Կենտրոնական Ասիայում և Հարավային Կովկասում: Այսինքն՝ հետխորհրդային տարածաշրջանում ազդեցության հաստատմամբ Թուրքիան ձեռք կբերեր աշխարհաքաղաքական կարևորություն, ուստի Արևմուտքը դարձյալ կկարևորեր նրա հետ համագործակցությունը, որի արդյունքում կբարձրանար Թուրքիայի նշանակությունը:

1990-ական թթ. սկզբին, նոր քաղաքական զարգացումների հետ կապված, Թուրքիայի ղեկավարությանը և երկրի հասարակական-քաղաքական լայն շրջանակներն սկսեցին ակտիվորեն քննարկել արտաքին քաղաքական նոր կուրս մշակելու անհրաժեշտության խնդիրը: Այս հարցում առկա էին որոշ դժվարություններ: Այսպես՝ արտաքին քաղաքական կուրսի մշակման հարցում նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Թուրքիայի դերակատարության հարցի վերաբերյալ կային տարբեր դիրքորոշումներ: Թուրքիան արտաքին գերակայությունների ընտրության գործընթացում հետագա զարգաց-

⁴⁶ Aydın Mustafa, Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis, p. 62.

⁴⁷ Гаджиев К. С., Геополитика Кавказа, М., 2001, с. 346.

⁴⁸ Onis Ziya, Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence, MERIA, Vol. 5, No. 2, June, 2001, p. 67.

ման համար ուներ երեք հիմնական ուղղություն: Արդիակա-
նացման կողմնակիցները Թուրքիան ցանկանում էին տեսնել
որպես եվրոպական պետություն, հետևաբար նայում էին դեպի
Արևմուտք: Ծայրահեղ իսլամիստները հակված էին դեպի Մեր-
ձավոր Արևելք և մուսուլմանական միություններ, ուստի նայում
էին դեպի Հարավ: Ազգայնականները, վկայակոչելով պատ-
մությունը, թյուրք ժողովուրդների նոր դերակատարությունը
տեսնում էին Կասպիականի ավազանի և Կենտրոնական Ա-
սիայի տարածաշրջանում՝ նայելով դեպի Արևելք: Այս ուղղու-
թյունների բախումները կարող էին հանգեցնել անվստահության
Թուրքիայի տարածաշրջանային դերի հարցում: Ավելին՝ նա
կարող էր դառնալ տարածաշրջանային էթնիկ բախումների
զոհը⁴⁹:

Նշենք, որ 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի արտա-
քին քաղաքականության գերակայությունների մշակման գոր-
ծընթացում ակտիվացան «Եվրասիա» ուղղության կողմնակից-
ները⁵⁰, որի արդյունքում «Եվրասիայի» ռազմավարությունը
քաղաքական քննարկումներում կարևոր տեղ էր գրավում՝
հիմնականում արտահայտելով ազգային անվտանգության
ռազմավարությունը⁵¹: Թուրքիայում «Եվրասիա» տերմինը մե-
ծապես քաղաքականացված է և գիտական առումով՝ անորոշ

⁴⁹ Бжезинский З., Великая шахматная доска, М., Международные отношения, 2005, сс. 161-162, Brzezinski Z., A Geostategy for Eurasia, Foreign Affairs, September/October, Vol. 76, No. 5, 1997, pp. 50-64.

⁵⁰ Թուրքիայի նախկին նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը վերոհիշյալ տարածաշրջանի բաղկացուցիչ մասն էր համարում Բալկանները, Կովկասը, Կենտրոնական Ասիան, Մերձավոր Արևելքը, Թուրքիան, Իրանն ու Իրաքը, իսկ նախկին փոխվարչապետ և Ազգայնական շարժում կուսակցության նախագահ Դելեթ Բահչելին «Եվրասիայի» կազմում ներառում է Բալկանները, Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը:

⁵¹ Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատմեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, 2003, էջ 5:

սահմանված: Որոշ քաղաքագետներ և գիտնականներ Եվրասիան համարում են գլխավորապես թյուրքական ժողովուրդներով բնակեցված տարածաշրջան, որի մեջ են մտնում Թուրքիան, Բալկանների ու Կովկասի մի մասը, Կենտրոնական Ասիայի նախկին խորհրդային հանրապետությունները, Ռուսաստանի Վոլգայի շրջանը և Հյուսիսային Աֆղանստանը: Նման մոտեցումները, որոնք, ըստ էության հանդիսանում են պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության «արդիականացված» խմբագրություններ, լայն տարածում գտան թյուրքական վերնախավի ամենատարբեր շրջանակներում: Դրանց տուրք տվեց նույնիսկ այնպիսի զգուշավոր քաղաքական գործիչ, ինչպիսին Սուլեյման Դեմիրելն էր⁵²:

Թուրք հետազոտողները «Եվրասիայի» վերաբերյալ կազմել են սեփական ռազմավարությունները: Այսպես՝ Մարմարայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռամզան Օզեյը նախապատրաստել է «Թուրքերի կենտրոնական գերիշխանության» կոնցեպցիան՝ համաձայն որի «Անատոլիան (նկատի ունենան Արևմտյան Հայաստանը) հանդիսանում էր «Աշխարհի ամբողջ», ուստի Թուրքիան, տիրապետելով Անատոլիային, հնարավորություն է ստանում վերահսկելու Բալկաններն ու Եվրասիան»: Այսինքն՝ Օզեյն օրինականացնում էր Թուրքիայի գերիշխանությունը Բալկաններում և Եվրասիայում⁵³:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքական շրջանակներում քննարկումներն ավելի ակտիվացան 1991 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ պայմանավորված, որը, մեր կարծիքով,

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Сафрасьян Р., Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: концепция Евразия-Южный Кавказ. Региональная безопасность и стабильность. Материалы конференции под общей редакцией Гаянэ Новиковой: Редакторы А. Мельян, С. Саркисян. Перевод А. Мельян, Ер., 2004, с. 72.

Թուրքիային գործելու նոր հնարավորություններ ընձեռեց: Կենտրոնական Ասիայում թյուրքալեզու նորանկախ հանրապետությունների ի հայտ գալն Անկարայի համար ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ: Հայտնի գիտնական Սամուել Հանթինգտոնի խոսքերով «Հետխորհրդային աշխարհակարգը Թուրքիայի համար նոր աշխարհ բացեց, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ հնարավորություններ՝ դուրս գալու երկակի մեկուսացումից. մի կողմից՝ Եվրոպայից, որն իրեն մերժել էր, մյուս կողմից՝ արաբական Արևելքից, որն իրեն չէր ընդունում»⁵⁴:

Թուրք հետազոտող Սեդաթ Լաչիների կարծիքով Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը դարձավ Թուրքիայի արտաքին նոր քաղաքականության հեղինակն ու գործադրողը, քանի որ «Թյուրքական աշխարհի հետ հարաբերությունների հիմքերը նրա կողմից դրվեցին»⁵⁵: Իսկ Սուլեյման Դեմիրելը, 1991 թ. նոյեմբերին զբաղեցնելով վարչապետի պաշտոնը, Խորհրդային Միության փլուզումից անմիջապես հետո ազդարարեց «իսկայական թյուրքական աշխարհի» ծնունդը, որի սահմանները, ըստ նրա, ձգվում են Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական մեծ պատը⁵⁶:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ փլուզմամբ ձևավորվեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգը, որում մեծ տեղ հատկացվեց Եվրասիական ուղղությանը, հատկապես կարևորվեց թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցությունը: Մեր կարծիքով՝ Թուրքիան հնարավորություն ստացավ

⁵⁴ Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, М., 2003, с. 91; Коджаман О., Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период, М., 2004, с. 85.

⁵⁵ Laçiner Sedat, Orta Asya ve Türkiye: <http://www.usakgundem.com/yorum/257/turkiye-turk-dunyasi-1991-2009.html>

⁵⁶ Cumhuriyet, 23.01.1992.

դուրս գալու մեկուսացումից՝ փորձելով համախմբել թյուրքական աշխարհը:

Թյուրքիան ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց ԽՍՀՄ-ի փաստացի փլուզումից հետո: Նա առաջինը ճանաչեց թյուրքալեզու երկրների անկախությունը (նոյեմբերի 9-ին՝ Ադրբեջանինը, իսկ դեկտեմբերի 16-ին՝ Կենտրոնական Ասիայի երկրներինը): Սրանից անմիջապես հետո թյուրքալեզու հանրապետությունների ղեկավարներն օգնության խնդրանքով այցելեցին Անկարա⁵⁷: Թյուրքիան այս հանրապետությունների ղեկավարների հետ կնքեց մի շարք համաձայնագրեր, որոնք Թյուրքիայի գործունեության համար իրական հիմքեր ստեղծեցին⁵⁸:

1992 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 6-ը Թյուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինն այցելություններ կատարեց թյուրքական հանրապետություններ⁵⁹: Սրանից հետո արտգործնախարարությանը կից ձևավորվեց նոր բաժին, որը ներառում էր նաև Կենտրոնական Ասիա սեկցիան⁶⁰: Իսկ 1993 թ. Թյուրքիայում նախկին ԽՍՀՄ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ տնտեսական հարաբերությունների հարցերով հատուկ նախարարություն հիմնվեց⁶¹: Հ. Չեթինի այցելություններից երկու ամիս հետո վարչապետ Սուլեյման Ղեմիրելն սկսեց իր այցելությունները Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական հանրապետություններ: Նրան ուղեկցում էր գործարարների, գիտնականների և տարբեր բնագավառների մասնագետներից

⁵⁷ <http://www.byegm.gov.tr/aymtarihidelay.aspx?Id=220&Yil=1991&Ay=12>

⁵⁸ Aydın Mustafa, Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, Turkish Studies, 5:2,

<http://www.informaworld.com/smpp/title~content=1713636933>

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Fuller E. Graham and Lesser O. Ian, with Henze B. Paul and Brown F. J., նշվ. նշխ., էջ 68.

⁶¹ Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, М. 2002, с.170.

կազմված 220 հոգանոց պատվիրակություն⁶²: Դեմիրելի ներկայացնամբ Թուրքիան կարող էր կարևոր դեր խաղալ Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների համար, նախ բնական ռեսուրսների տեղափոխման հարցում, ապա կոզներ այս երկրներին գտնելու իրենց ինքնությունը:

Կարող ենք նշել, որ այս այցելությունների արդյունքում Թուրքիայի և թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև սկսվեց համագործակցություն՝ ներառելով տարբեր բնագավառները: Թուրքիան ճանաչեց Տաջիկստանի անկախությունը, սակայն 1990-ական թթ. սկզբներին նրա հետ սերտ հարաբերություններ չհաստատեց: Ավելին՝ տարածաշրջան թուրք պաշտոնյաների այցելություններում Տաջիկստանը չէր ներառվում:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջացան 15 անկախ պետություններ, այդ թվում նաև թյուրքալեզու հինգ հանրապետությունները (Ադրբեջան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Ուզբեկստան, Թուրքմենստան) և Տաջիկստանը: Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի նորանկախ հանրապետությունները ներառվեցին միջազգային քաղաքականության համակարգում, որտեղ նրանց նկատմամբ մեծ հետաքրքրությունը բացատրվում էր այս տարածքներում առկա բնական էներգակիրների հարուստ պաշարներով, հատկապես՝ նավթով ու գազով: Միաժամանակ խիստ կարևորվում էր նաև տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական դիրքը:

Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններում ազդեցություն հաստատելու համար պայքար սկսվեց տարբեր պետությունների և խմբավորումների միջև, որն էլ կոչվեց նոր «Մեծ խաղ»: Այս խաղին մասնակից էին մեծ թվով պետություններ՝ Ռուսաստանը, Թուրքիան, Իրանը, Արևմտյան Եվրոպայի

⁶² Milliyet, 25.04.1992.

երկրները, ԱՄՆ-ն, Չինաստանը, Սաուդյան Արաբիան, Պակիստանը, Իսրայելը և այլն: Եթե նախկինում «Մեծ խաղը» վերաբերում էր Ռուսաստանին և Մեծ Բրիտանիային Կասպից ծովի ավազանում և Կենտրոնական Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար, ապա այժմ նոր «Մեծ խաղը» իրենից ներկայացնում էր տնտեսական մրցակցություն՝ նոր խողովակաշարերի կառուցում և նոր շուկաների ձեռքբերում⁶³: Մյուս կողմից էլ Կենտրոնական Ասիայի երկրները սահմանակից են խոշոր պետություններին (Ռուսաստան, Աֆղանստան, Չինաստան, Իրան, կարող ենք ավելացնել նաև Պակիստանն ու Հնդկաստանը), որոնցից չորսն ունեն միջուկային զենք: Կենտրոնասիական երկրներից հատկապես Թուրքմենստանն ու Ուզբեկստանը ձգտում են մերձենալ Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հետ, որի դեպքում էլ տարածաշրջանում կհաստատվի Արևմուտքի ազդեցությունը: Այս տեսանկյունից նրանք ձգտում են ազատվել Մոսկվայի գերակայությունից, իսկ մյուս երեք երկրները՝ Ղազախստանը, Ղրղզստանը և Տաջիկստանը, շարունակում են պահպանել Ռուսաստանի ազդեցությունը⁶⁴:

1990-ական թթ. սկզբներին Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ԱՄՆ-ն Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ ցուցաբերեց քաղաքական ու տնտեսական հետաքրքրություններ, ուստի սկսեց այդ երկրների հետ հարաբերություններ հաստատել: Այս հարցում մեծ նշանակություն տրվեց Թուրքիային, քատել: Այս հարցում մեծ նշանակություն տրվեց Թուրքիային, քատել: Այս հարցում մեծ նշանակություն տրվեց Թուրքիային, քատել: Այս հարցում մեծ նշանակություն տրվեց Թուրքիային, քատել:

⁶³ Cutbberston Ian, The New "Great Game", World Policy Journal, Vol. 11, No. 4, Winter, 1994/95, p. 31.

⁶⁴ Cornell E. Svante, Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia, Perception. Journal of International Affairs, Vol. 4, No. 2, June-August 1999, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume4/June-August1999/cornell.pdf>

մար հարկավոր էր սահմանափակել Ռուսաստանի, այնուհետև՝ Իրանի գործունեությունը: Մյուս կողմից, ԱՄՆ-ն և Թուրքիան առևտրական հարաբերություններում ցանկանում էին առավելության հասնել Չինաստանի, Հարավային Կորեայի, Իրանի և Եվրոպական երկրների նկատմամբ, որոնք Կենտրոնական Ասիայի շուկաներում մեծածավալ առևտուր էին կատարում: Ըստ երևույթին այս քայլերով ԱՄՆ-ն ձգտում էր Կենտրոնական Ասիայում ապահովել իր դաշնակցի՝ Թուրքիայի գերիշխանությունը: Շուտով ԱՄՆ-ն ճանաչեց այս երկրների անկախությունը և նրանց հետ հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ⁶⁵:

Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի իրականացրած քաղաքականության նպատակներից մեկն էլ այն էր, որ այս երկրներն ինտեգրվեին արևմտյան տնտեսական, քաղաքական և ռազմական կառույցներին: ԱՄՆ-ն տարածաշրջանում իր ազդեցությունը փորձում էր հաստատել հիմնականում ժողովրդավարացման և ազատ շուկայական տնտեսության հաստատման գաղափարներով, որոնց իրականացմանն աջակցում էր նաև Թուրքիան: Այդ գաղափարներով ԱՄՆ-ն նպատակ ուներ արդիականացնել կենտրոնասիական նորանկախ երկրների

⁶⁵ ԱՄՆ-ն առաջինը ճանաչեց Ղազախստանի և Ղրղզստանի անկախությունը՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին, որից հետո այս երկրների ղեկավարներն այցելեցին ԱՄՆ և կնքեցին փոխադարձ օգնության մի շարք պայմանագրեր: ԱՄՆ-ի հարաբերությունները համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա են Թուրքմենստանի և Ուզբեկստանի հետ, բանի որ այս երկրները ակտիվ են ժողովրդավարացման և ազատ շուկայական տնտեսության կառուցման գործընթացում: Չնայած որ ԱՄՆ-ն Տաջիկստանի անկախությունը ճանաչել էր 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին, սակայն հարաբերություններ չէին հաստատվել, որը պայմանավորված էր Տաջիկստանում ընթացող քաղաքացիական պատերազմով: Aras Bülent, US-Central Asia Relations: A View From Turkey, MERIA, Vol. 1, No. 1, January, 1997. <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue1/jv1n1a4.html>

քաղաքական համակագր: Արդյունքում այդ երկրներում կծնավորվեին ժողովրդավարության հիմունքներով ստեղծված ամերիկամետ կառավարություններ, որոնք էլ կհամագործակցեին Արևմուտքի, հետևաբար նաև Թուրքիայի հետ:

Կենտրոնական Ասիայի երկրներն ԱՄՆ-ին հետաքրքրում էին նաև անվտանգության տեսանկյունից: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում այստեղ ընթացող քաղաքացիական պատերազմներին և հետևում էր իսլամական արմատականության գործունեությանը: Միաժամանակ պայքարում էր նաև Իրանի ազդեցության դեմ և Թուրքիա-Իրան մրցակցությունում հովանավորում Թուրքիային: Այս տեսանկյունից Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի քաղաքականության մի մասն է կազմում այդ երկրների ռազմական ինտեգրումն ու բազմակողմանի հարաբերությունների հաստատումը մասնավորապես ՆԱՏՕ-ի «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում⁶⁶: 1990-ական թթ. կեսերից հետո, երբ թուլացավ Ռուսաստանի և Կենտրոնասիական հանրապետությունների միջև ռազմական համագործակցությունը, ԱՄՆ-ն որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ 1996 թ. «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում երկկողմանի համաձայնագրեր ստորագրեց Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Ուզբեկստանի հետ: Տարածաշրջանում որպես ԱՄՆ-ի ու Թուրքիայի դաշնակից՝ Իսրայելն առաջիններից էր, որ ճանաչեց Կենտրոնասիական հանրապետությունների անկախությունը: Նրա նպատակն էր բարձրացնել իր հեղինակությունն իսլամական աշխարհում: Սակայն իրականում Իսրայելին հետաքրքրում էր Կենտրոնական Ասիայում բնակվող հրեաների վիճակը (հրեական մեծ համայնքներ կան

⁶⁶ Blank Stephan, The United States and Central Asia, Central Asian Security. Editors R0y Alison, Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs. London-Washington, p. 131.

Ղազախստանում և Ուզբեկստանում)⁶⁷: Իրենց հերթին կենտրոնասիական հանրապետությունները, մերձենալով Իսրայելի հետ, փորձում էին մոտենալ Արևմուտքին՝ հիմնականում հետապնդելով տնտեսական նպատակներ:

Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները, հատկապես Ղազախստանը և Թուրքմենստանը, ունեն բնական գազի ու նավթի հսկայական պաշարներ, որոնց վրա էլ իր ուշադրությունը սևեռեց ԱՄՆ-ն՝ ի դեմս ամերիկյան խոշոր ընկերությունների: ԱՄՆ-ն պայքարում էր Կենտրոնական Ասիայում և Կասպից ծովի ավազանում Ռուսաստանի՝ նավթի և գազի բնագավառում ունեցած մենաշնորհի դեմ: Այս հարցում ևս ԱՄՆ-ի առաջին դաշնակիցը Թուրքիան էր: Արդեն 1995 թ. փետրվարին ԱՄՆ-ն իր աջակցությունը հայտնեց այն խողովակաշարերի կառուցմանն ու շահագործմանը, որոնք կանցնեին ոչ թե Ռուսաստանի, այլև Թուրքիայի տարածքով: Այսինքն՝ նման ծրագրերով Թուրքիան կդառնար տարանցիկ երկիր, որով էլ կբարձրանար նրա դերն ու նշանակությունը. սա առաջին հերթին շահավետ էր Թուրքիայի համար: Այս քայլով կթուլանար Ռուսաստանի ազդեցությունը, իսկ փոխարենը Թուրքիան և ԱՄՆ-ն ռազմական, քաղաքական, տնտեսական ու էներգետիկ լայն համագործակցություն կսկսեին Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի երկրների հետ: ԱՄՆ-ն միաժամանակ կենտրոնասիական երկրների հետ զարգացնում է առևտրային

⁶⁷ Դա էր պատճառը, որ Իսրայելն իր ուշադրությունն ուղղեց հիմնականում Ղազախստանին ու Ուզբեկստանին: Իսրայելն ու Ղազախստանը համաձայնագրեր ստորագրեցին 1995 և 2000թ.՝ հիմնականում տնտեսական: Իսրայելը 2001թ. տնտեսական համաձայնագիր ստորագրվեց Ուզբեկստանի հետ: Իսկ մյուս երկրների հետ Իսրայելը համագործակցություն գրեթե չունի: Буковская Ю. В., Политика государства Израиль в Центральной Азии: освоение новых рынков, Ближний Восток и современность, сборник статей, выпуск девятый, М., 2000, сс. 221-222.

հարաբերությունները հատկապես բամբակի և տեքստիլի բնագավառում⁶⁸:

1990-ական թթ. երկրորդ կեսից, երբ Ռուսաստանը տարածաշրջանում ակտիվացրեց իր քաղաքականությունը, ԱՄՆ-ի հետ մրցակցությունն ավելի ուժեղացավ: Այս ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ին հետաքրքրում էր, թե կենտրոնասիական երկրները Ռուսաստանի նկատմամբ ինչպիսի քաղաքականություն կիրականացնեն⁶⁹, քանի որ նրանց դիրքորոշումից կախված կլինեին տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի հետագա գործողությունները:

Այսպիսով, Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի շահերը համընկնում էին, ուստի 1990-ական թթ. սկզբից նրանք սկսեցին համագործակցել տարածաշրջանում ազդեցության հասնելու համար: Բացի դրանից, ԱՄՆ-ն աջակցում էր Թուրքիայի կողմից իրականացվող գործողություններին՝ նպատակ ունենալով տարածաշրջանում ապահովել իր դաշնակցի դերն ու կարևորությունը:

Ինչպես արդեն վերը նշել ենք, դեռևս 19-րդ դարից սկսած՝ Կենտրոնական Ասիան Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտում էր, հետևաբար 1990-ական թթ. սկզբին այն բոլոր երկրները, որոնք ցանկանում էին հաստատվել կենտրոնասիական տարածաշրջանում, հակամարտության մեջ պետք է մտնեին Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Թուրքիան հնարավորություն ստացավ

⁶⁸ M. Emerson & Boonstra (Rapporteurs), N. Hasanova, M. Laruella, S. Peyrouse, Into EurAsia Monitoring The EU's Central Asia Strategy, Report of the EUCAM Project, Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels, 2010, p. 43.

⁶⁹ А. Казанцев, Политика стран Запада в Центральной Азии: проекты, дилеммы, противоречия, М., МГИМО-Университет, 2009, с. 92.

փորձելու հաստատվել կենտրոնասիական տարածաշրջանում: Այստեղ ազդեցությունն ուժեղացնելու համար երկու երկրների միջև 1990-ական թթ. սկզբից սկսվեց լուրջ մրցակցություն, որում ներառված էր նաև Հարավային Կովկասը: Կենտրոնասիական տարածաշրջանում հաստատվելու համար Թուրքիայի առաջնահերթ խնդիրն էր վերացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը: Այսինքն՝ 1990-ական թթ. սկզբներին թուրք-ռուսական մրցակցությունը՝ որպես տարածաշրջանում ազդեցության ձգտող, երկու առանցքային նշանակություն ունեցող պետություններ, առաջնային պլան մղվեց: Նախկինում «սառը պատերազմի» պայմաններում Թուրքիայի ղեկավարությունը ԽՍՀՄ-ի հետ համագործակցությունը համարում էր սպառնալիք երկրի անվտանգության համար⁷⁰, սակայն 1990-ական թթ. սկզբներին իրավիճակը փոխվեց, և երկու երկրների միջև մրցակցությանը զուգընթաց տարբեր բնագավառներում հաստատվեց լայն համագործակցություն, որը շարունակվում է մինչև մեր օրերը:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Թուրքիայի և Ռուսաստանի Դաշնության միջև 1992 թ. մայիսի 25-ին ստորագրվեց բարեկամության և համագործակցության համաձայնագրի, որում ներկայացված էին երկու երկրների միջև համագործակցության հիմնական սկզբունքները⁷¹: Մյուս կողմից՝ Թուրքիան առաջիններից մեկը ճանաչեց կենտրոնասիական երկրների անկախությունը և տարածաշրջան ուղարկեց իր դի-

⁷⁰ Torbakov Igor, Turkey-Russia: Competition and Cooperation, Eurasia Insight, 12.27.2002.

⁷¹ Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı, The Embassy of the Russian Federation in Turkey, http://www.turkey.mid.ru/relat_2_t.html

վանագիտական ներկայացուցիչներին՝ նպատակ ունենալով այդ երկրների հետ հաստատել սերտ հարաբերություններ⁷²:

Մոսկվայի դիրքերը 1990-ական թթ. սկզբին Կենտրոնական Ասիայում մասնակիորեն թուլացել էին: Կարելի է ասել, որ Մոսկվան հանդուրժողական քաղաքականություն էր ցուցաբերում, որը հիմնականում կապված էր երկրի ներքին կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների հետ: Դրանից փորձում էր օգտվել Թուրքիան և նորանկախ երկրների հետ սկսեց ակտիվ համագործակցությունը: Ռուսաստանում քննադատում էին այս քաղաքականությունը՝ դրա մեջ տեսնելով Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի աջակցությունը⁷³: Սակայն սխալ կլինի ասել, որ Մոսկվային չէր հետաքրքրում հետխորհրդային տարածաշրջանը: Այս առումով առաջին քայլը նախկին խորհրդային հանրապետություններից (այդ թվում Կենտրոնասիական) նոր միության ստեղծումը եղավ, ինչպիսին էր Անկախ պետությունների համագործակցությունը (ԱՊՀ): Այս կազմակերպության նպատակն էր նախկին խորհրդային տարածաշրջանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական ազդեցության պահպանումը, այդ թվում նաև հակազդեցությունը Թուրքիայի գործունեությանը⁷⁴:

Ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Թուրքիայի հետաքրքրությունները Կենտրոնական Ասիայում ու Կովկասում քաղաքական, տնտեսական բնույթի էին: Քաղաքական առումով Թուրքիան նպատակ ուներ ստեղծելու թյուրքական աշխարհ,

⁷² Henze Paul B., Turkey Toward The Twenty-First Century, in Turkey's New Geopolitics (ed. By Fuller Graham and Lesser Ian), Santa Monica CA:, RAND Corporation, 1993, p. 86.

⁷³ Aksay Hakan, Turkish-Russian Relation: The Role of the Media, Insight Turkey, April-June, 2002, Vol. 4, Num. 2, p. 135.

⁷⁴ Bakhtier Rashidov, Russia in Central Asia: A Shift to Positive Foreign Policies, Central Asia and the Caucasus, No. 2 (32), 2005, pp. 112-119.

որը կծգվեր Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական մեծ պատը: Իսկ տնտեսական առումով Թուրքիան փորձում էր խաղալ կամուրջ երկրի դեր՝ կապելով Արևելքն ու Արևմուտքը, ուստի նա սկսեց տարածաշրջանում կատարել տարբեր ներդրումներ⁷⁵:

Մյուս կողմից՝ 1990-ական թթ. սկզբին Ռուսաստանում տեղի էին ունենում արևմտականացման գործընթացներ, և Ռուսաստանը, կարծում ենք, դեմ չէր Թուրքիայի՝ տարածաշրջանում ներդրումներ կատարելուն, չնայած նրան շարունակում էին դիտել որպես ՆԱՏՕ-ի և Արևմտյան համակարգի անդամ: Ուստի, տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության հաստատումը Ռուսաստանում դիտում էին որպես Արևմուտքի ազդեցության հաստատում:

Կենտրոնասիական երկրները ձեռք բերելով անկախություն՝ սկսեցին քննադատել նախկին խորհրդային ամբողջատիրական քաղաքականությունը: Թուրքիան փորձում էր նրանց ցույց տալ իր ուշադրությունն ու հոգածությունը⁷⁶: Քանի որ կենտրոնասիական երկրներն անկախ սուբյեկտներ էին, Ռուսաստանն այդ երկրները փորձում էր արևմտյան շուկաների հետ կապել իր միջոցով⁷⁷: Իր հերթին Թուրքիան ևս ձգտում էր ստանձնել այդ դերը, ուստի այս հարցում երկու երկրների մրցակցությունը առաջնային էր:

Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի տարածաշրջանում անհանգստանում էր Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունից, քանի որ այդ դեպքում վերջինս կպահպաներ իր ազդեցությունը: Բացի այդ՝ Կովկասը նույնպես հետաքրքրում էր Թուրքիային: Թուրքիայում անհարժեշտ էին համարում Հարավային Կովկասում հաստատվելը, որը հաստատել է

⁷⁵ Urazova Elena, Russia and Turkey: Eurasian Integration Process, Insight Turkey, April-June, 2002, Vol. 4, Num. 2, p. 86.

⁷⁶ Carley M. Patricia, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁷⁷ Urazova Elena, Russia and Turkey:.....p. 86.

արտգործնախարար Իսմայիլ Ջենը. «Կովկասը - Թուրքիայի համար պատուհան է դեպի Կենտրոնական Ասիա»⁷⁸: Կովկասը Ռուսաստանի համար ունի ռազմավարական նշանակություն: Նշենք, որ Կովկասում 1990-ական թթ. մինչև օրս Թուրքիայի հիմնական դաշնակիցը Ադրբեջանն է: Վերջին տարիներին ակտիվորեն սկսել է զարգանալ նաև թուրք-վրացական ռազմական համագործակցությունը:

1990-ական թթ. սկզբին շարունակեց զարգանալ ռազմական համագործակցությունը Ռուսաստանի և Կենտրոնասիական հանրապետությունների միջև: 1992 թ. մայիսին Տաշքենդում ստորագրվեց Հավաքական անվտանգության պայմանագիրը, որին միացան բոլոր Կենտրոնասիական երկրները՝ բացի Թուրքմենստանից⁷⁹: Սրանով Ռուսաստանը կարողացավ տարածաշրջանում պահպանել իր ռազմական գերակայությունը⁸⁰: Անկախությունից հետո Տաջիկստանը տարածաշրջանի միակ երկիրն էր, որը բացահայտ ընդունեց ռուսական զորքերի ներկայությունն իր տարածքում: Այս ընթացքում ՌԴ-ն մշակեց արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգ, որը հռչակվեց 1993 թ. ապրիլին «Սահմաններին մոտ» խորագրով: Դրանպատակն էր ՌԴ-ի դիրքերի վերականգնումը նախկին խորհրդային տարածքներում⁸¹, նաև մասնակցությունը հետխորհր-

⁷⁸ Cem Ismail, Stresses Wide-Angle Foreign Approach // Turkish Daily News, 19.07.1997.

⁷⁹ Jonson Lena, Russia and Central Asia, Central Asia Security: the new international context, editors Roy Allison and Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, Brooking Institution Press, London-Washington, 2001, p. 104-105.

⁸⁰ Frost Alexander, The Collective Security Treaty Organization and Russia's Strategic Goals in Central Asia, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 7, No. 3, 2009, p. 83-102.

⁸¹ Чернявский С. И., Политика России в Центральной Азии и Закавказье в 1992-2002 года, Южный фланг СНГ. Центральная

դային հակամարտությունների ու խնդիրների լուծմանը⁸²: Սա առաջին հերթին ուղղված էր Թուրքիայի դեմ, քանի որ վերջինս ձգտում է նման գործառույթներ ստանձնելուն:

Կենտրոնական Ասիայում իրավիճակն անկայուն էր հատկապես Տաջիկստանում, որտեղ 1992 թ. սկսվել էր քաղաքացիական պատերազմ, և լայնորեն տարածված էին իսլամական արմատականության գաղափարները: Խաղաղության և անվտանգության հաստատմանը ձգտում էին ինչպես կենտրոնասիական մյուս երկրները, այնպես էլ Ռուսաստանը, անգամ Թուրքիան ու Արևմուտքը: Այդ նպատակով 1993 թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանը, Ղազախստանը, Ղրղզստանը և Ուզբեկստանը Հավաքական անվտանգության պայմանագրի շրջանակներում ստորագրեցին հայտարարություն՝ կապված Տաջիկստանի իրադարձությունների հետ՝ նպատակ ունենալով տարածաշրջանում հաստատել խաղաղություն⁸³: Խաղաղության հաստատման խնդրում հիմնական դերակատարը Ռուսաստանն էր: 1993 թ. Մոսկվան ու Դուշանբեն ստորագրեցին բարեկամության, համագործակցության ու փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որով Տաջիկստանը պաշտոնապես ճանաչեց Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունն իր տարածքում:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ռուսական որոշ գործառնականություններ տեղակայված էին նաև Ղրղզստանում ու Թուրքմենստանում: Ռուս-ղրղզական համաձայնագրով (1992 թ.) չին-ղրղզական 1000 կմ երկարությամբ սահմանի պահպանությունն անցավ ռուսներին: Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունը Թուրքմենստանում ավելի շուտ վերաց-

Азия-Каспий-Кавказ: возможности и вызовы для России, М., 2003, с. 36.

⁸² Ertan Efegil, Russian Policy in Central Asia, Central Asian and the Caucasus, No. 5, 2000, p. 101.

⁸³ Նույն տեղում, էջ 100:

վեց: 1992 թ. հինգ տարով կնքվեց ռուս-թուրքմենական պայմանագիրը, որով Ռուսաստանն աջակցելու էր Թուրքմենստանին պահպանել երկրի սահմանների անվտանգությունը: 1999 թ. Թուրքմենստանը վերջ դրեց վերոնշյալ պայմանագրին⁸⁴: Ռուսաստանը ռազմական բազաներ ունի նաև Դրոգստանում ու Ուզբեկստանում և առանձին պաշտպանական պայմանագիր է ստորագրել Ղազախստանի հետ: Այսպիսով, Ռուսաստանի ռազմական ներկայությունը պահպանվեց, ավելին՝ նա դարձավ տարածաշրջանում կայունություն հաստատող ուժը, ուստի Թուրքիայի գործողություններն այս բնագավառում խիստ սահմանափակ էին:

Կենտրոնական Ասիայի երկրների ու Ռուսաստանի միջև տնտեսական համագործակցությունն սկսվել էր դեռևս խորհրդային իշխանության տարիներից, ուստի 1990-ական թթ. սկզբներին Ռուսաստանը Կենտրոնական Ասիայի տնտեսական բնագավառում դեռևս շարունակում էր մնալ դոմինանտ դիրքերում⁸⁵: Նրան հակակշիռ Թուրքիան ևս փորձում էր ազդեցության հասնել վերոնշյալ բնագավառում: Այսինքն, ռուս-թուրքական մրցակցությունը տարածվեց նաև առևտրի ու տնտեսության ոլորտների վրա:

Երկու երկրներն էլ մեծ տեղ են հատկացնում Կենտրոնական Ասիայի ածխաջրածնային ռեսուրսներին: Խորհրդային շրջանում Ռուսաստանը համարվում էր այդ էներգետիկ պաշարների ու դրանց տեղափոխման միակ սեփականատերը, սակայն վիճակը փոխվեց, երբ Կենտրոնական Ասիայում անկախ պետություններ հռչակվեցին: Նշենք, որ Ռուսաստանի և

⁸⁴ Stephan J. Blank, Central Asian Security Rends: Views From Europe and Russia, p. 5-7, <http://www.StrategicStudiesInstitute.army.mil>

⁸⁵ Perovic J., From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia, Demokratizatsiya, No. 1, 2005, pp. 61-85.

Թուրքիայի հարաբերությունները սրվեցին՝ կապված խողովակաշարերի կառուցման ծրագրերի հետ: Յուրաքանչյուր պետություն ուներ իր ծրագիրը, Ռուսաստանը մասնավորապես դեմ էր Բաքու-Ջեյհան ծրագրին, որն ուղղված է իր դեմ: ՌԴ-ի նպատակն այն էր, որ նոր կառուցվող խողովակաշարերն անցնեին իր տարածքով: Սրանով նա տարածաշրջանում կպահպաներ իր դոմինանտ դերը, ինչպես նաև կունենար ֆինանսական մեծ եկամուտներ: Մյուս կողմից՝ անկախություն ձեռք բերելուց հետո կենտրոնափական հանրապետությունները ժառանգելով նախկին խորհրդային կառույցները, հատկապես աշխատանքային ուժի բաժանման և տնտեսության բնագավառներում, շարունակեցին տնտեսապես կախված մնալ Մոսկվայից: Իր հերթին Թուրքիան ձգտում էր մասնակից դառնալ ածխաջրածնային ռեսուրսների արտահանմանը, որով ոչ միայն ազդեցություն ձեռք կբերեր, այլև կթուլացներ Ռուսաստանի դիրքերը:

Թուրքիայի նկրտումները չէին սահմանափակվում Կենտրոնական Ասիայով ու Կովկասով. նա փորձում էր սերտ կապեր հաստատել ՌԴ-ի կազմում գտնվող Թաթարստանի, Բաշկիրիայի, Ղրիմի թաթարների հետ, նաև Յակուտիայում ու Սիբիրում գտնվող թյուրքական մարզերի հետ⁸⁶: Պանթյուրքիզմը, իր ծագման պահից սուր սայրով ուղղված լինելով Ցարական Ռուսաստանի դեմ⁸⁷, այս նոր էտապում վերածնապորվեց՝ դարձյալ ուղղվելով ՌԴ-ի դեմ: Թուրքիան հովանավորում էր նաև ՌԴ-ի կազմում գտնվող անջատողական շարժումները՝

⁸⁶ Fuller E. Graham and Lesser O. Ian, նշվ. աշխ., էջ 86:

⁸⁷ Ջարևանդ, Միացյալ Անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993, էջ 91:

ռուս-չեչենական պատերազմի ժամանակ նյութական և բարոյական օգնություն ցույց տալով չեչեններին⁸⁸:

1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնասիական հանրապետությունների համար Ռուսաստանը շարունակում էր մնալ խոշոր առևտրական գործընկեր՝ հիմնականում գազի և նավթի տեղափոխման հարցում: ՌԴ-ի ներկայությունը Կենտրոնական Ասիայում պայմանավորված էր նրանով, որ այստեղ կար մեծ թվով ռուս բնակչություն: Ղազախստանում այն կազմում էր բնակչության 33,9%, Ղրղզստանում՝ 15,5%⁸⁹: Բացի դրանից՝ Կենտրոնական Ասիայում դեռևս պահպանվում են ռուսական մշակույթը, լեզուն և ավանդույթները:

21-րդ դարի սկզբին Ռուսաստանն ու Թուրքիան փորձեցին Կենտրոնացնել իրենց գործունեությունը տարածաշրջանում: 2001 թ. նոյեմբերի 16-ին Երկու երկրների արտգործնախարարներ Ի. Իվանովը և Ի. Ջենը Նյու-Յորքում ստորագրեցին համաձայնագիր, որով կոորդինացնում էին իրենց գործունեությունը Եվրասիայում⁹⁰ (նկատի ունեին Կենտրոնական Ասիան և Կովկասը):

Այսպիսով, հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում ազդեցության հասնելու համար Թուրքիան առաջինը պետք է վերացներ ռուսական ազդեցությունը, ուստի տարբեր բնագավառներում նրանց միջև սկսվեց սուր մրցակցություն: Կենտրոնական Ասիայում դեռևս պահպանվում էր ռուսական ռազմական ներկայությունը: Տաջիկստանում Ռուսաստանի միջամ-

⁸⁸ Gudiashvili David, Turkey and the Russo-Chechen War of 1994-1996, Central Asia and the Caucasus, No. 6, pp. 72-79.

⁸⁹ Jonson Lena, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁹⁰ Зуганшин М. К., Россия-Турция: от двустороннего сотрудничества к многоплановому партнерству (2001-2006гг.), Бишкек: КРСУ, 2007, с. 31. Համաձայնագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս նույն գրքի հավելվածում էջ 162-165:

տությամբ քաղաքացիական պատերազմի ավարտը բարձրացրեց նրա հեղինակությունը: Ակնհայտ դարձավ, որ տարածաշրջանում անվտանգության երաշխավոր կարող է լինել միայն Ռուսաստանը. այդ փաստն ընդունում էր նաև Թուրքիան: Չնայած առևտրատնտեսական բնագավառում Թուրքիան կարողացավ հասնել հաջողությունների, սակայն Ռուսաստանը շարունակում էր մնալ գերակա դիրքերում:

1990-ական թթ. սկզբներին հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար Իրանի և Թուրքիայի միջև սկսվեց մրցակցություն: Կարելի է ասել, որ այս երկրները փորձում էին Ռուսաստանի տեղը գրավել: Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Իրանը ևս ուներ հետաքրքրություններ, սակայն տարածաշրջանում Ցարական Ռուսաստանի, այնուհետև խորհրդային իշխանության հաստատմամբ՝ նա ստիպված էր զիջել: Իսկ խորհրդային Միության փլուզումը ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ Իրանին իրենց ազդեցությունը հաստատելու մի նոր հնարավորություն տվեց: Մյուս կողմից էլ Թուրքիա-Իրան մրցակցությունը կարող ենք համարել ԱՄՆ-Ռուսաստան մրցակցության շարունակությունը⁹¹:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո իրանական կառավարությունը Կենտրոնական Ասիան նույնպես ներառեց իր հետաքրքրությունների ոլորտում: 1991 թ. նոյեմբերին Իրանի արտգործնախարար Ալի Աքբար Վելայաթին այցելություններ կատարեց Կենտրոնասիական հինգ երկրները, որի նպատակն էր ուսումնասիրել այդ երկրների հետ համագործակցության հեռանկարները⁹²: Նշենք, որ Իրանի իրականացրած գործողութ-

⁹¹ Akdevelioğlu Atay, İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları, Uluslararası İlişkiler, Cilt 1, Sayı 2, 2004, s. 141-143.

⁹² Edmund Herzig, Iran and Central Asia, Central Asian Security, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, London-Washington, p. 174.

յուններին անմիջապես փորձում էին հակազդել Թուրքիան ու Արևմուտքը: Ինչպես վերը նշեցինք, Իրանը շահագրգռված էր Կենտրոնական Ասիայում իր ազդեցության տարածմամբ: Դա է վկայում նաև 1993 թ. հոկտեմբերին Իրանի Իսլամական Հանրապետության նախագահ Ալի Աքբար Ռաֆսանջանիի այցը թյուրքալեզու հանրապետություններ, որի ընթացքում կնքվեցին մի շարք համաձայնագրեր⁹³:

1990-ական թթ. սկզբներին Իրանի քաղաքականության հիմնական նպատակը Կենտրոնական Ասիայում այն էր, որ այս երկրները, հետևելով իր օրինակին, իրենց նորանկախ պետությունները կառուցեն իսլամական սկզբունքներով⁹⁴: Սա նշանակում էր, որ Կենտրոնասիական երկրների համար Իրանը ևս կարող էր հանդիսանալ զարգացման մոդել: Այսինքն, եթե Թուրքիան առաջ քաշեց «թյուրքական զարգացման նմուշաձևի» գաղափարը, ապա Իրանը՝ «իրանական զարգացման նմուշաձևը», և այս ճանապարհով երկուսն էլ ջանում էին փոխարինել ռուսներին⁹⁵:

Տարածաշրջանում ազդեցության հասնելու համար Իրանը շեշտը դնում էր ոչ թե տնտեսական (կարծում ենք՝ դա պայմանավորված էր տնտեսական մեծ ներուժ չունենալով: Ն. Մ.), այլ ավելի շատ մշակութային և կրոնական գործոնների վրա: Ինչպես վերը նշեցինք, Իրանի նպատակն այս երկրների՝ իսլամական ուղիով զարգանալն էր, հետևաբար մեծ ուշադրություն էր դարձվում կրոնական գործոնին: Նշենք, որ 13-15-րդ դարերում Կենտրոնասիական բնակչության հիմնական մասը

⁹³ Ազգ, 30.10.1993.

⁹⁴ Atace Farhad, Iran and Turkey in Post-Soviet Central Asia, Centre for Research and Middle East Strategic Studies, An Iranian Quarterly, Vol. 2, No. 1, Summer 2000, p. 156.

⁹⁵ Kibaroglu Mustafa ve Yasemin Nun, Iran, Turkey's Neighborhood, Ed. by M. Kibaroglu, Foreign Policy Institute, Ankara, 2008, p. 163.

հետևեցին սուննի ուղղությանը՝ բացի տաջիկներից, որոնք շիա մահմեդականներ են: Սակայն՝ նախ Ցարական Ռուսաստանի, ապա խորհրդային իշխանության տարիներին կրոնն աստիճանաբար երկրորդական պլան էր մղվում, և շատ հոգևոր արժեքներ վերացվեցին: Դա էր պատճառը, որ իսլամական հոգևոր արժեքներն այդքան էլ մեծ դեր չունեին պետականության կառուցման գործընթացում: Այդ արժեքները վերածնելու համար Իրանից բավականին ժամանակ ու ջանքեր էին պահանջվելու, ուստի կրոնական ազդեցության տեսանկյունից Իրանի դերը սահմանափակ է: Իրանը թերևս կարող է իր ազդեցությունը տարածել Տաջիկստանում, քանի որ վերջինս մշակութային, լեզվական և էթնիկական առումով մոտ է Իրանին: Այսպիսով, կրոնական ազդեցության հաստատման և իսլամական գաղափարների տարածման տեսանկյունից Իրանը ձախողվեց, քանի որ այդ երկրներն ի սկզբանե մուսուլմանական աշխարհիկ պետություններ էին և նպատակ չունեին դառնալ իսլամական հանրապետություններ, ուստի հետևեցին Թուրքիայի օրինակին:

Կենտրոնական Ասիայում Իրանն իրականացնում է նաև մշակութային ծրագրեր: Իրանը տարածաշրջանում հիմնում է կենտրոններ՝ իրանական մշակույթն ու լեզուն տարածելու համար, նաև մշակութային տարբեր կառույցներ ու գրադարաններ, կազմակերպում է մշակութային շաբաթներ ու ցուցահանդեսներ, աջակցում կենտրոնասիական երիտասարդներին կրթություն ստանալու իրանական ուսումնական հաստատություններում: Տարածաշրջանում պարսկերենով հեռարձակվում են իրանական հեռուստահաղորդումներ, հատկապես՝ լուրերը⁹⁶:

⁹⁶ Calabrese John, Turkey and Iran; Limits of a Stable Relationship, British Journal of Middle Eastern Studies, Vol. 25, No. 1, May 1998, pp. 83-84.

Կենտրոնական Ասիայում Իրանի իրականացրած քաղաքականության կարևոր ասպեկտն այն է, որ նա տարածաշրջանում ճանաչում է Ռուսաստանի ազդեցությունը: Սա Իրանի կողմից կարևոր քայլ է (մանավանդ ընթացող աշխարհաքաղաքական իրադրությունների համատեքստում), թեև ԱՄՆ-ն ու Թուրքիան փորձում են Ռուսաստանին երկրորդական պլան մղել: 1990-ական թթ. սկզբներին Տաջիկստանի քաղաքացիական պատերազմի և Ուզբեկստանում իսլամական ուժերի գործունեության հետ կապված՝ Իրանն սկսեց մեծ տեղ հատկացնել Ռուսաստանի հետ համագործակցությանը: Այս համագործակցության նպատակն էր խոչընդոտել ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի ներթափանցումը Կենտրոնական Ասիա⁹⁷: 1995 թ. հոկտեմբերի 4-5-ը Մոսկվայում երկու երկրների միջև տեղի ունեցան բանակցություններ, որից հետո Իրանի ներկայացուցիչը հայտարարեց երկու երկրների միջև համագործակցության ու բարեկամության մի նոր դարաշրջանի սկիզբը⁹⁸: Սա նշանակում էր, որ Իրանն ու Ռուսաստանը համագործակցում են ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայում, այլև հետխորհրդային ողջ տարածաշրջանում:

Իրանը Կասպից ծովի ավազանի երկրներից է և նախկինում, ածխաջրածնային ռեսուրսների հետ կապված, համագործակցում էր միայն Խորհրդային Միության հետ: Վերջինի փլուզումից հետո իրավիճակը փոխվեց, երբ նորանկախ երկրներից Ղազախստանը, Ադրբեջանը և Թուրքմենստանը դարձան Կասպից ծովի ավազանի երկրներ: Բնականաբար, Խորհրդա-

⁹⁷ Кулагина Л. М., Россия, Иран и государство Центральной Азии, Иран и СНГ, М., 2003, с. 26.

⁹⁸ Այս հանդիպման և Իրանի արտգործնախարարի տեղակալ Աբբաս Մալեկիի հայտարարության ամբողջական տեքստը տե՛ս "The Prospects of Irano-Russian Relation till the Year 2000, Amu Darya 1, 2, 1995, p. 191-199.

յին Միության փլուզումից հետո Իրանի համար ամենակարևոր հարցը Կասպից ծովի տարածքային ջրերի սահմանազատման խնդիրն էր, ուստի այս կետը դարձավ Իրանի արտաքին քաղաքականության կարևոր ասպեկտներից մեկը⁹⁹: Նշենք, որ Կասպից ծովի ավազանն իր նավթի և գազի պաշարներով աշխարհում ամենահարուստ հանքավայրերից մեկն է: Կասպից ծովի գազի պաշարները (բացի Ռուսաստանից) կազմում են 57,1 տրիլիոն խորանարդ մետր, որն ամենահարուստն է ողջ աշխարհում, և 59, 2 միլիարդ բարել նավթ, որը Պարսից ծոցի և Սիբիրի հանքավայրերից հետո իր մեծությամբ երրորդն է աշխարհում¹⁰⁰:

Կենտրոնական Ասիայի երկրների անկախությունից հետո հետագա զարգացման համար կարևոր հիմք կարող էին համարվել հենց այս պաշարները, ուստի նրանցից պահանջվում էր բազմաշերտ համագործակցություն հաստատել տարբեր, առաջին հերթին՝ հարևան երկրների հետ: Բացի Ռուսաստանից՝ այս առումով կարևոր դեր կարող էր խաղալ նաև Իրանը: Մասնավորապես կարևոր էր տրանսպորտային համակարգի զարգացումը, որտեղ Իրանը կարող էր խաղալ կամուրջ երկրի դեր՝ կապելով աշխարհի երկու՝ խոշոր նավթով ու գազով հարուստ շրջանները՝ Պարսից ծոցը, Կենտրոնական Ասիան ու Կասպյան ավազանը¹⁰¹: Միաժամանակ Պարսից ծոցից Իրանի տարածքը նավթի ու գազի տեղափոխման համար ամենա-

⁹⁹ Այս տեսակետից Իրանի նպատակն էր մասնակցել նավթի և գազի արտահանման գործընթացին, նաև բաժնեմասեր ունենալ խոշոր ընկերություններում: Այսպես նրան հաջողվեց 1994 թ. ձեռք բերել ընկերություններում: Այսպես նրան հաջողվեց 1994 թ. ձեռք բերել ընկերության (Azerbaijan International Oil Consortium-AIOC) բաժնետոմսերի 5 տոկոսը: Sinkaya Bayram, Turkey-Iran Geopolitical Competition over Central Asia and the Caucasus: 1989-2001, Avrasya Etüdleri, Yıl:12, Sayı: 27-28, 2005, p.85.

¹⁰⁰ International Energy Agency's Report of September, 1993.

¹⁰¹ Atace Farhad, նշվ. աշխ., էջ 159:

կարճ ուղին է դեպի Կենտրոնական Ասիա ու Կասպյան տարածաշրջան, այնտեղից էլ Ճապոնիա ու Հեռավոր Արևելք: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նման ծրագրերի իրականացումն Իրանի համար ավելի հեշտ էր, քան Թուրքիայի: Իրանը հիմնականում ուշադրությունը էր դարձնում իր տարածքով տարանցիկ ուղիների կառուցման ծրագրերին: Այսպես, երբ 1991 թ. նոյեմբերին արտգործնախարար Վելայաթինը Թուրքմենստանում էր, այդ երկրի նախագահի հետ կնքեց մի համաձայնագիր, որով նախատեսվում էր կառուցել երկաթուղագիծ. սա պետք է միանար իրանական երկաթուղագծին և հասներ մինչև Պարսից ծոցի Բենդեր Աբբաս նավահանգիստը¹⁰²: Իրանը թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ ձգտում էր համագործակցել հատկապես տնտեսության ու անվտանգության բնագավառներում՝ փորձելով այդ տարածաշրջանում կնքել անվտանգության, ռազմական կրթության ու բանակի սպառագինման վերաբերյալ նոր համաձայնագրեր¹⁰³: Դեպի արտաքին շուկաներ գազի և նավթի տեղափոխման հարցում Իրանն առաջարկում էր այլընտրանքային ուղիներ¹⁰⁴: Այս քայլերով Իրանը փորձում էր տարածաշրջանում հնարավորինս չեզոքացնել ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը¹⁰⁵ և Թուրքիայի նկատմամբ առավելություններ ձեռք բերել:

¹⁰² Mantaqa'ie Nagshe, Iran, Central Asia and The Caucasus Review (MMAMQ), 5, 16, Winter 1996, p. 69-70.

¹⁰³ Herzing Edmund, Iran and the Former Soviet South, Royal Institute of International Affairs, London, 1995, p. 14-15.

¹⁰⁴ Aydin Mustafa, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament, SAM Papers, 2/2000, <http://www.sam.gov.tr/sampapers/NewGeopoliticsofCentralAsiaandtheCascasus.pdf>

¹⁰⁵ Трофимов А. Д., Внешняя политика Ирана и Турции в Центральной Азии (на примере Узбекистана), Востоковедный сборник, выпуск третий, М., 2002, с. 150.

Թուրքիայի համեմատությամբ՝ Իրանը Կենտրոնական Ասիայում սերտ հարաբերություններ հաստատեց Տաջիկստանի հետ, որը մեր կարծիքով, պայմանավորված է նաև լեզվական ընդհանրությամբ: Չնայած Տաջիկստանում սկսված քաղաքացիական պատերազմին՝ 1990-ական թթ. սկզբից երկու երկրների միջև սկսվեցին պաշտոնական այցելություններ, և ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր՝ տնտեսության, մշակույթի ու կրթության բնագավառներում համագործակցելու համար: 1992 թ. Իրանը Դուշանբե ուղարկեց ուսուցիչների մի խումբ, որոնք պետք է օգնեին իրենց տաջիկ գործընկերներին գրելու դասագրքեր: Նշենք, որ այդ դասագրքերը գրվեցին արաբական այբուբենով: Հաջորդ տարի առաջին և երկրորդ դասարանցիների համար Իրանը կազմեց ուսումնական ձեռնարկներ արդեն պարսկերենով: Կրթության բնագավառում Իրանը հիմնականում կազմակերպում և իրականացնում էր փոխանակման ու վերապատրաստման, նաև դիվանագիտական բնույթի այլ ծրագրեր: Ավելին, արտգործնախարարությանը կից ստեղծվել էր նման կենտրոն, որը փակվեց Մ. Քաթամիի նախագահի դառնալուց հետո:

Իրանը կենտրոնանիական երկրների, նաև Ադրբեջանի հետ հաստատեց առևտրատնտեսական հարաբերություններ¹⁰⁶: Ավելի աշխույժ հարաբերություններ հաստատվեցին Թուրքմենստանի հետ: Նշենք, որ Իրանը տարածաշրջանում ամենաքիչը համագործակցում էր Ուզբեկստանի հետ: Կարծում ենք՝ սա առաջին հերթին կապված էր Ուզբեկստանում բնակվող տաջիկների մեծ համայնքի առկայության հետ: Տաջիկները բնակվում են հիմնականում Սամարղանդում և Բուխարայում: Ուզբեկստանի բնակչությունը 24 մլն է, որից 10

¹⁰⁶ Theodor Karasik, Azerbaijan, Central Asia and Future Persian Gulf Security, A Rande Note, Santa Monikca, 1993, p. 23-25.

մլնը տաջիկներ են: Հետևաբար կառավարությունն անհանգստանում է, որ Իրանի հետ համագործակցությունը կարող է հանգեցնել նրան, որ տաջիկներն ինքնավարություն պահանջեն: Այս տեսակետից ելնելով՝ ուզբեկական կառավարությունը սահմանափակում է համագործակցությունը Իրանի հետ:

Չնայան ունեցած տարածայնություններին և մրցակցությանը՝ Թուրքիան ու Իրանը համագործակցում են առևտրի ու տնտեսության բնագավառներում: Նրանք շարունակում են համագործակցել նաև ՏՀԿ-ի շրջանակներում՝ դարձյալ համատեղ զարգացնելով առևտրային և տնտեսական հարաբերությունները¹⁰⁷:

Այսպիսով, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում գերիշխանության հասնելու համար պայքարում են Թուրքիան և Իրանը: Երկուսն էլ մուսուլմանական պետություններ են, սակայն առաջնորդվում են տարբեր գաղափարներով ու ծրագրերով, ուստի Կենտրոնասիական տարածաշրջանում նրանց նպատակներն ու հետապնդած շահերը ևս տարբեր են: 1990-ական թթ. սկզբից թուրք-իրանական մրցակցությունը տարածվեց բոլոր բնագավառներում:

Կենտրոնասիական տարածաշրջանը հնագույն ժամանակներից հետաքրքրել է նաև Չինաստանին: Դա հիմնականում կապված էր Մետաքսի ճանապարհի հետ, որը, սկիզբ առնելով Չինաստանից, անցնում էր Կենտրոնական Ասիայով և բարձրացնում այս տարածաշրջանի նշանակությունը: Ռուսական ազդեցության հաստատմամբ՝ այս տարածքում Չինաստանն այլևս չէր կարող ակտիվ գործունեություն ծավալել: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Կենտրոնական Ա-

¹⁰⁷ Afrasiabi L. K. and Jalali P. Y., The Economic Cooperation Organization. Regionalization in a Competitive Context, Mediterranean Quarterly, Vol. 12, No. 4, Fall 2001, p. 63-67.

սիայի նկատմամբ Չինաստանի քաղաքականությունն ակտիվացավ: Ըստ երևույթին, դա Չինաստանի համար նույնպես մի նոր հնարավորություն էր: Նրա հետաքրքրությունները տարածաշրջանի նկատմամբ խորն էին և հեռուն գնացող, ուստի այս երկիրը ևս պայքարում էր տարածաշրջանում իր ազդեցությունը հաստատելու համար: Կենտրոնասիական տարածաշրջանը Չինաստանին հետաքրքրում էր քաղաքական, տնտեսական և անվտանգության տեսանկյունից: Կենտրոնական Ասիան եվրասիական տարածաշրջան էր և հանդիսանում էր կամուրջ Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, ուստի Չինաստանը շահագրգռված էր այդ երկրների հետ համագործակցելու և, ինչու չէ, քաղաքական հարաբերություններ հաստատելու նրանց հետ (Կենտրոնական Ասիայի երկրները ևս ձգտում էին Չինաստանի հետ համագործակցության:-Ն. Մ.): Կենտրոնական Ասիայի հետ տնտեսական համագործակցությունը, կարծում ենք, շահավետ կլիներ Չինաստանի զարգացող տնտեսության համար: Նախ՝ չինական ապրանքների համար նոր շուկաներ էին բացվում, մյուս կողմից՝ Չինաստանը կարիք ուներ ածխաջրածնային ռեսուրսների, որոնք ունեին կենտրոնասիական երկրները: Կենտրոնական Ասիայում անվտանգության պահպանմամբ Չինաստանը նույնպես մտահոգված էր՝ անհանգստանալով, որ նման գործընթացները կարող էին վտանգել Սինցզյան Ույղուրական ինքնավար մարզի կայունությանը: Այսպիսով, տարածաշրջանում ազդեցության ձգտող Թուրքիայի կարևոր մրցակիցը Ռուսաստանից հետո համարվում էր Չինաստանը:

Չինաստանի հարաբերությունները Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ կայունացան և սկսեցին զարգանալ 1990-ական թթ.: Այս երկրների համար կարևորը սահմանային վեճերն էին: Չինաստանը 3000 կմ երկարությամբ սահման ունի

կենտրոնասիական երկրներից Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Տաջիկստանի հետ: 1992 թ. փետրվարին Մինսկում վերոհիշյալ հարցի կարգավորման համար այս երկրների և Ռուսաստանի ներկայացուցիչներից կազմվեց միասնական մի խումբ: Նույն՝ 1992 թ. փետրվարին, Չինաստանը և Ղազախստանը, սահմանային հարցերի հետ կապված, ստորագրեցին միասնական հայտարարություն, իսկ Ղրղզստանի հետ նման հայտարարություն ստորագրվեց 1992 թ. մայիսին: Այս հայտարարություններով կողմերը պարտավորվում էին պահպանել 1991 թ. կնքված խորհրդա-չինական համաձայնագրի հիմնական սկզբունքները: Երբ Չինաստանի վարչապետ Լի Փենգը 1994 թ. ապրիլին պաշտոնական այցով Ղազախստանում էր, դարձյալ քննարկվեց սահմանի խնդիրը: Դրա շուրջ չին-ղազախական պայմանագրեր ստորագրվեցին 1997 թ. սեպտեմբերին և 1998 թ.:

1996 թ. հուլիսի 4-ին նման պայմանագիր ստորագրեցին Չինաստանի նախագահ Չյան Չեմինը և Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակաևը: 1999 թ. Բիշկեքի գագաթնաժողովում, որին մասնակցում էին կենտրոնասիական հինգ երկրների ու Չինաստանի ղեկավարները՝ Չեմինը, Նազարբաևը և Ակաևը, ստորագրեցին սահմանային հարցերը կարգավորող վերջնական համաձայնագիր¹⁰⁸: Նշենք, որ 1990-ական թթ. ընթացքում չին-տաջիկական սահմանային խնդիրները մնացին չլուծված: Սակայն 2002 թ. մայիսին Տաջիկստանի նախագահ Էմոմալի Ռահմանովը պաշտոնական այցով մեկնեց Չինաստան, որտեղ սահմանային խնդիրների կարգավորման համար ստորագրվեց համաձայնագիր, որը Տաջիկստանի մեջլիսը հաստատեց

¹⁰⁸ Guandcheng Xing, China and Central Asia, Central Asian Security, editors Roy Alison and Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, London-Washington, p. 154.

միայն 2005 թ.¹⁰⁹: Այսինքն՝ Չինաստանի և Կենտրոնական Ասիայի միջև սահմանային հարցերի լուծումը տեղի ունեցավ Ռուսաստանի մասնակցությամբ, որը մեկ անգամ ևս փաստում էր տարածաշրջանում վերջինի գերակայությունը:

Չինաստանի նպատակը Կենտրոնական Ասիայում տնտեսության և անվտանգության բնագավառներում առավելության հասնելն էր: Հենց այս նպատակով էլ նա Կենտրոնական հանրապետություններին առաջարկում էր բնական ռեսուրսների արտահանման ուղիներ¹¹⁰: Նա Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկրներին միաժամանակ առաջարկում էր քաղաքական զարգացման իր մոդելը. ինքը կոմունիստական երկիր էր, իսկ Կենտրոնական Ասիայի երկրներում մնացել էին կոմունիստական նախկին ղեկավարները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կենտրոնական Ասիան Չինաստանին հետաքրքրում էր նաև տնտեսական առումով, ուստի այս տարածաշրջանում Չինաստանը ևս սկսեց ծավալել առևտրատնտեսական լայն գործունեություն, որն այսօր շարունակում է զարգանալ: Չինաստանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև ծաղկեց առևտուրը, չինական էժան ապրանքներն այստեղ մեծ պահանջարկ ունեն նաև այսօր: Այսպես, 1991 թ. մինչև 1998 թ. ընկած ժամանակահատվածում Չինաստանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև առևտուրը տարեկան կազմում էր 350-700 մլն դոլար: 1998 թ. սկսված տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով 1990-ական թթ. վերջին առևտրի ծավալները նվազեցին: 21-րդ դարի սկզբից առևտուրը մեծ ծավալներ ընդունեց. 2000-2003 թթ. ընթացքում այն հատեց 1-3,3 միլիարդ դոլարի սահմանը, իսկ 2004 թ. մինչև 2007

¹⁰⁹ Dwivedi Ramakant, China's Central Asia Policy in Recent Times, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 4, No. 4, November, 2006, p. 147.

¹¹⁰ Aydın Mustafa, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament.....

թ. այս ցուցանիշն ավելացավ մոտ 3, 7 անգամ՝ 4, 3 միլիարդ դոլարից հասնելով մինչև 16 միլիարդի¹¹¹: Առևտրի և ծեռներեցության զարգացման նպատակով Կենտրոնական Ասիայի և Չինաստանի միջև հաճախ էին կազմակերպվում ազատ առևտրի գոտիներ ու շուկաներ:

Վերջին տասնամյակներին Չինաստանի տնտեսությունը զգալի աճ արձանագրեց, ուստի գնալով աճում էին նրա էներգետիկ պահանջները: Այս առումով Չինաստանն ուշադրությունը սևեռեց դեպի Կենտրոնական Ասիա: Նրան հետաքրքրում էր հատկապես նավթը¹¹²: 1997 թ. Չինաստանի Ազգային նավթային ընկերությունը (China National Petroleum Corporation-CNPC) իրավունք ստացավ աշխատանքներ իրականացնելու Ղազախստանի արևմուտքում գտնվող Ուզենի նավթահանքում: Ավելին, նա սկսեց նավթի արդյունահանմամբ զբաղվել Ակտյուբինսկում: 1997 թ. սեպտեմբերին տնտեսական համագործակցության պայմանագիր ստորագրվեց Չինաստանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև, որով Չինաստանը ծրագրում էր կառուցել 3000 կմ երկարությամբ խողովակա-

¹¹¹ Ibraimov Sadykzhan, China-Central Asia Trade Relations: Economic and Social Patterns, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 7, No. 1, February, 2009, p. 48, Dittmer Lowell, Central Asia and Regional Powers, The China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 5, No. 4, p. 7-22.

¹¹² Կենտրոնական Ասիայում հաստատվելու համար Չինաստանի մրցակիցն է նաև Ճապոնիան: Կարելի է ասել, որ դա վերաբերում է ողջ Ասիա-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանին: Ճապոնիան ինչպես Չինաստանը, նաև ունի զարգացած տնտեսություն և ինչպես Չինաստանը, նաև էներգետիկ ռեսուրսների կարիք ունի: Ուստի՝ կարծում ենք, չին-էներգետիկ ռեսուրսների կարիք ունի: Ուստի՝ կարծում ենք, չին-էներգետիկ պաշարների շուրջ է, այնուհետև առևտրի, տնտեսության, ռազմական, քաղաքական և այլ բնագավառներում: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Townsend Jacob and King Amy, Sino-Japanese Competition for Central Asian Energy: China's Game to Win, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 5, No. 4, November, 2007, pp. 23-45.

շար՝ Ղազախստանի արևմուտքից դեպի Չինաստանի արևմուտք: Իսկ Չինաստանի Ազգային նավթային ընկերությունը համաձայնեց կառուցել խողովակաշար Ղազախստանի Ուզեն շրջանից մինչև Թուրքմենստանի սահմանները¹¹³: Չինաստանը հետաքրքրված էր նաև հաղորդակցության ուղիների կառուցմամբ, որոնք մեծ նշանակություն կունենային բոլոր կողմերի համար: Այսինքն, իրական հիմքեր ստեղծվեցին, որով Չինաստանը կարող էր տնտեսական առումով նվաճել տարածաշրջանը, ինչն էլ, մեր կարծիքով, չինական կառավարությունը փորձում էր իրականացնել:

Չինաստանը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ ևս փորձում է համագործակցել անվտանգության բնագավառում¹¹⁴: Պետք է նշենք, որ Չինաստանը ռազմական համագործակցություն հիմնականում փորձում էր հաստատել իրեն սահմանակից Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Տաջիկստանի հետ: Այս երեք երկրներից Չինաստանն ավելի շատ համագործակցում էր Ղազախստանի հետ:

¹¹³ Guandcheng Xing, նշվ. աշխ., էջ 156:

¹¹⁴ 1993 թ. ստորագրվեց չին-ղազախական երկկողմանի ռազմական հայտարարություն, նման մեկ այլ հայտարարություն երկու երկրների միջև կնքվեց 1995 թ.: Այս եկու երկրների միջև սահմանային խնդիրների վերջնական լուծումից հետո ռազմատեխնիկական համագործակցությունն ավելի մեծ չափեր ընդունեց: 1996 թ. ապրիլին Շանհայում Չինաստանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Տաջիկստանի նախագահներն ու Ռուսաստանի արտգործնախարար Եվգենի Պրիմակովը ստորագրեցին համաձայնագիր՝ սահմանային ռազմական հարցերի վերաբերյալ: Այն նախատեսում էր սահմանների անվտանգությունն ու խաղաղության պահպանումը: 1995 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայում հանդիպեցին Ռուսաստանի, Չինաստանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Տաջիկստանի փորձագետները: Նրանց աշխատանքի արդյունքում 1997 թ. ապրիլին Մոսկվայում ստորագրվեց տարածաշրջանի խնդիրների վերաբերյալ ռազմական համաձայնագիր: Նույն տեղում, էջ 159-160:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Կենտրոնասիական տարածաշրջանը քաղաքական, տնտեսական և անվտանգության առումով հետաքրքրում էր Չինաստանին, ուստի նա սկսեց ընդդիմանալ Թուրքիային Կենտրոնական Ասիայում ազդեցության հասնելու համար: Մյուս կողմից՝ այդ նպատակով նա սկսեց համագործակցել Ռուսաստանի հետ՝ տարածաշրջանում հակադրվելով ԱՄՆ-Թուրքիա համագործակցությանը¹¹⁵:

Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիա-Չինաստան մրցակցությունը վերաբերվում է ոչ միայն քաղաքական և առևտրատնտեսական բնագավառներին: Ինչպես Ռուսաստանը, այնպես էլ Չինաստանն անհանգստանում էր Թուրքիայի պանթյուրքիստական ծրագրերից և պայքարում էր դրանց դեմ: Դա վերաբերվում էր Չինաստանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Սինցզյան Ույղուրական ինքնավար մարզին (նախկինում դա Ջունգարիան և Արևելյան Թուրքեստան էին), որը բնակեցված էր թյուրքական բնակչությամբ: Նրանք միշտ վտանգ են ներկայացրել Չինաստանի ամբողջականության համար: Դեռևս 19-րդ դ. 60-ական թթ. վերջերին ու 70-ական թթ. սկզբներին ույղուրներն ապստամբեցին և կարողացան հասնել հաջողության՝ ստեղծելով թեոկրատական իսլամական Եթիշար (Յոթնաքաղաք) պետությունը՝ Քաշգար մայրաքաղաքով (1865-1878 թթ.): Օսմանյան կայսրությունն անմիջապես պատվիրակություն ուղարկեց Քաշգար, իսկ 1869 թ. Եթիշարի կառավարիչ Յաղուբ բեկի¹¹⁶ հատուկ բանագնաց Սայիդ Յաղուբ

¹¹⁵ Shiping Tang, *Economic Integration in Central Asia, The Russian and Chinese Relationship*, Asian Survey, Vol. XI., No., 2, March-April, 2000, p. 360-376.

¹¹⁶ Յաղուբ բեկը (1820-1877 թթ.) Ույղուրստանում հիմնադրեց դինաստիա, որը գոյատևեց 1864-1888 թթ.: 1872 թ. Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեց այս թագավորությունը: 1870 թ. Մեծ Բրիտանիայի Կիկտորյա թագուհին պատվիրակություն ուղարկեց Ույղուրստան,

խանին անձամբ ընդունեց սուլթան Աբդուլ Ազիզ 1-ինը (1861-1876 թթ.) և պաշտոնապես ճանաչեց այդ պետությունը: Որպես պետության գինանշան ու դրոշ վերցվեց Օսմանյան կայսրությանը: 1874 թ. Եթիշարը ճանաչվեց Օսմանյան կայսրության պրոտեկտորատը, և Քաշգարում, ի պատիվ սուլթան Աբդուլ Ազիզի, նրա պատկերով դրամ հատեցին: Այս իրադարձություններն առաջացրեցին Չինաստանի զայրույթը, և նա սկսեց պայքարը՝ վերացնելու Եթիշար պետությունը, որն էլ չինական կառավարությունն իրականացրեց 1878 թ.¹¹⁷: Վերոնշյալ իրադարձությունները մեծ ազդեցություն էին թողել չինական կառավարության վրա. նրանք համոզված էին, որ եթե Սինցզյանը չմիացվեր Չինաստանին, ապա Գանսյու և Չժիլի (չինական Հեբեյ նահանգի անվանումը մինչև 1928 թ.) նահանգների անվտանգությունը կասկածի տակ կդրվեր¹¹⁸:

Սինցզյանի տարածքում պանթուրքիստական գաղափարների իրականացման ակտիվ փուլ սկսվեց 1930-ական թթ. առաջին կեսին: Նշենք, որ այս շրջանում Չինաստանում ներքաղաքական անկայուն վիճակ էր, որն էլ օգտագործում էին ույղուր անջատողականները: 1933 թ. նոյեմբերի 12-ին Սինցզյանում հռչակվեց Արևելյան Թուրքեստանի Իսլամական Հանրապետությունը (ԱԹԻՀ), մայրաքաղաքը դարձավ Քաշգար:

այնուհետև 1873 թ. ուղարկեց երկրորդ պատվիրակությունը, որով ճանաչում էր այս թագավորության լեգիտիմությունը: 1875 թ. օգոստոսին օսմանյան սուլթանը հրապարակեց հրովարտակ, որով Յաղուբ բեկի ծառայությունների դիմաց նրան շնորհում էր էմիրի տիտղոս և հանձնում սուլթանի սրբազան դրոշը (Sancağ-i Şerif):

¹¹⁷ Хожамберди Кахарман, Уйгуры. Этнополитическая история с древнейших времен до наших дней, А., 2010, с. 189.

¹¹⁸ Ходжаев А., Цинская империя, Джунгария и Восточный Туркестан, М., 1979, с. 70.

րը¹¹⁹: Այս պետության ստեղծման գործում էական դեր խաղաց Թուրքիան: Այս հանրապետության առաջնորդներ Սաբիթ Դամուլլան և Մուհամադ Բուլրան դեռևս 1933 թ. սկզբին իրենց ներկայացուցիչներին գաղտնի ուղարկել էին Թուրքիա, իսկ Անկարայից Քաշգար էր եկել զինվորականներից, քաղաքական գործիչներից և այլ մասնագետներից կազմված մի խումբ: Նրանց մեջ էին քաղաքական հայտնի գործիչներ Մուստաֆա Քենթլին, Ալի Բեյը և Հաբիյադին Մահմուդը: Մի շարք ուղուր գիտնականներ ու հետազոտողներ պնդում էին, որ Թուրքիայից եկած անձինք լուրջ ազդեցություն են գործել այդ պետության կազմավորման և անվան վրա¹²⁰: Իսկ ուղուրական ղեկավարները հույս ունեին, որ քեմալականները կօգնեն իրենց՝ պաշտպանելով արտաքին ագրեսիայից, միաժամանակ Թուրքիայից սպասում էին ռազմատնտեսական օգնություն: Սակայն անկախ պետության ի հայտ գալը բացասաբար ընկալվեց ոչ միայն Չինաստանում, այլև ԽՍՀՄ-ում: Արդյունքում ուղուրական պետությունը հայտնվեց երկկողմանի հարվածի տակ: ԽՍՀՄ-ի միջամտությամբ Արևելյան Թուրքեստանի Թյուրքական Իսլամական Հանրապետությունը վերացավ, և այս տարածքը մնաց Չինաստանի կազմում: 1940-50-ական թթ. անկախության համար շարժումները Սինցզյանում դարձյալ ակտիվացան, սակայն դրանք նույնպես ճնշվեցին:

Չինաստանը Խորհրդային Միության փլուզմամբ դարձյալ մտահոգվեց. ուղուրները կարող էին ապստամբել անկախության համար, և այս դեպքում սահմանակից թյուրք եղբայրները նրանց կօգնեին (կարծում ենք՝ նկատի ունեին, որ Թուրքիան նույնպես կօգներ, մանավանդ որ նախկինում նման օրինակ ե-

¹¹⁹ Dolkun Kambari, Uyghur's and Uyghur Identity, Sino-Platonic Papers, Numbers 150, Philadelphia, May, 2005, p. 7.

¹²⁰ Хожамберду Кахарман, նշվ. աշխ., էջ 342:

ղել էր:-Ն. Մ.): Ավելին՝ ապստամբությունը կարող էին կազմակերպել և հովանավորել Կենտրոնական Ասիայի երկրները¹²¹: Սինցզյան Ույղուրական ինքնավար մարզում բնակվող ամենամեծ էթնիկ խումբը ույղուրներն են, որոնք կազմում են 7 միլիոն (ողջ բնակչությունը 16, 6 միլիոն է): Այստեղ ապրում են նաև մոտ 1 միլիոն ղազախներ, ավելի քիչ՝ ղրղզներ և տաջիկներ: Հենց այս հանգամանքն էլ հանդիսանում էր տարանջատման առիթ: Մյուս կողմից՝ Կենտրոնական Ասիայի երկրներում սկսված անկախության գործընթացը ևս կարող էր տարածվել Սինցզյանում և դառնալ անջատողական գործողությունների սկիզբ: 1990-ական թթ. ընթացքում ույղուրներն ավելի ակտիվ էին Ղազախստանում, որտեղ նրանք հիմնադրեցին Արևելյան Թուրքիստան կոմիտեն (East Turkistan Committee), Ույղուրիստանի ազատագրման հիմնադրամը (Uighuristan Liberation Foundation) և Ույղուրական միջազգային միությունը (Uighur Trans-National Union):

1990-ական թթ. թուրք-չինական հարաբերություններում նկատվում էր խիստ անվստահության մթնոլորտ, ինչը կապված էր Թուրքիայի պանթուրքիստական հայտարարությունների և ույղուրական անջատողականներին թուրքական որոշ շրջանների աջակցության հետ: Նշենք, որ Թուրքիայում հիմ-

¹²¹ Չինաստանն իրական վտանգ կարող է ներկայացնել Կենտրոնական Ասիայի համար իր ընդհանուր ներուժով և միջուկային զենքով, որը կարող է օգտագործվել: Հատկապես Ղազախստանը, Ղրղզստանը և Տաջիկստանը կասկածանքով են վերաբերվում Չինաստանի նպատակներին, քանի որ նա տարածքային պահանջներ ուներ այդ երկրների նկատմամբ 1970-80-ական թթ. ընթացքում, երբ տարածաշրջանը դեռևս գտնվում էր Խորհրդային Միության կազմում: Չինական կառավարությունը 1954 թ. իրատարակեց մի քարտեզ, որտեղ Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Տաջիկստանի որոշ տարածքներ ներառնվել էին Չինաստանի կազմում և նշվում էր, որ Ցառական Ռուսաստանը գրավել է այդ տարածքները 1880-ական թթ.:

նադրված ուղուրական առաջին կազմակերպությունը Արևել-
յան Թուրքիստանի էմիգրանտների միությունն էր (Doğu
Türkistan Göçmenler Derneği): Այն 1950-ական թթ. սկզբից հրա-
տարակում էր իր ամսագիրը՝ Արևելյան Թուրքիստան (Doğu
Türkistan) խորագրով: Ավելի ուշ Թուրքիայում ուղուրական
մշակութային և ազգային գաղափարներ սկսեց քարոզել Արևել-
յան Թուրքիստանի ազատագրման Ազգային կենտրոնը (Centre
for the Liberation of Eastern Turkestan): Նման գործողություններ
էին իրականացնում նաև Արևելյան Թուրքիստանի հիմնադրա-
մը (հիմնադրվել է Ստամբուլում 1976 թ.: Doğu Türkistan Vakfı) և
նրա կողմից հրատարակվող «Արևելյան Թուրքիստանի ձայնը»
ամսագիրը (Doğu Türkistan'ın Sesi), որը թուրքերենով, անգլերե-
նով և ուղուրերենով հրատարակվում էր Յուսուֆ Ալփթեքինի
կողմից 1984 թ.¹²²: Ահա այս ուղուրական կազմակերպությու-
ններն էլ սկսեցին համագործակցել Թուրքիայի նեոպանթյուր-
քիստական ու ղեկավար շրջանների հետ: Անշուշտ, սա ան-
հանգստացնում էր չինական կառավարությանը, ուստի այս թե-
ման բազմիցս եղել է թուրք և չինացի պաշտոնյաների հանդի-
պումների առանցքային հարցերից մեկը: Պետք է նշենք, որ
թուրք պաշտոնյաները լավ էին վերաբերվում ուղուրներին: Թ.
Օզալը հատկապես շատ էր հավանում ուղուր անջատողա-
կանների առաջնորդ Ալփթեքինին: 1992 թ. նրանք հանդիպե-

¹²² Յուսուֆ Ալփթեքինը 1930-ական թթ. ուղուրական անջատողա-
կանության ամենաակտիվ գործիչներից էր: 1940-ական թթ. Թուր-
քիան հրավիրում է ուղուրներին բնակվելու Թուրքիայում՝ նրանց
տրամադրելով գումար, տուն և անձնագիր: 1952 թ. մարտի 13-ին
Թուրքիան համաձայնեց ընդունել 1850 Արևելյան թուրքեստանցի
փախստականների: 1954 թ. Ալփթեքինը նույնպես հաստատվեց
Թուրքիայում, քաղաքացիություն ձեռք բերեց և մինչև իր մահը պա-
րարում էր ուղուրների անկախության համար: 1960-ական թթ. ուղ-
ուրների հոսքը դեպի Թուրքիա շարունակվեց, այս անգամ ոչ միայն
Չինաստանից, այլև Պակիստանից և Աֆղանստանից:

ցին Ստամբուլում, որտեղ Ալփթեքինը Օզալին հանձնեց Արևելյան Թուրքեստանի դրոշը՝ նշելով, որ այդ տարածքը ողջ թյուրքական աշխարհի մայրն է: Ի պատասխան դրա՝ Օզալը նշել է, որ բոլոր թյուրքական երկրներն անկախացան, և հերթը հիմա Արևելյան Թուրքեստանինն է¹²³: Թուրք պաշտոնյաների կողմից Ալփթեքինին հովանավորելու մասին է խոսում այն փաստը, որ նա մասնակցում էր թյուրքական աշխարհի գագաթնաժողովներին: Իսկ նման պայմաններում չինական կառավարությունը միշտ բողոքի նոտա էր հղում Անկարային: Նշենք, որ Չինաստանի ճնշումներն ի վերջո տվեցին իրենց արդյունքը, և Արևելյան Թուրքեստանի ազգային կոնգրեսը Թուրքիայից տեղափոխվեց Գերմանիա: 1995 թ. դեկտեմբերի 17-ի Ալփթեքինի մահը բացասաբար անդրադարձավ ուղղության շարժման վրա:

Արդեն 2002 թ. Թուրքիայի վարչապետ Բ. Էջևիթը չինացի իր գործընկերոջ հետ հանդիպման ժամանակ վստահեցրել էր, որ թյուրքական կառավարությունն ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում իր երկրում «Արևելյան Թուրքեստան» անջատողական խմբավորման գործունեությունը սահմանափակելու ուղղությամբ¹²⁴: Նշենք, որ Չինաստանն ուղղության խնդիրը համեմատում էր Թուրքիայում առկա քրդական հարցի հետ: Այսինքն, եթե Թուրքիան շարունակեր աջակցել ուղղություններին, Պեկինը կօգտագործեր քրդական գործունեությունը¹²⁵: Այս երկու երկրները

¹²³ Yitzbak Shichor, Ethno-Diplomacy: The Uyghur Hitch in Sino-Turkish Relations, East-West Centre, Policy Studies 53, 2009, p. 25.

¹²⁴ John C. K. Daly, Sino-Turkish Relations Beyond the Silk Road, China Brief, Vol. 7, Issue 4, 21.02.2007, http://dev.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=40

¹²⁵ Yitzbak Shichor, նշվ. աշխ., էջ 32:

կողմնակից էին միմյանց տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

ԱՄՆ-ն, հատկապես Թուրքիան շահագրգռված էին պատմական Մետաքսի ճանապարհի վերականգնմամբ: Այն սկսվում էր չինական Խիան շրջանից մինչև Ստամբուլ: Անատոլիան ծառայում էր կամուրջ՝ միացնելու Չինաստանը, Եվրոպան ու Մերձավոր Արևելքը: Թուրքերն իրենք արմատներով Կենտրոնական Ասիայից էին, սակայն Օսմանյան կայսրությունն ստեղծելով՝ նրանք իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի Եվրոպա՝ երբեք չմոռանալով պապերի երկիրը: Մետաքսի ճանապարհի վերականգնման հարցում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում Կենտրոնական Ասիան, քանի որ այն անցնելու էր այս տարածաշրջանով: Միաժամանակ Կենտրոնական Ասիայի երկրների և Ուղղուրական ինքնավար մարզի միջև առևտուրը մեծ չափեր ընդունեց. այն հիմնականում իրականացնում էին թուրքական առևտրային ընկերությունները: Այս շրջանում առևտուրն իր հսկողության տակ վերցնելու, նաև թուրքական ընկերությունների գործունեությունը սահմանափակելու համար Չինաստանը ստեղծեց ավելի քան 180 ընկերություններ: Նշենք, որ Կենտրոնական Ասիական երկրներից Ղազախստանը և Ղրղզստանը կողմնակից էին ուղղուրների անկախությանը, և այս տարածքը կոչվելու էր Արևելյան Թուրքեստան¹²⁶:

Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում Թուրքիայի հետ մրցակցության հարցում կարևոր են ռուս-չինական հարաբերությունները: Այս երկու պետություններն իրենց հարաբերությունները կառուցում են բարեկամական մթնոլորտում: Ավելին, կարելի է ասել, որ այս երկու պետությունների բարեկամական հարաբերություններն ուղղված էին թուրք-ամերիկյան

¹²⁶ Ögütçü Mehmet, Turkey and China, <http://egemenlikulusundur.org/ustat/ulastra/ogutcu1.html>

համագործակցության դեմ: Անհրաժեշտ է նշել, որ 1990-ական թթ. սկզբներից հատկապես առևտրատնտեսական բնագավառում սկսեցին զարգանալ թուրք-չինական հարաբերությունները, որը 1990-ական թթ. կեսերից ավելի ընդլայնվեց¹²⁷:

Ինչպես Իրանը, այնպես էլ Չինաստանը Կենտրոնական Ասիայում կայունության հաստատման գործում հիմնական ուժը վերագրում էր Ռուսաստանին: Այդ համոզմունքը հաստատեցին Տաջիկստանի իրադարձությունները, երբ անկախությունից հետո ռուսական զորքը շարունակում էր պահպանել Չինաստանի հետ սահմանը: Չինաստանը և Ռուսաստանը համագործակցում են տարածաշրջանում կայունության, անվտանգության ու խաղաղության պահպանման համար: Մյուս կողմից էլ Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակից Թուրքիայի հավակնություններին կարող է դիմակայել Ռուսաստանը, իսկ Չինաստանի համար, կարծում ենք, Սինցզյանում կայունության երաշխիքը Կենտրոնական Ասիայում անվտանգության պահպանումն է:

Այսպիսով, հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում ազդեցության հասնելու համար սկսեցին մրցակցել Թուրքիան և Չինաստանը: Վերջինս սահմանակից է Կենտրոնասիական երկրներին, որը նրան որոշ առավելություններ է տալիս: Ինչպես Թուրքիան, Չինաստանը ևս տարածաշրջանում ծավալեց առևտրատնտեսական և քաղաքական ակտիվ գործունեություն: Չինաստանն առևտրատնտեսական բնագավառում ունե-

¹²⁷ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հովսեփյան Լ., Թուրքիա-Չինաստան առևտրատնտեսական հարաբերությունների շուրջ, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, թողարկում 2, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, 2008, էջ 157-167; Margaret Pui-kin Kan, Turkey and China-Complexity, and Implications, China Europe International Business School, China, Shanghai, 2008, <http://www.ceibs.edu/bmt/images/20100319/23717.pdf>

ցավ հաջողություններ և աստիճանաբար իր ազդեցությունը հաստատեց տարածաշրջանում: Ի տարբերություն Թուրքիայի՝ Չինաստանն առձակատման չի գնում Ռուսաստանին, այլ վերջինի հետ համագործակցությամբ հաստատում է իր դիրքերը:

1.2. ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ 1990-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականության կարևոր մասը առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատումն էր: Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները հետաքրքրում էին Թուրքիային ոչ միայն քաղաքական, այլև առևտրատնտեսական տեսանկյունից:

Թուրքիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև տնտեսական համագործակցությունն սկսվեց դեռևս 1980-ական թթ.. այն մեծ ծավալներ ընդունեց 1980-ական թթ. կեսերից, երբ երկու երկրների միջև կնքվեցին առևտրատնտեսական բնույթի մի շարք համաձայնագրեր: Դրանցից կարևորը 1984 թ. վերջին երկու երկրների միջև ստորագրված համաձայնագիրն էր, որը նպաստելու էր տնտեսական, առևտրային և գիտատեխնիկական համագործակցությանը: Այդ ժամանակ համաձայնություն ձեռք բերվեց նաև «Բարեկամություն» գազի խողովակաշարի կառուցման վերաբերյալ, որը Բուլղարիայի տարածքով պետք է հասներ մինչև Թուրքիա: Խորհրդա-թուրքական տնտեսական հետագա համագործակցության հիմքը դարձավ 1988 թ. ստեղծված Գործարար խորհուրդը, որի առաջին համագումարը տեղի ունեցավ Ստամբուլում օգոստոսին: 1989-1991 թթ. ընթացքում

Թուրքիայի և խորհրդային առանձին հանրապետությունների մակարդակով տեղի ունեցան փոխադարձ այցելություններ, որոնց արդյունքում ստորագրվեցին մի շարք համաձայնագրեր, որոնք պետք է զարկ տային առևտրատնտեսական և կրթամշակութային համագործակցությանը:

Այսպիսով, 1989-1991 թթ. ընթացքում Թուրքիան առևտրատնտեսական համաձայնագրեր կնքեց Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի հետ: Այսինքն, կարող ենք նշել, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման նախաշեմին արդեն Թուրքիայի ու Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև սկսվել էր քաղաքական մերձեցման գործընթացը և երկկողմանի առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու համար կային բոլոր հիմքերը:

Կենտրոնասիական տարածաշրջանն ունի ինչպես աշխարհաքաղաքական, այնպես էլ աշխարհատնտեսական նշանակություն: Ուստի պատահական չէ, որ Թուրքիան առաջինն սկսեց առևտրատնտեսական հարաբերություններ հաստատել այս հանրապետությունների հետ:

Թյուրքալեզու հանրապետությունների ու Ադրբեջանի, աշխարհատնտեսական նշանակությունը պայմանավորված է նրանով, որ այս երկրները հարուստ են բնական ռեսուրսներով: Պատճառներից մեկը սա է, որ Թուրքիան սկսեց ուշադրություն դարձնել այս տարածաշրջանին: Ուզբեկստանը հայտնի է բամբակով, որը կազմում էր ԽՍՀՄ-ի բամբակի արտադրության 2/3-ը: Ղազախստանն իր նավթի ու գազի պաշարներով երկրորդն էր և երրորդը՝ իր գյուղատնտեսական արտադրանքով: Թուրքմենստանը ապահովում էր ԽՍՀՄ-ից արտահանվող բնական գազի 10 %-ը: Տարածաշրջանը Կասպից ծովի գազի ու նավթի պաշարներով զիջում էր միայն Պարսից ծո-

ցին¹²⁸: Հատկապես նավթն ու գազն այն կարևոր գործոններն էին, որոնք հետխորհրդային շրջանում կենտրոնասիական տարածաշրջանը վերածեցին մրցակցության գոտու:

1990-ական թթ. սկզբին հաստատված առևտրատնտեսական հարաբերություններն սկսեցին ակտիվորեն զարգանալ: Սա առաջին հերթին կապված էր ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո առաջացած տնտեսական անկայուն վիճակի հետ, որից օգտվեց Թուրքիան՝ փորձելով դառնալ թյուրքալեզու հանրապետությունների համար ոչ միայն առևտրատնտեսական հիմնական գործընկերը, այլև տնտեսական առումով խաղալ «մեծ եղբոր» դերը (ağabey): Ռուս հետազոտող Ելենա Ռեզնիկովայի կարծիքով ամենասկզբից «պանթյուրքիզմի» տակ Թուրքիան քողարկում էր ոչ թե կրոնա-գաղափարական, այլ տնտեսական խնդիրը: Այն մեծ արձագանք ստացավ տնտեսական ծանր ճգնաժամի մեջ գտնվող Կենտրոնական Ասիայի երկրներում¹²⁹:

Այս շրջանում կենտրոնասիական հանրապետությունների ղեկավարները Թուրքիայի հետ հարաբերություններ հաստատելու գործում ցույց տվեցին մեծ ակտիվություն: 1991 թ. դեկտեմբերի 16-19-ը Անկարա ժամանեց Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը, դեկտեմբերի 22-26-ը՝ Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակաևը, որոնք Թուրքիայից օգնություն էին խնդրում: Նույն խնդրանքով Անկարա ժամանեցին նաև կենտրոնասիական մյուս թյուրքալեզու հանրապետությունների ղե-

¹²⁸ Kona Gamze Güngörmüş, Problems of the Central Asian Republics: Social, Political and Economic Problems Central Asian Republics Face and The Role of Turkey in the Central Asian Region, Eurasian Studies, Annual 2006-6, Istanbul, 2006, pp. 175-215, <http://gamzegongormuskona.blog-spot.com>

¹²⁹ Резникова О., Россия, Турция и Иран в Центральной Азии, Мировая экономика и международные отношения, но. 1, М., 1997, с. 57.

կավարները: Բոլոր հանրապետությունների ղեկավարներն էլ նշեցին, որ Անկարայից սովորելու ու ընդօրինակելու շատ բան ունեն և Թուրքիայից սպասում են տնտեսական, քաղաքական, մշակութային աջակցություն¹³⁰: Կենտրոնասիական հանրապետությունների ղեկավարների այցելություններին հետևեցին Թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Չեթինի, վարչապետ Ս. Դեմիրելի այցելությունները: Ինչպես վերը նշել ենք, նրանց այցելությունների հիմնական նպատակն առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատումն էր: Այսպիսով, այցելությունների ընթացքում կնքվեցին առևտրատնտեսական բնույթի մի շարք համաձայնագրեր, որոնցով էլ գործնական հիմքերի վրա դրվեց Թուրքիայի ու Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև համագործակցությունը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Կենտրոնասիական երկրների հետ տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը դժվար գործընթաց էր: Խորհրդային կարգերի ժամանակաշրջանում գործում էր միասնական տնտեսական համակարգ, որը կառավարվում էր Մոսկվայից: ԽՍՀՄ-ի փլուզումը հանգեցրեց այս համակարգի վերացմանը: Կենտրոնասիական երկրները մնացին առանց տնտեսության այն դեպքում, երբ այն այնքան էլ զարգացած չէր: Վերացավ նաև դրամական միասնական համակարգը: Արդյունքում ստացվում է այնպես, որ Կենտրոնասիական երկրներում անկայուն վիճակ էր տիրում ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ոլորտներում: Պատահական չէ, որ այս երկրների ղեկավարներն ուղիներ էին փնտրում՝ դուրս գալու ստեղծված իրավիճակից: Կենտրոնասիական երկրներն սկզբում ձգտում էին տնտեսական հարաբերություններ հաստատել Ռուսաստանի և ԱՊՀ մյուս երկրների հետ, սակայն հետխորհրդային բոլոր հանրապետություններ

¹³⁰ Cumhuriyet, 20.12.1991.

րի տնտեսական ծանր վիճակը ստիպում էր նրանց փնտրել օտարերկրյա դաշնակիցներ, որոնցից մեկն էլ Թուրքիան էր:

Նպատակադրվելով իր ղեկավարությամբ ստեղծել թյուրքական աշխարհ, ամրապնդել իր տարածաշրջանային դերն ու միջազգային ազդեցությունը՝ Թուրքիան այս ընթացքում թյուրքալեզու երկրներին ցույց տվեց մարդասիրական օգնություն, որի ծավալները 1994 թ. արդեն հասնում էր 78 մլն դոլարի¹³¹:

Թուրքիայի ու Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների միջև համագործակցության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեցան թյուրքալեզու երկրների գագաթնաժողովները: Դրանցից առաջինը տեղի ունեցավ Անկարայում 1992 թ. հոկտեմբերի 30-31-ը Թուրքիայի ղեկավարության կազմակերպմամբ¹³²: Պետք է նշել, որ Թուրքիայի ղեկավար շրջանները հսկայական աշխատանքներ էին կատարում թյուրքալեզու երկրների մայրաքաղաքներում: Այս աշխատանքներն իրականացվում էին ոչ միայն այն նպատակով, որ Թուրքիան մերձենա կենտրոնասիական երկրների հետ, այլև իր ղեկավարությամբ ձևավորի «թյուրքական աշխարհը»: Թուրքիայի ղեկավարության այս նկրտումները իրենց արտահայտությունը գտան թյուրքալեզու երկրների առաջին գագաթնաժողովում: Այստեղ Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը 21-րդ դարը համարեց «թյուրքերի դար», խոսեց նաև «թյուրքական ընդհանուր շուկայի» ու «թյուրքական զարգացման բանկի» ստեղծման մասին, որը կվերահսկեր տնտեսությունն ու ողջ առևտուրը թյուրքալեզու երկրներում: Այսինքն՝ նկատի ունենալ Թուրքիայի կողմից միասնական դրամի և բանկային համակարգի ձևավորումը, որն էլ կապահովեր տնտեսության բնագավառում

¹³¹ Oran Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt II, 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 429.

¹³² Milliyet, 29.10. 1992.

Թուրքիայի ազդեցությունը: Օգալը հասավ նրան, որ Ղազախստանի, Ուզբեկստանի ու Թուրքմենստանի ղեկավարները երաշխավորեն իրենց աջակցությունը այն ծրագրերին, որոնք վերաբերում են խողովակաշարերի կառուցմանը. այդ խողովակաշարերը դեպի միջազգային շուկաներ կանցնեն Թուրքիայի տարածքով: Գազաթնաժողովում ստորագրվեց Անկարայի հայտարարությունը, որը բաղկացած էր 11 կետից. ընդհանուր ձևով նշվում էին քաղաքականության, անվտանգության, տնտեսության, կրթամշակութային ու մյուս ոլորտներում համագործակցության ընդհանուր դրույթները¹³³: Կարևորվում էր երկկողմ ու բազմակողմ համագործակցությունը ցամաքային, օդային, ծովային հաղորդակցությունների ու տրանսպորտի զարգացմանն ուղղված ենթակառուցվածքային նախագծերի իրականացման համար, քանի որ առևտրատնտեսական հարաբերությունների հետագա ամրապնդման համար սրանք լուրջ երաշխիքներ էին: Նշվեց ամենամյա գազաթնաժողովներ անցկացնելու անհրաժեշտությունը: Անկարայի հռչակագրում խոսք չկար «Թյուրքական ընդհանուր շուկայի» և «Թյուրքական զարգացման բանկի» մասին: Ավելին, Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Քարիմովը հայտարարեց, որ ինքը դեմ է ազգային հիմքերով որևէ կառույցի ստեղծմանը, որը կկորդինացնի թյուրքական աշխարհի գործունեությունը, իսկ Ղազախստանի նախագահ Ն. Նազարբաևը հայտնեց, որ վետո կդնի ցանկացած հայտարարության վրա, որը ենթադրում է ստեղծել որևէ կառույց էթնիկական կամ կրոնական հիմքերով:

Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում բիզնեսի զարգացման համար մեծ դեր խաղաց

¹³³ Winrow Gareth, Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus, Middle East Review of International Affairs, Vol. 1, No. 2, July 1997, <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue2/jv1n2a5.html>

Թուրքիայի Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների վարչությունը (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu-DEİK): Այս խորհրդի շրջանակներում ծնավորվեցին գործարար խորհուրդներ, որոնց մասնաճյուղերը հիմնվեցին կենտրոնասիական բոլոր հանրապետություններում¹³⁴: Գործարար խորհրդի շրջանակներում Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների գործարար շրջանների միջև տեղի էին ունենում քննարկումներ, առաջարկվում էին տարբեր ծրագրեր՝ համագործակցության ու շուկայի զարգացման վերաբերյալ: Կենտրոնասիական երկրներում 1990-ական թթ. սկզբներին փորձում էին իրենց գործունեությունն ընդլայնել թուրքական ընկերությունների և գործարարների միությունները: Վերջիններս փորձում էին հաստատվել այս տարածաշրջանում և տեղի էժան բանվորական ուժի, քայքայված արտադրության ու տեխնիկական համակարգի հաշվին փորձում էին ստանալ մեծ եկամուտներ¹³⁵:

Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու երկրներում թուրքական խոշոր շինարարական ընկերություններն սկսեցին կառուցել հյուրանոցներ, առևտրային ու գործարար կենտրոններ, գործարաններ, մեծ տեղ տրվեց նաև զբոսաշրջությանը¹³⁶: Թուրքական ընկերությունների գործունեությունն ակտիվանում էր հատկապես սննդի ու թեթև արդյունաբերության բնագավառներում: Օրինակ՝ Ղազախստանում թուրք արտադրողների կողմից կառուցվեցին մակարոնի արտադրության, կաթի գոր-

¹³⁴ Թուրք-ղրղզական, թուրք-ուզբեկական, թուրք-տաջիկական և թուրք-թուրքմենական Գործարար խորհուրդները հիմնվեցին 1991 թ., իսկ թուրք-ղազախականը՝ 1992 թ.: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Թուրքիայի Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների վարչության պաշտոնական կայքը <http://www.deik.org.tr>

¹³⁵ Winrow Gareth, Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus.....

¹³⁶ Kramer Heniz, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence,.....

ծարաններն ու «Անկարա» հյուրանոցը: Թուրքական «Berk» ընկերությունը՝ շահեց Ղազախստանում նոր «Atirau» օդանավակայանի կառուցման մրցույթը՝ տրամադրելով ընդամենը 14 մլն դոլար այն դեպքում, երբ արևմտյան ընկերություններն առաջարկում էին 26-46 մլն դոլար: Ուզբեկստանում թուրքական «BESTAS» ընկերության հետ միասին իրականացվում է տեղական գորգերի արտահանում: «BESTAS» ընկերությունը համագործակցեց ուզբեկական «Yazek» ու «Kateks» ընկերությունների հետ, և նրա ներդրումների շնորհիվ ստեղծվեց տեքստիլային խոշոր համակառույց¹³⁷:

Թուրքական ընկերություններն սկսեցին կապիտալ ներդրումներ կատարել ԱՊՀ, մասնավորապես թուրքալեզու հանրապետությունների տնտեսությունների մեջ: 1993 թ. առաջին կիսամյակի տվյալներով օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր գումարը Թուրքիայում կազմել է 18,5 մլն դոլար, որից 11,3 մլնը ներդրվել է ԱՊՀ թուրքալեզու երկրների տնտեսությունների մեջ¹³⁸: Այսինքն՝ Թուրքիան աջակցում էր Կենտրոնական Ասիայում կատարվող ներդրումներին և փորձում այնտեղ հաստատել իր կապիտալը:

Այսպիսով, թուրքական ընկերությունները ենթադրում էին մեծ շահույթ ստանալ տեղի էժան աշխատուժի, ցածր հարկերի ու տեղական բնական ռեսուրսների հաշվին: Թուրքական ընկերությունները ներդրումներ էին կատարում հատկապես թեթև արդյունաբերության, տեքստիլի, տարբեր տեսակի ծառայությունների, տրանսպորտի, բանկային, ապահովագրության բնագավառներում: Թյուրքալեզու հանրապետություններում ակ-

¹³⁷ Dikkaya Mehmet, նշվ. աշխ.:

¹³⁸ Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М. Институт изучения Исламе и Ближнего Востока, 2003, с. 48.

տիվ գործում էին նաև թուրքական առևտրային կազմակերպությունները, որոնք համագործակցում էին արտասահմանյան կազմակերպությունների հետ:

Պետք է նշել, որ արևմտյան գործիչներն ու կազմակերպությունները կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ համագործակցության, մասնավորապես տնտեսական և ֆինանսական ներդրումների համար մեծ դեր էին հատկացնում Թուրքիային¹³⁹: Առանց միջազգային ֆինանսական օգնության այն երկրները, ըստ երևույթին, զարգանալ չէին կարողանա: Կենտրոնական Ասիայում թուրքական բիզնեսը ակտիվորեն համագործակցում էր միջազգային կորպորացիաների հետ՝ հանդես գալով որպես վերջիններիս ներկայացուցիչը: Այսպես՝ «Siemens» կորպորացիայում թուրքական ներկայացուցչությունը իրավունք ստացավ Ղազախստանում կառուցելու էլեկտրոկայան, իսկ «Coca Cola» ընկերության հետ միավորվելով՝ Ղազախստանում, Ուզբեկստանում ու Ղրղզստանում հիմնադրեց մասնաճյուղեր, որոնք էլ արտադրում և իրացնում էին պլաստմասե շշեր¹⁴⁰:

Թուրքիան ջանքեր էր գործադրում, կենտրոնասիական երկրների՝ միջազգային ֆինանսական կառույցներին անդամակցելու գործում՝ հանդես գալով երաշխավորի դերում: 1992 թ. սեպտեմբերին Ուզբեկստանը, ապա նաև մյուս թուրքալեզու երկրները անդամակցեցին միջազգային ֆինանսական կառույցներին, Համաշխարհային բանկին, Ասիական զարգացման բանկին, Միջազգային արժութային հիմնադրամին և այլն: Բո-

¹³⁹ Aydin Mustafa, New Geopolitics of Central Asia and The Caucasus:..... p. 19.

¹⁴⁰ Dikkaya Mehmet, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler /bilig-9/Bahar' 99, <http://bilig.yesevi.net/PDFS/9.sayi.pdf>

լոր այս կառույցներն էլ կենտրոնասիական երկրներին ցույց տվեցին ֆինանսական մեծ օգնություն¹⁴¹:

Իր ծրագրերն ավելի արդյունավետ իրականացնելու համար Թուրքիային անհրաժեշտ էր զարգացնել հեռահաղորդակցությունը, հեռուստառադիոն և ճանապարհները: Մեր կարծիքով՝ սրանք, մի քանի տեսանկյունից դիտարկելով, անհրաժեշտ պայմաններ էին Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման գործում: Այսպես՝ Թուրքիան ընդհանուր սահման չունի այս երկրների հետ, ուստի այդ բնագավառներում հաստատվելով՝ իրական նախադրյալներ կստեղծի իր ազդեցությունը հաստատելու համար: Մյուս կողմից էլ դա նպաստավոր պայմաններ կստեղծի պանթյուրքական գաղափարների տարածման համար: 1992 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի պետական փոստային ընկերությունը կենտրոնասիական հանրապետությունների ու Ադրբեջանի հետ կնքեց համաձայնագրեր, որոնցով արդիականացնելու էր հեռախոսային կապը: Այս հարցով զբաղվելու էր թուրքական «Turkcell» ընկերությունը:

Հաջորդ բնագավառը, որին Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց դա մայրուղիների շինարարությունն էր (դրանով հետաքրքրված էր նաև Եվրոպան): 1993 թ. ԵՄ-ն, հինգ կենտրոնասիական երկրներն ու Կովկասի երեք հանրապետությունները ստորագրեցին Բրյուսելյան դեկլարացիան՝ Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա (Transport Corridor Europe-Caucasus-Central Asia-TRACECA) ծրագրի վերաբերյալ¹⁴²: Փաստորեն սա Մետաքսի ճանապարհի վերականգնման ծրագիրն էր, որը նախատեսում էր Կովկասյան ու կենտրոնասիական հանրապետությունները

¹⁴¹ Марта Брулл Олкотт, Второй шанс Центральной Азии, Москва-Вашингтон, 2005, с. 29.

¹⁴² Жуков С. В., Резникова О. Б., Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира, М., 2001, с. 286.

միացնել արևմտաեվրոպական երկրների հետ, որից հետո այդ մայրուղին Չինաստանի տարածքով հասնելու էր մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը¹⁴³: 1998 թ. սեպտեմբերին 12 երկրներ՝ Հայաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա, Բուլղարիա, Վրաստան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Մոլդովա, Ռումինիա, Տաջիկստան, Ուզբեկստան, Ուկրաինա, ստորագրեցին բազմակողմանի համաձայնագիր՝ զարգացնելու համար Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա տրանսպորտային միջանցքը: Այս նոր Մետաքսի ճանապարհն իր մեջ ընդգրկում էր Ստամբուլ-Արևմտյան Եվրոպա տրանսպորտային միջանցքը, նախատեսվում էր կառուցել նաև մայրուղիներ, երկաթուղիներ, նավահանգիստներ...

Կենտրոնասիական թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ ցամաքային հաղորդակցության բացակայությունն Անկարայի համար ստեղծում էր դժվարություններ: Այս երկրներից և ոչ մեկի հետ չունենալով ընդհանուր հաղորդակցման հնարավորություն՝ Անկարան, չունենալով այլընտրանքային տարբերակ, առաջին հերթին օդային հաղորդակցություն հաստատեց նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների մայրաքաղաքների հետ: Չվերթերն սպասարկում էին թուրքական ավիաընկերությունները, որոնց մեջ մեծ դերակատարում ուներ

¹⁴³ Մետաքսի ճանապարհը Հռոմեական կայսրության ժամանակ ուներ կարևոր նշանակություն, այն տարանցիկ ճանապարհ էր, որը միացնում էր Հռոմն ու Շանհայը: Երբ Կենտրոնական Ասիան ներառնվեց Ցարական Ռուսաստանի կազմում, այս ուղին անկում ապրեց: 1991 թ., երբ Կենտրոնասիական երկրները դուրս եկան Խորհրդային Միության կազմից և դարձան անկախ պետություններ, դարձյալ վերածնվեց Մետաքսի ճանապարհի գաղափարը, որն ստացավ նոր իմաստավորում: Կարող ենք առանձնացնել երեք ոլորտներ՝ էներգետիկ, միջտրանսպորտային և հեռահաղորդակցական: Սրանք էլ իրենց հերթին հանգեցրին տարածաշրջանի նկատմամբ տարածաշրջանային և միջազգային մրցակցությանը:

թուրքական «Hava Yolları» (Turkish Airlines) ավիաընկերությունը¹⁴⁴: Արդեն 1992 թ. մայիսից Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններից սկսեցին իրականացվել չվերթեր Անկարա և Ստամբուլ¹⁴⁵:

Թուրքական կառավարությունն ու մասնավոր ընկերությունները մեծ ուշադրություն էին դարձնում թուրքալեզու հանրապետություններում ֆինանսաբանկային համակարգի ձևավորմանը: Այդպիսի ուշադրության արժանացավ արտարժույթի փոխման խնդիրը: Նպատակն էր, որ այս երկրները դուրս գան ռուսական ռուբլու գոտուց և ձևավորեն ազգային ֆինանսական դաշտ¹⁴⁶: Ըստ երևույթին՝ սա կնպաստեր ՌԴ-ի ազդեցության կրճատմանը: 1992 թ. սկսած՝ հիմնադրվեցին թուրքալեզու երկրների Կենտրոնական բանկերը, և Թուրքիան մեծ ուշադրություն դարձրեց հատկապես առևտրային բանկերի հիմնմանը: Թուրքական կառավարությունը փորձում էր թուրքական լիրայի գլխավորությամբ ստեղծել ընդհանուր դրամական համակարգ, որը թուրքալեզու հանրապետություններում կնպաստեր Թուրքիայի դերի ամրապնդմանը (սա, իհարկե, չէր վերաբերում Տաջիկստանին): Սակայն պետք է նշենք, որ Թուրքիային սա չհաջողվեց իրականացնել մի շարք պատճառներով:

¹⁴⁴ T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, İslam Ülkeleri, ECO) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu Özeti, Kitap 5, Ağustos 1995, s. 40, <http://ekutup.dpt.tr/kuresell/oik471.pdf>

¹⁴⁵ Oran Baskın, նշվ. աշխ., էջ 384:

¹⁴⁶ 1993 թ. սեպտեմբերի 7-ին ՌԴ-ն և նախկին խորհրդային հինգ երկրները (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան, Հայաստան և Բելոռուսիա) ստորագրեցին «Նոր ռուբլու գոտուն անցնելու» համաձայնագիրը, որին շուտով միացան նաև ԱՊՀ մյուս երկրները:

Դրանցից էր թուրքական լիրայի թուլացումը և միջազգային շուկայում արժեզրկված լինելը:

Թուրքիան նպաստում էր կենտրոնասիական երկրների տեղական տնտեսությունների ու ենթակառուցվածքների զարգացմանը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով կարճաժամկետ և երկարաժամկետ վարկերի ու դրամաշնորհների տրամադրմանը: Միայն 1992 թ. թուրքական 62 բանկեր ու խոշոր ընկերություններ թյուրքալեզու երկրներում բացեցին իրենց մասնաճյուղերն ու ներկայացուցչությունները: Առաջինն իր մասնաճյուղը բացեց Թուրքիայի Գյուլատնտեսական բանկը (Ziraat Bankası): Թուրքական դրամագլխով ստեղծվեցին առևտրային մի շարք բանկեր: Օրինակ, Ղազախստանում բացվեցին Թուրք-ղազախական միջազգային բանկը (The Turkish-Kazak International Bank), որում թուրքական դրամագլուխը կազմում էր 35 %, Գյուլատնտեսական բանկը (Ziraat Bankası)՝ 94 % և Դեմիր բանկը (Demir Bankası)՝ 99, 97 % դրամագլխով, Ղրղզստանում՝ Դեմիր բանկը 60 % դրամագլխով, Ուզբեկստանում՝ Գյուլատնտեսական բանկը՝ 50 % դրամագլխով, իսկ Թուրքմենստանում՝ Թուրք-թուրքմենական առևտրային բանկը (The Turkish-Turkmen Comercial Bank)՝ 50 % դրամագլխով և Ժողովրդական բանկը (People's Bank)՝ 25 % դրամագլխով¹⁴⁷:

Կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներին վարկերը տրամադրվում էին հիմնականում էքսիմբանկի կողմից: Վերջինիս հրատարակած տվյալներով՝ 1993 թ. օգոստոսի դրությամբ թյուրքալեզու հանրապետություններին Թուրքիան ընդհանուր արժողությամբ 975 մլն դոլար վարկ էր տրամադրել: Նույն տվյալների համաձայն՝ Թուրքիայի արտահանման և ներկրման վարկերից 175 մլն դոլար տրամադրվել է Ղազախս-

¹⁴⁷ Chotoev Zakir, The Turkish Factor in the Evolution of the Central Asian Republics, Central Asia and the Caucasus, No. 2 (20), 2003, p. 77.

տանին, Ղրղզստանին, Թուրքմենստանին, Ադրբեջանին ու Տաջիկստանին¹⁴⁸: Նշենք, որ էքսիմբանկի կողմից տրված վարկերով այս երկրներում կառուցվեցին հյուրանոցներ, առևտրային ու գործարար կենտրոններ, օդանավակայաններ, տեղեկատվական բնույթի աշխատանքներ իրականացնող կառույցներ: Այն բանից հետո, երբ թյուրքալեզու հանրապետությունները դուրս եկան ռուբլու գոտուց և ձևավորեցին դրամական սեփական համակարգը, Թուրքիային հաջողվեց բավականին կայուն տեղ գրառեցնել այս երկրների ֆինանսաբանկային համակարգում: Վերոշարադրյալից կարող ենք եզրակացնել, որ կենտրոնասիական երկրների տնտեսության, տրանսպորտի, հաղորդակցության ու բանկային ոլորտներում կատարած լուրջ ներդրումներով Թուրքիան հասավ որոշակի հաջողությունների:

1990-ական թթ. սկզբներին պայքար սկսվեց Կասպից ծովի ավազանի նավթի ու գազի համար¹⁴⁹: Կենտրոնասիական երկրներից սա մասնավորապես վերաբերում էր նավթով հարուստ Թուրքմենստանին և նավթով ու գազով հարուստ Ղա-

¹⁴⁸ Դեմոյան Հ., Առևտրատնտեսական կապերի հաստատումն ու խորացումը Թուրքիայի և ԱՊՀ-ի թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, թողարկում 2, Եր., 2008, էջ 174:

¹⁴⁹ Կասպից ծովի տարածաշրջանի հասկացությունն առաջացել է 1991 թ.՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: Դեռևս հստակ որոշված չէ Կասպից ծովի աշխարհագրական, նաև սահմանակից պետությունների սահմանային գծերը: Սակայն սա կազմում է Եվրասիայի մի մասը: Նախկինում Կասպից ծովի տարածաշրջանը պատկանում էր Խորհրդային Միությանը և Իրանին, որոնք էլ այն շահագործելու համար ունեին կնքած բազմաթիվ համաձայնագրեր: Իրավիճակը փոխվեց՝ նոր անկախացած պետությունների ի հայտ գալով: ԱՊՀ-ն փորձում է Խորհրդային Միության նման ստեղծել ընդհանուր տնտեսական համակարգ, որը նրան դեռևս չի հաջողվել: Մյուս կողմից՝ համաշխարհային շուկային անհարժեշտ են Կասպից ծովի ավազանի նավթն ու գազը:

զախստանին: Փաստորեն, Կասպից ծովի տարածաշրջանի երկրների դերը բավականին բարձրացավ՝ կապված էներգակիրների հետ: Կենտրոնասիական երկրների տնտեսական ցածր մակարդակն ու ոչ զարգացած արդյունաբերությունը ստիպեցին նրանց 1990-ական թթ. սկզբներից ակտիվացնել իրենց քաղաքականությունը նոր դաշնակիցներ գտնելու համար: Օրինակ՝ Ղազախստանը, Ղրղզստանը և Ուզբեկստանը 1994 թ. ստորագրեցին տնտեսական միասնական համագործակցության պայմանագիր, որին 1998 թ. մարտին միացավ նաև Տաջիկստանը: 1996 թ. սկզբներից գործածության մեջ դրվեց ազատ առևտրի համաձայնագիրը, որը կնքվել էր Ղազախստանի և Ղրղզստանի միջև¹⁵⁰: Սակայն ձեռնարկված այս բոլոր միջոցառումները թերի էին, և ավելի շատ անհրաժեշտ էին ուրիշ պետությունների ֆինանսական օգնությունն ու ներդրումները:

Մյուս կողմից՝ Արևմուտքը փորձում էր Կասպից ծովի ավազանի նավթն օգտագործել որպես այլընտրանք մերձավորարևելյան նավթին և իր նավթային ընկերություններին վերադարձնել Կասպից ծովի ավազան, որտեղ նրանք գործում էին մինչև 1917 թ.: Թուրքիան նույնպես հետաքրքրված էր Կասպից ծովի տարածաշրջանով՝ հույս ունենալով ավելի էժան գնով տիրել լրացուցիչ նավթի: Այսինքն՝ Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի շահերը համընկնում էին¹⁵¹: Սակայն Թուրքիան չունեի բավականին տնտեսական և ֆինանսական հնարավորություններ, որպեսզի Ռուսաստանը շրջանցելով՝ Կասպից ծովի նավթը տեղափոխեր Թուրքիա, այնուհետև՝ արևմտյան երկրներ: Հենց դրա համար էլ Թուրքիան իրեն հայ-

¹⁵⁰ Ушаков А. М., Зонн И. С., Жильцов С. С., Геополитика Каспийского Региона, М., 2003, с. 50.

¹⁵¹ Sasley Brent, Turkey's Energy Politics In The Post-Cold War Era, MERIA, Vol. 2, No. 4-November, 1998.

տարարեց «կամուրջ» Արևմտյան Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի միջև¹⁵²: Փաստորեն այս «կամրջով» Արևմուտքը կկարողանար հաստատվել ածխաջրածնային ռեսուրսներով հարուստ տարածաշրջանում, փոխարենը տարածաշրջանում դարձյալ կբարձրանար Թուրքիայի դերն ու նշանակությունը: Այս քաղաքականության նպատակը տարածաշրջանում Թուրքիային էներգետիկ առումով բնական ռեսուրսների տեղափոխման հարցում կայուն երկիր դարձնելն էր: Իրականում սա նավթի ու գազի տեղափոխման խնդիրն էր դեպի Եվրոպա, և Թուրքիան փորձում էր կարևոր դեր խաղալ Արևելք-Արևմուտք էներգետիկ միջանցքի ձևավորման հարցում, որը պաշտպանվում էր ԱՄՆ-ի կողմից, ավելի ուշ նաև՝ ԵՄ-ի կողմից¹⁵³: Այս քայլով Թուրքիան կկարողանար բարձրացնել իր աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական նշանակությունը:

Թուրքական նավթային ընկերությունները նույնպես փորձում էին հաստատվել Կասպից ծովի ավազանում: Թուրքական Ազգային նավթային ընկերությունը (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı-TPAO) առաջիններից էր, որ մտավ Ղազախստանի նավթային բնագավառը: TPAO-ն և BOTAS-ը նավթի ու գազի որոնման աշխատանքներ սկսեցին և քայլեր էին ձեռնարկում նոր խողովակաշարերի կառուցման համար¹⁵⁴: Ավելի ուշ՝ 1997 թ., TPAO-ն շահեց Ակտյուբինսկի մարզում հետազոտական աշխատանքներ իրականացնելու նպատակով հայտարարված մրցույթը: Նրա գործընկերը դարձավ ամերիկյան «Ամոկո» (Amoco) ընկերությունը:

¹⁵² Смарченко Г. И., Нефть и газ в экономике и политике Турции (XIX-начало XXI вв.), М., ИБРАН, 2003, с. 156.

¹⁵³ Ögütçü Mehmet, Caspian Energy "Poker Game" And Turkey: Prospects for a New Approach, www.dundee.ac.uk/cepmip/journal/html/vol8/vol8-5.htm

¹⁵⁴ Turkish Daily News, 30.12.1994.

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Թուրքիան ամեն կերպ փորձում էր իր մասնակցությունն ունենալ Կասպից ծովի ափագանի բնական ռեսուրսների հետազոտման և տեղափոխման գործընթացում:

1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան մեծ ուշադրություն դարձրեց կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ առևտրային հարաբերությունները զարգացնելուն: Առևտրի, ինչպես նաև այդ պետությունների հետ տնտեսական հարաբերությունների զարգացման հարցերով զբաղվում էին տրանսպորտի նախարարությունը (Ulaştırma Bakanlığı), Արտաքին առևտրի խորհուրդը (Dış Ticaret Müsteşarlığı) ու Պետական վիճակագրական ինստիտուտը (Devlet İstatistik Enstitüsü-DİE)¹⁵⁵: Կենտրոնասիական երկրները, անկախություն ստանալուց հետո՝ 1991-1992 թթ., առևտրի և տնտեսության բնագավառներում Թուրքիայի հետ բազմաթիվ համաձայնագրեր ստորագրեցին¹⁵⁶, որոնց արդյունքում սկսվեց առևտրային համագործակ-

¹⁵⁵ Hayır Meryem, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ticari İlişkiler ve Coğrafyanın Buna Etkisi, http://www.web.sakarya.edu.tr/~mhayir/turkiye_ve.pdf, տե՛ս նաև Արտաքին առևտրի վերաբերյալ Պետական վիճակագրության ինստիտուտի պաշտոնական կայքը <http://www.die.gov.tr> կամ <http://www.tuik.gov.tr>

¹⁵⁶ 1991 թ. մարտի 15-ին Ալմա Աթայում Առևտրի ու տնտեսական համագործակցության պայմանագիր ստորագրվեց Թուրքիայի ու Ղազախստանի միջև: 1991 թ. մայիսի 29-ին Անկարայում Առևտրի և տնտեսական համագործակցության պայմանագիր կնքվեց Թուրքիայի և Ղրղզստանի միջև: Նմանատիպ պայմանագիր Ուզբեկստանի և Թուրքիայի միջև ստորագրվեց 1991 թ. դեկտեմբերի 19-ին: Անկարայում, իսկ Թուրքմենստանի հետ՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 3-ին: <http://www.byegim.gov.tr>

ցությունը: Այս բնագավառում մեծ աշխատանքներ կատարեցին նաև թուրքական առևտրային ընկերությունները¹⁵⁷:

Ներկայացնենք 1990-ական թթ. առաջին կեսին Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև առևտրի ծավալը՝ ըստ DIE-ի 2001 թ. արտաքին առևտրի վիճակագրության: Թուրքիայի և Ղազախստանի միջև առևտրի ծավալը 1992 թ. կազմեց 30 մլն դոլար, որը 1993 թ. հասավ 112 մլնի, իսկ 1994 թ.՝ 164 մլնի: Թուրք-ղրղզական առևտրի ծավալը 1992 թ. կազմում էր 3,273 մլն դոլար, որը 1993 թ. հասավ 20,483 մլնի, իսկ 1994 թ. կրճատվեց 18,982 մլնի: Թուրք-ուզբեկական առևտուրը 1992 թ. կազմեց 75 մլն դոլար, որը 1993 թ. հասավ 246 մլնի, իսկ 1994 թ. կրճատվեց՝ հասնելով 144 մլնի (այնուհետև դարձյալ ավելանում է): Թուրք-թուրքմենական առևտուրը 1992 թ. կազմեց 28,470 մլն, որը 1993 թ. ավելացավ՝ կազմելով 160,740 մլն, իսկ 1994 թ. նվազեց՝ հասնելով 149,887 մլնի: 1992 թ. թուրք-տաջիկական առևտրի ծավալը կազմեց 8,5 մլն դոլար: 1993-1994 թթ. այն անկում ապրեց (գրեթե առևտուր չէր կատարվում), իսկ 1995 թ. դարձյալ աշխուժություն նկատվեց, երբ երկու երկրների միջև առևտրի ծավալը հասավ 12,428 մլնի¹⁵⁸: Այսինքն՝ նշվածից կարող ենք եզրակացնել, որ Թուրքիայի ու կենտրոնասիական երկրների միջև 1991-1994 թթ. առևտրատնտեսական բնագավառում նկատվեց ակտիվություն և այս ցուցանիշները Թուրքիայի համար կարող ենք համարել մեծ ձեռքբերում:

Այսպիսով, 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիային հաջողվեց կենտրոնասիական երկրների հետ հաստատել

¹⁵⁷ Solak Fahri, Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi, T. C. Marmara Üniversitesi, I.I.B.F. Dergisi, Cilt XVIII, Sayı 1, Yıl 2003, s. 92.

¹⁵⁸ DIE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, Ankara, 2001, s. 43, <http://www.dic.gov.tr>

առևտրային կայուն հարաբերություններ, որոնք էլ հետագայում շարունակվեցին:

1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան հետխորհրդային երկրների հետ համագործակցությունն ավելի ընդլայնելու և զարգացնելու համար փորձեց օգտագործել տարածաշրջանային կազմակերպությունները: Լինելով եվրոպական, ասիական, միջերկրածովյան և սևծովյան երկիր՝ Թուրքիան մշտապես փորձում էր գտնվել տարածաշրջանի երկրների քաղաքական և տնտեսական համագործակցության գործընթացի կենտրոնում: Այս նկատառումներից ելնելով՝ Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալի անմիջական նախաձեռնությամբ ձևավորվեց Սևծովյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը (այսուհետև՝ ՄԾՏՀ, The Black Sea Economic Cooperation Organization-BSEC), որը հիմնադրվեց 1992 թ. հունիսի 25-ին Ստամբուլում¹⁵⁹:

ՄԾՏՀ ձևավորման գործընթացի շրջանակներում կարևոր իրադարձություններից էին 1994 թ. Ստամբուլում ՄԾՏՀ մշտական քարտուղարության հիմնումը (մեկ միլիարդ դոլար կապիտալով), Սևծովյան Առևտրի և Զարգացման բանկի հիմնադրումը Սալոնիկում և այլն¹⁶⁰: ՄԾՏՀ-ի՝ որպես տարածաշրջանային կազմակերպության, ձևավորման գործընթացն ավարտվեց 1999 թ.¹⁶¹: Անդրադառնալով ՄԾՏՀ-ի ստեղծմամբ Թուրքիայի

¹⁵⁹ <http://www.photius.com/bsec/bsec.html>, Özer Ercan, The Black Sea Economic Cooperation and Regional Security, Perception- Journal of International Affairs, Vol. 2, September-November, 1997, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume2/September-November1997/THEBLACKSEAECONOMICCOOPERATIONANDREGIONALSECURITY.pdf>

¹⁶⁰ Aydın Mustafa, Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions, Perception- Journal of International Affairs, Vol. 10, Autumn 2005, pp. 64-66.

¹⁶¹ www.mfa.gov.tr/grupa/af/bsec10.htm

հետապնդած նպատակներին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ 1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան փորձում էր իր ազդեցությունն ընդլայնել Սևծովյան ավազանում, Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում, ինչը Թուրքիայի ու ՌԴ-ի միջև հանգեցրել էր լուրջ տարաձայնությունների: Թուրքիան ձգտում էր ՍԾՏՀ-ում առաջատարի դեր ստանձնել և դրանով ապահովել իր ազդեցությունը: Կազմակերպության նպատակներից էր տարածաշրջանում խաղաղության և անվտանգության գործընթացին մասնակցելը:

Մյուս կազմակերպությունը, որի շրջանակներում Թուրքիան ձգտում էր ակտիվացնել առևտրատնտեսական հարաբերությունները, Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունն էր (այսուհետև՝ ՏՀԿ, Economic Cooperation Organization-ECO): ՏՀԿ-ն ձևավորվել է 1985 թ. որպես «Համագործակցություն տարածաշրջանային զարգացման համար» կազմակերպության իրավահաջորդը: Վերջինս ստեղծվել էր 1964 թ. Իրանի, Պակիստանի և Թուրքիայի մասնակցությամբ և լուծարվել 1979 թ. իրանական հեղափոխության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակման հետևանքով: 1985 թ. հունվարին՝ վերոնշյալ երեք պետությունների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ, միությունը վերականգնվեց, սակայն փոխվեցին կազմն ու անունը: Կազմակերպության գործունեությունը հաջորդ յոթ տարիների ընթացքում իրականացվում էր՝ քաղաքական տարբեր հետաքրքրություններով և տնտեսական խնդիրներով պայմանավորված: Նախօրոք մշակված ծրագրերը հաճախ չէին իրականանում մասնակից երկրների նյութական և ֆինանսական հնարավորությունների սահմանափակ լինելու հետևանքով: ՏՀԿ-ի շրջանակներում 1980-ական թթ. երկրորդ կեսին ու 1990-ական թթ. սկզբներին ստեղծվեցին Առևտրաարդյունաբերական պալատը, Փոստային միությունը,

համաձայնագրեր ստորագրվեցին ճանապարհների ու երկաթուղային տրանսպորտի բնագավառում համագործակցելու, նավագնացության, օդային հաղորդակցության ու մշակութային կապերի զարգացման համար¹⁶²:

ՏՀԿ-ի բնույթը բավականին փոխվեց, երբ նրան 1992 թ. նոյեմբերի 28-ին անդամակցեցին յոթ նոր անդամներ (Ադրբեջան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան և Աֆղանստան): Պետք է նշել, որ ՏՀԿ-ին այս երկրների անդամակցությունը կապված էր ոչ միայն պատմական ու մշակութային կապերով, այլև տնտեսական խնդիրներով: Այսինքն, վերոնշյալ երկրները մարդասիրական և տնտեսական օգնություն ստանալու նպատակ ունեին: Նրանց նպատակն էր նաև զարգացնել տնտեսական կապերը ինչպես տարածաշրջանում, այնպես էլ արտաքին շուկաներում: Այս դեպքում էլ նրանք կստանային միջազգային աջակցությունը, կզարգացնեին տնտեսական կապերը և կինտեգրվեին համաշխարհային շուկաներին:

1992 թ. նոյեմբերի 28-29-ը Ստամբուլում տեղի ունեցած գագաթնաժողովի արդյունքում որոշվեց կառուցել մայրուղի՝ Ադրբեջան-Թուրքմենստան-Ուզբեկստան-Ղրղզստան-Ղազախստան-Աֆղանստան-Տաջիկստան գծով: Այսինքն՝ սա կընդգրկեր ՏՀԿ անդամ 10 երկրների տարածքները: Թուրքիայի առաջարկությամբ քննարկվեց նաև երկաթուղու կառուցման հարցը: Առաջարկվեց Սև ծովի ափերից սկսվող Բաթում-Քութայիս-Թբիլիսի գծով դեպի Բաքու, այնտեղից էլ Թուրքմենստանով դեպի Ալմա Աթա հասնող երկաթուղին, որը հետագայում պետք է շարունակվեր մյուս երկրների տարածքով: Այն, փաստորեն, կդառնար այլընտրանքային ուղի: Զարկ տրվեց նաև ծովային

¹⁶² Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ՏՀԿ-ի պաշտոնական կայքը <http://www.ecosecretariat.org/>

տրանսպորտի զարգացմանը¹⁶³: Այս նպատակներն իրենց արտացոլումը գտան ՏՀԿ-ի առաջին գազաթնաժողովում ընդունված փաստաթղթերում:

1993 թ. փետրվարին Պակիստանի Քվետտա քաղաքում տեղի ունեցած ՏՀԿ անդամ-պետությունների գազաթնաժողովում ընդունվեց այսպես կոչված Քվետտայան ծրագիրը, որում էլ ընդգծվեցին մինչև 2000 թ. կազմակերպության իրականացվելիք գործունեության ուղղությունները: Այս փաստաթղթում հատուկ ուշադրություն դարձվեց ժամանակակից տրանսպորտային ու այլ կոմունիկացիաների զարգացմանը, որը, ինչպես նշվեց, «հանդիսանում է ՏՀԿ-ի զարգացման հիմնական նպատակներից մեկը»¹⁶⁴: Սա թույլ կտար օգտագործել տարածաշրջանային էներգետիկ ներուժը, պատրաստել և իրագործել նավթի ու գազի խողովակաշարերի կառուցման ծրագրերը, որով կստեղծվեր մեկ միասնական էներգոհամակարգ, այսինքն՝ նավթն ու գազը կտեղափոխվեր անդամ-պետությունների նավահանգիստներ, այնտեղից էլ՝ համաշխարհային շուկաներ: Նշվեց նաև գյուղատնտեսության ոլորտում համագործակցությունը: Առաջարկվող ծրագրերով ու համագործակցությամբ Իրանը, Պակիստանը, Թուրքիան նպատակ ունեին իրենց ազդեցությունը հաստատել հետխորհրդային անդամ-պետություններում, գրավել նրանց շուկաները և այնտեղից դուրս մղել ԱՊՀ երկրներին՝ առաջին հերթին Ռուսաստանին:

ՏՀԿ-ն կազմված է միայն մուսուլմանական պետություններից. նրա ընդհանուր տարածքը յոթ մլն քկմ է, իսկ բնակչության թիվը՝ մոտ 350 մլն: Սկզբնական շրջանում ՏՀԿ-ն առաջացրեց հարևան երկրների լուրջ անհանգստությունը, անգամ

¹⁶³ T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 37-38.

¹⁶⁴ Уразова Е., նշվ. աշխ. էջ 156:

որոշ հետազոտողներ դա համարում էին իսլամական «ընդհանուր շուկա»: Իրականում ՏՀԿ-ի անդամ-երկրներում չկար հաստատված ազատ առևտրի շրջանառություն, և չկար մեկ միասնական մաքսային համակարգ: Պետք է նշել, որ ՏՀԿ-ի անդամների մեծ մասը ագրարային կամ ագրարա-արդյունաբերական երկրներ էին՝ միջին կամ քիչ եկամուտներով: ՏՀԿ-ի կարևոր խնդիրներից մեկն էր նպաստել տարածաշրջանային և միջազգային տնտեսական համակարգերին այս երկրների ինտեգրմանը:

ՏՀԿ-ի հիմնադիր անդամների՝ Թուրքիայի, Իրանի և Պակիստանի միջև տարածաշրջանում ընթանում էր ուժեղ մրցակցություն: Նրանք ունեին քաղաքական տարբեր դիրքորոշումներ, որոնք ավելի սրվեցին՝ կապված հետխորհրդային երկրների ՏՀԿ անդամակցության հետ, երբ այս երեք երկրներն էլ փորձում էին տարածաշրջանում հասնել մեծ ազդեցության: Այս երեք պետություններն էլ փորձում էին կազմակերպությունը ծառայեցնել իրենց նպատակներին, այսպես՝ Պակիստանը բոլոր գազաթնաժողովներում փորձում էր ուշադրությունը դարձնել Հնդկաստանի հետ Քաշմիրի համար իր վիճելի հարցերին: Իրենց հերթին Իրանն ու Թուրքիան 1993 թ. հուլիսին Ստամբուլում տեղի ունեցած ՏՀԿ 2-րդ գազաթնաժողովում Ադրբեջանի հետ միասին փորձում էին կազմակերպության շրջանակներում ընդունել այնպիսի փաստաթուղթ, որը կվերաբերեր կոնֆլիկտներին ու մուսուլմանական բնակչության խախտված իրավունքներին: Սա վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղին, Բոսնիային ու Հերցեգովինային:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ այս միտումները տանում էին կազմակերպության քաղաքականացմանը: Հիմնադիր երեք պետությունների նպատակն էր այն վերածել քաղաքական մարմնի և օգտագործել մուսուլմանական աշխարհը միավորե-

լու համար: Մասնավորապես Թուրքիան և Պակիստանը նպատակադրվել էին ՏՀԿ-ն վերածել զուտ մահմեդական միության, ուստի դեմ էին Հայաստանի ու Վրաստանի անդամակցությանը¹⁶⁵:

Անհրաժեշտ է նշել, որ կազմակերպության քաղաքականացմանը դեմ դուրս եկան կենտրոնասիական հանրապետությունները, որոնք մուսուլմանական աշխարհիկ պետություններ են: Դրանց նախագահները՝ Ա. Ակաևը, Ս. Նիյազովը, Ն. Նազարբաևը, Ի. Քարիմովը, Է. Ռահմանովը, պաշտոնապես հայտարարեցին իրենց դիրքորոշումը, որ ՏՀԿ-ն պետք է ծառայի այն նպատակներին, ինչի համար ստեղծվել է, այսինքն՝ պետք է նպաստի առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը:

Այս կազմակերպության շրջանակներում Թուրքիան փորձում էր հաստատել ու ընդարձակել իր ազդեցությունը թյուրքալեզու երկրներում, նաև տարածաշրջանի բնական ռեսուրսները դեպի միջազգային շուկաներ տեղափոխելու նպատակ ունենալ, այսինքն՝ ձգտում էր դառնալ տարանցիկ երկիր կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների և եվրոպական շուկաների միջև: Իրանը նպատակ ուներ զարգացնելու տնտեսական համագործակցությունը ՏՀԿ անդամ-պետությունների հետ, թուլացնելու Արևմուտքից նրանց տնտեսական կախվածությունը՝ և, ինչու չէ, արտահանելու նաև իսլամական հեղափոխությունը: Միաժամանակ փորձում էր համոզել այդ երկրներին, որ ինքը կողմնակից չէ իսլամական արմատականությանը: Պակիստանը ՏՀԿ-ն փորձում էր օգտագործել տարածաշրջանի ռեսուրսներին տիրելու համար և կենտրոնասիական երկրները՝ վերածել հումքի աղբյուրների, միաժամանակ ստանալ կազմակերպության աջակցությունը ներքաղաքական խնդիրները

¹⁶⁵ Ազգ, 07.05.1997:

լուծելու համար: Կարող ենք եզրակացնել, որ ՏՀԿ անդամ յուրաքանչյուր կողմ կազմակերպությունը փորձում էր օգտագործել իր նպատակների իրականացման համար և տարածաշրջանում հասնել գերակայության:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան սկսեց հաջողությամբ զարգացնել քաղաքական ու առևտրատնտեսական հարաբերությունները Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների հետ: Թուրքիային տարածաշրջանում Տաջիկստանը նույնպես հետաքրքրում էր, ուր ստեղծվեց թուրքական Գործարար խորհուրդ, սակայն 1990-ական թթ. սկզբին կոնկրետ գործողությունները, կատարած ներդրումներն ու աշխատանքները դեռևս սահմանափակ էին: Կարծում ենք, որ այն պայմանավորված էր երկու հանգամանքով, նախ՝ Տաջիկստանը թյուրքական երկիր չէր, և երկրորդ՝ 1990-ական թթ. սկզբին այնտեղ վիճակն անկայուն էր: Փաստորեն, 1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկրների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատման խնդրում հասավ հաջողության:

1.3. «ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆՄՈՒՇԱՁԵՎԻ» ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐԶԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

1990-ական թթ. սկզբներին՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի ուղղությամբ: Թուրքիան փորձեց հաստատվել Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում: Հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում և Կովկասում առաջացել էր քաղաքական վակուում:

Այնտեղ հաստատվելու համար պայքար սկսվեց տարբեր պետությունների միջև, հատկապես սուր մրցակցություն ծավալվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև:

1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությունն արտահայտվեց «թուրքական զարգացման նմուշաձևի» կամ «թուրքական մոդելի» կիրառմամբ: «Թուրքական զարգացման նմուշաձևը» (այսուհետև ԹՁՆ) իր մեջ ներառեց արտաքին քաղաքականության մի շարք հիմնահարցեր, որոնք առաջադրվել էին դեռևս Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի կողմից: Այդպիսիներին էին ժողովրդավարության և աշխարհիկության սկզբունքները: Այս երկու սկզբունքները համալրվեցին ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարով: Վերը նշվածները կազմեցին ԹՁՆ-ի հիմքը, որի հիմնական նպատակն էր Թուրքիայի արևմտականացումը:

1920-ական թթ. Աթաթուրքի բարեփոխումների արդյունքում կրոնն ու պետությունը բաժանվեցին, այսինքն՝ կրոնն այլևս բնակչությանը համախմբող միջոց չէր համարվում, ինչպիսին էր Օսմանյան կայսրության շրջանում: Թուրքիան հռչակվեց աշխարհիկ հանրապետություն, իսկ բնակչության միավորման համար առաջ քաշվեց «թուրքականություն կամ թյուրքիզմ» գաղափարը¹⁶⁶: Աթաթուրքը շատ լավ էր գիտակցում տնտեսության դերը պետության ինքնիշխանության պաշտպանության հարցում: Նա այս գաղափարը բազմիցս նշել է, ասելով. «Ազգային բացարձակ անկախության հնարավոր է միայն հասնել սոսկախ տնտեսությամբ: Մեծ քաղաքական և ռազմական հաղթանակները նույնպես հենվում են տնտեսության վրա,

¹⁶⁶ Kireev Nikolai, Turkey in Search of National Strategy of Eurasian Cooperation, Central Asia and The Caucasus, No. 1(13) 2002, pp. 18-20.

և մենք ևս պետք է կառուցենք մեր տնտեսությունը, եթե ուզում ենք հասնել ժամանակակից քաղաքակրթության մակարդակին»¹⁶⁷: Մուստաֆա Քեմալն իր «վեց նետերի» քաղաքականությանը առաջ քաշեց էտատիզմի սկզբունքը, որը ենթադրում էր տնտեսության բնագավառում պետական սեկտորի գերակայություն: Այս համակարգը գրեթե նույնությամբ պահպանվեց մինչև 1980-ական թթ.:

1980 թ. հունվարի 24-ի որոշմամբ՝ Թուրքիայում ընդունվեց ազատ շուկայական տնտեսության սկզբունքը, իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ, որոնց առաջին պայմանը դարձավ սահմանափակել պետության դերը տնտեսության մեջ¹⁶⁸: Թուրքիայում տնտեսական բարեփոխումների իրականացումը ձեռնարկվեց վարչապետ Թուրգութ Օզալի կողմից: Նա այսպես էր բացատրում թուրքական տնտեսության վիճակը. «Մեր փակ տնտեսությունը պետք է բացվի և միավորվի համաշխարհային տնտեսության հետ: Մեզ մոտ կան երկար հերթեր, սև շուկա, գործազրկություն: Մենք պետք է կառուցենք ազատ շուկայական տնտեսություն...»¹⁶⁹: Օզալի իրականացրած բարեփոխումների արդյունքում թույլատրվեց օտարերկրյա կապիտալի հոսքը թուրքական տնտեսություն, և ընդլայնվեց մասնավոր բնագավառը¹⁷⁰: Այս ամենի արդյունքում զարգացող թուրքական տնտեսությունը, իսկապես, 1990-ականների սկզբին որոշակի աճ արձանագրեց, հետևաբար կարող էր օրինակ ծառայել կենտրոնասիական երկրների համար:

¹⁶⁷ Bal Idris, The Turkish Model And The Turkic Republics, Perceptions: Journal of International Affairs, September-November Vol. 3, No. 3, 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/bal.PDF>

¹⁶⁸ Kupeeв H. И., Икономия эмамизма в Турции, М., 1991, с. 234.

¹⁶⁹ President Turgut Özal's address at the European Studies Centre Global Panel, , Turkish Review, Vol. 5, No 23, Spring , 9 April 1991.

¹⁷⁰ Pope Nicole and Huge, Turkey, Unvelid, A History of Modern Turkey, Wood Stock & New York, 2000, pp. 176-177.

Ընդհանրապես Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ հարաբերությունների հաստատման բնագավառում Օզալը մեծ դեր է կատարել և՛ իր վարչապետության (նկատի ունենք վերջին տարիները)՝ 1983-1989 թթ., և՛ նախագահության՝ 1989-1993 թթ., ժամանակաշրջանում: Օզալն իր գործունեությամբ Թուրքիային փորձում էր վերածել թյուրքական աշխարհի «իշխանության կենտրոնի»¹⁷¹, որտեղից կիրականացվեր ողջ թյուրքական աշխարհի ղեկավարումը:

Այսպիսով, ԹԶՆ-ի մեջ ընդգրկվեցին աշխարհիկության, բազմակուսակցական համակարգի ու ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարները: Սրանք Թուրքիայի արևմտականացման կարևորագույն նախապայմաններն էին:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հետխորհրդային տարիներին Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում առաջացել էր քաղաքական յուրահատուկ վակուում, և հիմնական պայքարն ընթանում էր նրա համար, թե ով կլրացներ այն: Այս հարցը քննարկելով՝ Թուրքիայում առաջարկում էին հիմնականում ստրատեգիական-համագործակցության չորս մոդելներ՝ Թուրքիա-ԱՄՆ, Թուրքիա-ԱՄՆ-Իսրայել, Թուրքիա-ԱՄՆ-Իրան և Թուրքիա-Կենտրոնական Ասիայի տնտեսական համագործակցության կազմակերպություն (CAECO)¹⁷²: Գրեթե բոլոր մոդելներում ԱՄՆ-ի ներգրավումն ուներ հատուկ նշանակություն: Թուրքիան քաղաքական և տնտեսական ավելի մեծ օգուտներ կստանար ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությունից, միևնույն ժամանակ նրանք ստրատեգիական դաշնակիցներ էին: Այս

¹⁷¹ Ataman Muhittin, Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy, Alternatives, Turkish Journal of International Relations, Vol. 1, No. 1, Spring 2002, p. 136.

¹⁷² Kona Gamze Güngörmüş, Turkey and The Central Asian Republics: Strategy Models And Future Scenarios (I)-Strategy Models, Turkish Review of Eurasian Studies, Annual 2007(7), pp. 51-85.

ստրատեգիական համագործակցության հիմնական նպատակը Թուրքիայի ազդեցությունը Կենտրոնական Ասիայում առավելագույն չափերի հասցնելն էր :

Մյուս կողմից՝ առաջ քաշելով ԹԶՆ-ի գաղափարը՝ ԱՄՆ-ն ցանկանում էր իր ամենավստահելի դաշնակիցներից մեկի՝ Թուրքիայի օգնությամբ ոչ միայն վերացնել իրանական սպառնալիքը հետխորհրդային տարածաշրջանում¹⁷³, այլև օգտագործել Թուրքիային՝ հասնելու իր գլխավոր նպատակներից մեկին՝ հնարավորինս թուլացնելու Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱՊՀ տարածաշրջանում: Այս հարցերի շուրջ Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի շահերը համընկնում էին, քանի որ Թուրքիան էապես շահագրգռված էր ոչ միայն ամրապնդելու իր դիրքերը Կենտրոնական Ասիայում և Հարավային Կովկասում, այլև հետխորհրդային տարածաշրջանում հանդես գալու որպես Ռուսաստանին հակակշռող ուժ¹⁷⁴: Թուրքիան անհանգստանում էր հատկապես Ռուսաստանի և Իրանի համագործակցությունից¹⁷⁵: Թուրքիան ողջունեց ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի դիրքորոշումը, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում նրան ամրապնդելու իր դիրքերը միջազգային թատերաբեմում, մասնավորապես Ռուսաստանի և Իրանի հետ տարածաշրջանային մրցապայքարում: Ավելին, Արևմուտքի հետ համագործակցությունը նրան տալիս էր որոշ առավելություններ:

ԹԶՆ-ի հայեցակարգը կիրառելու հեղինակն ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերն էր: 1992 թ. սկզբներին նա այցելեց

¹⁷³ Milliyet, 18.01.1992.

¹⁷⁴ Torbakov I., Ankara's Post-soviet Efforts in The Caucasus And Central Asia: The Failure of The "Turkic World" Model, Eurasian Insight, May 14, 2009, p. 4.

¹⁷⁵ Uslu Nuh, The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, Alternatives. Turkish Journal of International Relations, Vol. 2, No. 3&4, Fall & Winter 2003, pp. 166-167.

Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններ և այս երկրների ղեկավարներին խորհուրդ տվեց օգտագործել Թուրքիայի օրինակն իրենց երկրների քաղաքական և տնտեսական զարգացման համար, միաժամանակ նշեց, որ այն նաև պաշտպանվում է Արևմուտքի կողմից¹⁷⁶: Այս գաղափարը պաշտպանեց ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը, և 1992 թ. փետրվարի 13-ին Վաշինգտոնում Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի հետ հանդիպումից հետո նա Թուրքիային ներկայացրեց որպես «դեմոկրատական, աշխարհիկ պետության մոդել, որը կարող է առաջադրվել Կենտրոնական Ասիայում»¹⁷⁷: Սակայն իրականում ԹՁՆ-ի հայեցակարգի հեղինակն ամերիկյան RAND վերլուծական կենտրոնի առաջատար մասնագետներից մեկն էր՝ պրոֆեսոր Գրեգոր Ֆուլերը: Վերջինս նույնիսկ Թուրքիան բնութագրում էր որպես «կարկառուն մոդել»¹⁷⁸:

ԹՁՆ-ն խրախուսվում ու պաշտպանվում էր Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի կողմից, այն դիտելով իբրև աշխարհիկության ու ժողովրդավարության դրսևորումներ: Մյուս կողմից՝ Իրանը ներկայացնում էր իսլամական վարչաձևը, որը անհարիր էր նրանց: Այս պարագայում էլ ԹՁՆ-ն ներկայացվեց որպես մուսուլմանական իդեալական ժողովրդավարություն՝ ընդդեմ իրանական իսլամական վարչաձևի: Նշենք, որ Իրանը ևս առաջարկեց տնտեսական զարգացման իր մոդելը, որն էլ իրենից ներկայացնում էր Իրանի Իսլամական Հանրապետության թեոկրատական բնույթի կառուցվածքը:

¹⁷⁶ Kramer Heinz, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence

¹⁷⁷ Dietrich Jung with Wolfango Piccoli, Turkey at the Crossroads Ottoman Legacies and A Greater Middle East, London and New York, 2001, p.180.

¹⁷⁸ Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում. աշխարհառազմավարական գինադադար.- «21-րդ դար», 2005, № 4, էջ 36:

ԹԶՆ-ի հայեցակարգի հեղինակները նրանում ներառում են երեք կարևոր հասկացություններ՝ 1. աշխարհիկ պետության սկզբունքը, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմում են մահմեդականներ, 2. բազմակուսակցական համակարգը, որը համագործակցում է Արևմուտքի հետ և 3. ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարը: Հիմնվելով այս սկզբունքների վրա՝ ԹԶՆ-ի գաղափարները Եվրոպայում աջակցություն գտան: Դա ակնհայտ դարձավ մասնավորապես 1992 թ. հունիսին Եվրոպայի խորհրդի քարտուղար Քեթրին Լալումիերի՝ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններ այցի ժամանակ կատարած հայտարարության մեջ¹⁷⁹, որտեղ նշվեց, որ Թուրքիան կապահովի իրական մոդել Կենտրոնական Ասիայի՝ վերջերս անկախացած հանրապետությունների հետագա զարգացման համար¹⁸⁰:

Կարող ենք նշել, որ Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի աջակցությամբ, ԹԶՆ-ն լայն տարածում գտավ: Մյուս կողմից էլ, ԱՄՆ-ն աջակցելով ԹԶՆ-ին, փորձում էր հաստատվել Կենտրոնական Ասիայում՝ ենթադրելով, որ Ռուսաստանը հեռացել է այս տարածաշրջանից: Այսինքն՝ Թուրքիան ձգտում է հասնել Արևմուտքին, դառնալ արևմտյան համակարգի մի մասնիկը, որով էլ ծնվեց ԹԶՆ-ն:

ԹԶՆ-ի առաջ քաշումը և հատկապես նրա պաշտպանությունն Արևմուտքի կողմից ոգևորությամբ ընդունեցին Թուրքիայում: Վերջինս ձգտում էր տարածաշրջանում հաստատել իր ազդեցությունը և այս առումով անհանգստանում էր Ռուսաստանի և Իրանի համագործակցությունից, քանի որ Թուրքիայի համար հիմնական մրցակիցներ էին այս երկու պետությունները: Ուստի և ողջունեց Արևմուտքի դիրքորոշումը, որն էլ

¹⁷⁹ Milliyet, 13.07.1992.

¹⁸⁰ Bal Idris, The Turkish Model And The Turkic Republics.....

նպաստում էր իր դիրքերի ամրապնդմանը՝ միաժամանակ օգտագործելով այն հանգամանքը, որ Կենտրոնական Ասիայի հինգ հանրապետություններից (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան և Տաջիկստան) չորսը թյուրքալեզու են (բացի Տաջիկստանից): Ըստ էության՝ Թուրքիան պանթյուրքիստական իր նպատակները քողարկում էր նախկին ԽՍՀՄ մահմեդական հանրապետություններում ԹԶՆ-ի տարածման անհրաժեշտությամբ¹⁸¹:

Թուրքական կառավարող շրջանները կարծում էին, որ Թուրքիան կենտրոնասիական հանրապետությունների համար կարող է դառնալ զարգացման լավագույն օրինակ: Այսպես, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Հիքմետ Չեթինը թուրք-ամերիկյան բիզնես խորհրդում իր ելույթի ժամանակ նշել է, որ այս նոր էտապում Թուրքիան և ԱՄՆ-ն ունեն իրենց շահերն ու հետաքրքրությունները: Նա Թուրքիային ներկայացրել է որպես տարածաշրջանի կայուն երկիր՝ նշելով, որ ունի ժողովրդավարական կառուցվածք և ազատ շուկայական տնտեսություն, որի փորձն ու արդյունքներն օրինակ կարող են ծառայել նոր անկախացած պետությունների համար¹⁸²:

Հատկանշական է, որ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները 1990-ական թվականների սկզբներին մեծ ոգևորությամբ էին վերաբերվում Թուրքիային: Նրանց վերաբերմունքը ԹԶՆ-ին, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր Թուրքիայի հետ էթնիկական, լեզվական և մշակութային ընդհանրություններով, ինչը նրանց վստահություն էր ներշնչում: Այսպես, Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը, պաշտո-

¹⁸¹ Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում....

¹⁸² The Full Text of Foreign Minister Hikmet Çetin's Speech at the Assembly of Turko-American Business Council, Istanbul. Turkish Review, Vol.6, No.30, Winter 1992.

նական այցով գտնվելով Թուրքիայում, հայտարարել էր. «Մեր օրինակը Թուրքիան է, և մենք մեր պետությունները կկառուցենք՝ համաձայն այս օրինակի»¹⁸³: Նա պաշտպանում էր թյուրքերին քաղաքական և տնտեսական առումներով՝ միավորելու գաղափարը: Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ականը դիտարկել էր. «Թուրքիան առավոտյան աստղ է, որը մյուս թյուրքերին ցույց է տալիս ճշմարիտ ուղին»¹⁸⁴: Նույն կերպ էին մտածում նաև Ղազախստանի և Թուրքմենստանի նախագահները՝ նշելով. «Մենք Թուրքիայից սովորելու շատ բան ունենք»¹⁸⁵: Այս օրինակները փաստում են այն վստահության մասին, որ 1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնական Ասիայի երկրները տածում էին Թուրքիայի հանդեպ: Նշենք, որ Կենտրոնասիական երկրների ղեկավար շրջանները կողմնակից էին ԹՁՆ-ի հատկապես երկու՝ աշխարհիկության և ազատ շուկայական տնտեսության սկզբունքներին:

Կարող ենք նշել, որ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում ԹՁՆ-ի կիրառմանը կարող էր նպաստել նրա աշխարհիկության սկզբունքը, քանի որ այդ պետությունները նպատակ ունեին զարգանալու որպես աշխարհիկ պետություններ: Բացի դրանից՝ այս երկրների ղեկավարները խոստանում էին, որ կկառուցեն ժողովրդավարական արժեքներով պետություններ՝ հիմնված բազմակուսակցական համակարգի վրա:

¹⁸³ Овсебян Левон, Турецкая модель и обусловленность внешней политики Анкары в странах Центральной Азии стратегическими интересами Запада, Центральная Азия и Кавказ, No 2 (62), 2009, с. 134.

¹⁸⁴ Turkish Daily News, 24.12.1991, Bal Idris, Turkey's Relations with the West and Turkic Republics. Rise and Fall of the Turkish Model, England, Ashgate Publishing, p. 161.

¹⁸⁵ Ազգ, 05.04.1994.

Թուրքիայի ու թյուրքալեզու երկրների միջև հաջորդ կարևոր կապը կրոնն է, չնայած որ աշխարհիկության սկզբունքին հետևելով՝ այն սահմանափակվեց և բավականին թուլացավ, սակայն շարունակեց մնալ կենսական: Ս. Դեմիրելի բնորոշումն այսպիսին էր. «Իսլամը մեր համերաշխության ամենակարևոր հիմքերից մեկն է»¹⁸⁶: Այսինքն, թուրք ղեկավարությունն իր ազդեցությունը տարածելու համար որպես առաջնային նախապայման օգտագործում էր կրոնը: Իսկ իսլամը կենտրոնասիական խորհրդային հասարակությունում շարունակեց մնալ հոգևոր կյանքը զարգացնելու կարևոր սկզբունք: Վերակառուցման քաղաքականությունն ակտիվացրեց նաև նախկին խորհրդային մուսուլմանական երկրների հոգևոր կյանքը: Այստեղ իսլամը հանդես եկավ ազգայնականության դիրքերից: Սակայն կրոնը Կենտրոնական Ասիայում պետք չէ ծայրահեղության հասցնել և այն շփոթել իրանական արմատականության հետ: Կարելի է ասել, որ թյուրքերի համար իսլամը ընդհանուր կրոն է հատկապես հոգևոր արժեքները ներկայացնելու բնագավառում: Ինչպես արդեն նշել ենք թյուրքերի ու տաջիկների միջև կան կրոնական ու լեզվական տարբերություններ: Տաջիկները իրանալեզու են, հետևաբար Տաջիկստանում հաստատվելու համար Իրանն ավելի մեծ հնարավորություններ ուներ¹⁸⁷, քան Թուրքիան: Մյուս կողմից՝ Թուրքիայում կրոնի գործոնի վրա ևս մեծ ուշադրություն էին դարձնում, որը Տաջիկստանի օրինակում դարձյալ չէին կարող կիրառել: Ուստի Տաջիկստանում Թուրքիայի գործունեությունը սահմանափակվեց հենց կրոնական նկատառումներով, որին կարող ենք ավելաց-

¹⁸⁶ Rouleau Eric, Turkey: Beyond Atatürk, Foreign Policy, Number 103, Summer 1996, p. 78.

¹⁸⁷ Aydın Mustafa, Geopolitica of Central Asia and the Caucasus; Continuity and Change Since the End of the Cold War, The Turkish Yearbook, Vol. XXXII, p. 189.

նել նաև լեզվական տարբերությունը: Ըստ երևույթին սրանք էին պատճառները, որ Թուրքիան Տաջիկստանին չառաջարկեց իր ԹՁՆ-ն որպես զարգացման ուղի:

Մյուս կողմից էլ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները փորձում էին համագործակցել Արևմուտքի հետ: Այս առումով Թուրքիային համարում էին միջնորդ՝ համագործակցելու համար մասնավորապես տնտեսության ու բնական ռեսուրսների բնագավառներում¹⁸⁸:

Թուրքիան իր հերթին փորձում էր օգտագործել թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ մշակութային ու լեզվական ընդհանրությունները: Հատկապես մեծ տեղ էր հատկացվում թուրքերենին, որի հետ կապված՝ Թուրքիայի մշակույթի նախարար Ֆիքրի Սադլարը նշել է. «Թուրքերենն ամենակարևոր գործոնն է թյուրքերին միավորելու համար, որոնք բաժանվել են մի քանի հարյուրամյակներ առաջ»¹⁸⁹: Բացի դրանից՝ Թուրքիան ձգտում էր այս երկրներում ռուսական այբուբենը փոխարինել թուրքական լատինատառ այբուբենով, անգամ հրատարակում էր դասագրքեր և տրամադրում այդ երկրներին: Այսինքն, փորձում էր ստեղծել միասնական կրթական համակարգ, որի հիմքում կլինեին թուրքերենը: Նշենք, որ մշակութային առումով Թուրքիային այլընտրանք համարվում էր Իրանը: Բացի ընդհանուր մշակույթ ունենալուց՝ Թուրքիան էթնիկական առումով ևս մոտ էր կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ խորհրդային կարգերի ժամանակ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում տնտեսական համակարգի կառավարումն իրականացվում էր կենտրոնից: Մոսկվայում ընդունված որոշումները պարտա-

¹⁸⁸ Oran B., նշվ. աշխ., էջ 394:

¹⁸⁹ Idris Bal, The Turkish Model And The Turkic Republics.....

դիր էին միութենական բոլոր հանրապետությունների համար: Խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո կենտրոնասիական հանրապետությունները փորձեցին վերակառուցել իրենց տնտեսությունները: Սակայն նախկին կոմունիստական վարչաձևի վերացումն ու նորի կառուցումը բավականին դժվարին գործընթաց էր. անհրաժեշտ էին որոշ պահանջներ՝ մասնավոր սեփականության առկայություն, համապատասխան իրավական հիմքեր, հարկային քաղաքականություն, բանկային համակարգի կայունություն և այլն: Այս պայմանները չկային թուրքական հանրապետություններում: Դրա համար նրանք պետք է օգտագործեին այլ երկրների փորձը: Այս դեպքում առաջին օրինակը Թուրքիան էր:

Ընդհանրացնելով այս ամենը՝ կարող ենք առանձնացնել երեք կարևոր գործոններ, որոնք մեր կարծիքով, նպաստեցին ԹԶՆ-ի գրավիչ դառնալուն: Առաջին. Խորհրդային Միության փլուզմամբ Կենտրոնական Ասիայում առաջացած քաղաքական վակուումը զբաղեցնելու համար Իրանն ու Թուրքիան առաջարկեցին իրենց քաղաքական մոդելները: Իրանական մոդելը իրենից ներկայացնում էր Իրանի պետական վարչաձևը՝ հոգևոր իշխանության գլխավորությամբ: Կենտրոնասիական երկրներում քաղաքական ու մշակութային ընտրանին իր վրա էր կրում Խորհրդային կարգերի դաստիարակության կնիքը: Ուստի՝ որպես երկրի վարչակազմի մոդել նրանց համար ավելի ընդունելի է թուրքական աշխարհիկ ժողովրդավարության, քան Իրանի կրոնական պետության մոդելը: Այսինքն, իրանական մոդելի կրոնական բնույթը խոչընդոտեց նրա՝ կենտրոնասիական հանրապետությունների կողմից չընդունվելուն: Բացի այդ՝

ԹԶՆ-ին մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Արևմուտքը¹⁹⁰։ Երկրորդ. ԹԶՆ-ի գրավչությունը պայմանավորվեց Թուրքիայի և թյուրքական հանրապետությունների միջև առկա կրոնական, լեզվական, էթնիկական և մշակութային ընդհանրություններով։ Հենց այս հանգամանքների վրա էլ մեծ ուշադրություն դարձրին նախագահ Թ. Օզալը, վարչապետ Ս. Դեմիրելն ու մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաները։ Երրորդ. Թուրքիայի ազատ շուկայական տնտեսությունը ցանկալի ուղի կարող էր լինել թյուրքական հանրապետությունների հետագա զարգացման համար։

Պետք է նշենք, որ Թուրքիայի կողմից իրականացրած ԹԶՆ-ի քաղաքականությունը երկարատև չէր, և շուտով ի հայտ եկան նրա թույլ կողմերը։ Արդյունքում՝ 1990-ական թթ. կեսերից սկսած՝ ԹԶՆ-ն կորցնում է իր դիրքերը։ Դա պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով։ Այս ընթացքում տեղի ունեցան նոր իրադարձություններ։ Նախ և առաջ փոխվեցին Արևմուտքի տնտեսական, մշակութային և ստրատեգիական խնդիրները։ ԱՄՆ-ն և եվրոպական երկրները տարածաշրջանում սկսեցին վերանայել իրենց վերաբերմունքը և փոխեցին իրենց դիրքորոշումը։ Փոխվեց նաև ԹԶՆ-ին աջակցելու քաղաքականությունը։ Արևմուտքը, հատկապես ԱՄՆ-ն հասկացան, որ Իրանը տարածաշրջանում ուներ աշխարհագրական և ռազմավարական կարևոր դիրքեր։ Չնայած որ Իրանը իսլամական պետություն էր, նրա դերը սահմանափակ էր թյուրքալեզու երկրներում։ Սա առաջին հերթին կապված էր իսլամի երկու թևերի հետ՝ սունի և շիա, որոնց մեջ ի սկզբանե հակասություններ կային։ Քանի որ Իրանը շիական պետություն է, իսկ թյուրքական պետությունների բնակչության մեծամասնությունը

¹⁹⁰ Bal Idris, Turkish Model as a Foreign Policy Instrument in Post Cold War Era: The Cases of Turkic Republics and the Post September 11th Attacks Era, p. 8, <http://www.idrisbal.com.homepage>

նը՝ սունիներ, իրանական արմատականությունը չի կարող տեղ գտնել թյուրքական հանրապետություններում: Նույնիսկ հասարակ բնակչությունը Իրանին չի վստահում:

1990-ական թթ. սկզբներին Ռուսաստանը պասիվ դիրք էր գրավել, որը պայմանավարված էր երկրի ներքին կյանքի կարգավորման հետ: Աշխարհում այնպիսի տպավորությունը ստեղծվեց, որ իբրև Ռուսաստանը չի ցանկանում վերականգնել իր դիրքերը նախկին խորհրդային տարածքներում: Սակայն 1993 թ. հետո ՌԴ-ն ցույց տվեց, որ վերականգնում է իր դիրքերն այս տարածքներում, որը հայտնի էր «Սահմաններին մոտ» (*Ближнее зарубежье*) քաղաքականություն անվամբ¹⁹¹: 1994 թ. Ռուսաստանը մի շարք համաձայնագրեր ստորագրեց թյուրքական հանրապետությունների հետ: Սրանց վրա Արևմուտքը ուշադրություն չդարձրեց, քանի որ նրա համար կարևորը տարածաշրջանում կայունության հաստատումն էր, որն էլ փաստորեն կարող էր ապահովել միայն Ռուսաստանը: Բացի այդ՝ տարածաշրջանում շարունակում էին մնալ ռուսական ռազմական բազաները, որոնք կարևոր հանգամանք էին ազդեցությունը վերականգնելու համար: Թուրքական սպասումներին հակառակ՝ Արևմուտքը չընդդիմացավ, որ Ռուսաստանը իրականացնի «Սահմաններին մոտ» քաղաքականությունը, որը կարծես Ռուսաստանի՝ նախկին խորհրդային տարածքները ղեկավարելու օրինական իրավունքն էր: Այսինքն, Ռուսաստանի ազդեցության վերականգնումը բացասաբար անդրադարձավ ԹՀՆ-ի հետագա զարգացման վրա:

Թուրքիայի քաղաքականությունը կենտրոնասիական թյուրքալեզու հանրապետություններում արթնացրեց որոշակի հակազդեցություն, որը Թուրքիայում շատերն անվանեցին «ա-

¹⁹¹ Onis Ziya, Turkey And Post-Soviet States: Potential And Limits of Regional Power Influens..... p. 17.

վագ եղբոր» քաղաքականություն¹⁹²: Հենց այսպիսի քաղաքականություն էր իրականացնում Ռուսաստանը բոլոր նախկին խորհրդային հանրապետությունների նկատմամբ: Անկախությունից հետո կենտրոնասիական երկրները նոր էին ազատվել «ավագ եղբոր» իշխանությունից և չէին ցանկանում վերադառնալ նախկին կարգավիճակին¹⁹³, երբ Ռուսաստանի դերը փորձում էր ստանձնել Թուրքիան: Դա նրանց վանում էր Թուրքիայից՝ մանավանդ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիան չունեւր այն հնարավորությունները, ինչ՝ Ռուսաստանը հատկապես տնտեսության ու էներգետիկ ռեսուրսների ոլորտներում: Այդ քաղաքականությամբ ակնհայտ էր դառնում, որ Թուրքիան փորձում էր տարածաշրջանում հաստատել իր ազդեցությունը¹⁹⁴:

Մյուս կողմից՝ թուրք պաշտոնյաների պանթյուրքիստական բնույթի հայտարարություններն Արևմուտքի համար հիմք դարձան ենթադրելու, որ կարող են վերածնվել պանթյուրքական գաղափարները, որոնք նրանց ձեռնադրել էին: Միևնույն ժամանակ Թուրքիան ուներ բազմաթիվ ներքին խնդիրներ: Չնայած որ Թ. Օզալի բարեփոխումներից հետո թուրքական տնտեսությունը որոշակի աճ գրանցեց, սակայն 1990-ական թթ. կեսերից սկսվեց ճգնաժամ. լարված էր Թուրքիայի ներքաղաքական կյանքը, սրվել էր քրդական խնդիրը և այլն: Այս ամենն էլ հաշվի առնելով՝ թյուրքական հանրապետությունների ղեկավարները հայտարարեցին, որ իրենք ընդունում են ԹՀՆ-ի որոշ սկզբունքները (հատկապես աշխարհիկության և ազատ

¹⁹² Mango Andrew, The Turkish Model, Middle Eastern Studies, Cilt 29 (4), Ekim 1993, s. 744.

¹⁹³ Aydin M., Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and The Caucasus,

¹⁹⁴ Graham E. Fuller and Ian O. Lesser, with Paul B. Henze and J. F. Brown, նշվ. աշխ., էջ 73:

շուկայական տնտեսության) և սկսեցին քննարկել այլ նմուշաձևեր, մասնավորապես՝ չինականը: Վերջինս իրենից ներկայացնում էր սոցիալիստական ու կապիտալիստական համակարգերի համադրումը: Նշենք նաև, որ այս հանրապետություններում 1990-ական թթ. սկզբներին շարունակում էին գործածվել նախկին խորհրդային օրենքները, և դեռ երկար ժամանակ էր պահանջվելու դրանք փոխելու համար¹⁹⁵:

1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան փորձեց կենտրոնասիական հանրապետությունների և Արևմուտքի միջև հանդես գալ որպես միջնորդ: Սա ոգևորեց այս երկրների ղեկավարներին, սակայն նրանք շուտով հիասթափվեցին: Այս առումով Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Քարիմովը, երկրում թուրք-եվրոպական գործարանի մասնաճյուղ հիմնելու հետ կապված, թուրք լրագրողի հարցին տվել է սպառիչ պատասխան. «Եթե ես ճիշտ հասկացա, Ուզբեկստանն իր հարաբերությունները Եվրոպայի հետ պետք է կառուցի Թուրքիայի միջոցով: Մենք այս հարցում կարող ենք հանդես գալ նաև առանց միջնորդների»¹⁹⁶:

1990-ական թվականների կեսերին ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիայի հետապնդած նպատակը՝ ստեղծել թուրքական քաղաքական, տնտեսական միություն, չի համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Աստիճանաբար ԹԶՆ-ն կորցնում էր իր նշանակությունը: ԹԶՆ-ի անվստահությունը հայտնվեց հատկապես աշխարհիկության հետ կապված, երբ Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցան իսլամամետ ուժերը: Իրավիճակը սրվեց, երբ Թուրքիայում 1996 թ. կառավա-

¹⁹⁵ Torbakov Igor, Ankara's Post-soviet Efforts in The Caucasus And Central Asia:..... p. 5.

¹⁹⁶ Трофимов Д., Ташкент между Анкарой и Тегераном. Уроки 90-х и перспективы, Центральная Азия и Кавказ, но. 5(17), 2001, с. 131.

րություն կազմեց իսլամամետ «Բարօրություն» կուսակցության առաջնորդ Նեջմեթին Էրբաքանը: Թուրքիան, առաջարկելով թյուրքալեզու երկրներին ընթանալ զարգացման աշխարհիկ մոդելով, հենց ինքը կանգնեց այդպիսի խնդրի առջև: Հատկանշանակ է այն, որ վարչապետ Ն. Էրբաքանն այցելություններ կատարեց ոչ թե թյուրքական հանրապետություններ, այլ իսլամական պետություններ՝ Իրան, Պակիստան, Լիբիա¹⁹⁷, այսինքն՝ նրա նպատակը ոչ թե թյուրքական, այլ իսլամական հանրության ձևավորելն էր: Թուրքիայում իսլամիստների ակտիվացումից կենտրոնասիական հանրապետությունների մոտ անհանգստություն առաջացավ, քանի որ տարածաշրջանում մեծ էր ծայրահեղ իսլամիստների գործունեությունը (մասնավորապես Տաջիկստանում և Աֆղանստանում): Այսպիսի իրավիճակի մեջ հայտնվեց Ուզբեկստանի կառավարությունը, քանի որ առաջինը նա էր պայքարում ծայրահեղ իսլամական շարժումների դեմ՝ կապված Ֆերգանայի հովտի հետ:

1990-ական թթ. կեսերից ակնհայտ դարձավ, որ Անկարայի իրական՝ հնարավորությունները թույլ չեն տալիս նրան խոստացած օգնությունը ցույց տալու նորանկախ հանրապետություններին: Այս երկրները շարունակում էին իրենց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ զարգացնել հատկապես տնտեսության և բնական ռեսուրսների բնագավառներում, հետևաբար նրանք հեշտությամբ կարող էին դարձյալ թեքվել Մոսկվա¹⁹⁸: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները ևս հասկացան, որ իրենց հնա-

¹⁹⁷ Winrow G., Turkey and Central Asia. Central Asian Security. The New International Context/ Ed. By R. Allison, L. Jonson. London – Washington: Brookings Institution Press, 2001. p. 202, Ազգ, 21.08.1996.

¹⁹⁸ Uslu Nasuh, նշվ. աշխ., էջ 182:

րավորությունները սահմանափակ են, իսկ խոստումները՝ շատ:

Իրականում Անկարան չուներ բավականաչափ ռեսուրսներ, որպեսզի իր շուրջը համախմբեր այդ երկրներին: Թյուրքական հանրապետությունների ղեկավարությունն սկսեց հասկանալ, որ Անկարայի կողմից առաջարկված ու խոստացված ծրագրերը տնտեսական աջակցության բնագավառում չեն համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Բացի այդ՝ նրանք այլևս Թուրքիային չէին դիտում որպես կամուրջ Արևմուտքի հետ հարաբերություններ հաստատելու համար:

Ընդհանրացնելով՝ կարող ենք նշել, որ 1990-ական թթ. սկզբներին կենտրոնասիական թյուրքալեզու հանրապետություններում Թուրքիայի իրականացրած ԹՁՆ-ի քաղաքականությունը որոշակի հաջողություններ ունեցավ, իսկ Տաջիկստանում այն անգամ չառաջարկվեց: Մեր կարծիքով՝ այդ հաջողությունները կապված էր ինչպես Արևմուտքի կողմից ԹՁՆ-ին աջակցելու հետ, այնպես էլ կենտրոնասիական երկրների ղեկավարների դրական արձագանքներով: Իրենց դերը խաղացին նաև Թուրքիայի ու թյուրքալեզու երկրների միջև առկա կրոնական, լեզվական, մշակութային, պատմական ու էթնիկական ընդհանրությունները: Սակայն 1990-ական թթ. կեսերից ակնհայտ դարձավ, որ ԹՁՆ-ի քաղաքականությունը ծախողվում էր, քանի որ Թուրքիայի հետապնդած նպատակը՝ ստեղծել թյուրքական քաղաքական, տնտեսական հանրություն, չէր համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Դա էր պատճառը, որ թյուրքալեզու երկրների քաղաքական վերնախավը նախընտրեց վերցնել ԹՁՆ-ի որոշ մասերը:

Ամփոփելով այս գլուխը՝ կարող ենք ասել, որ Խորհրդային Միության փլուզմամբ պայմանավորված՝ Թուրքիան իրական հնարավորություններ ստացավ հաստատելու իր ազդեցությունը Կենտրոնական Ասիայում: Մյուս կողմից՝ Թուրքիայում մտավախություն կար, որ «սառը պատերազմի» ավարտով նա Արևմուտքի համար կկորցնի իր նախկին նշանակությունը, ուստի Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ որոշակի վերաճումներ կատարվեցին: Այդ վերաճումների հիմնական նպատակը տարածաշրջանում Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի բարձրացումն էր: Խորհրդային Միության փլուզմամբ Կենտրոնասիական տարածաշրջանի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն առաջացավ, որի հետևանքով տարածաշրջանում հաստատվելու համար Ռուսաստանի Ղաշնությունը, Իրանը և Չինաստանը դարձան Թուրքիայի մրցակիցները: Կենտրոնական Ասիայում ազդեցության հասնելու համար Թուրքիայի հիմնական դաշնակիցը ԱՄՆ-ն էր, իսկ վերոնշյալ երեք երկրների հետ մրցակցությունը տարածվեց բոլոր բնագավառներում: Այս երկրների հետ մրցակցությունում, կարծում ենք, Թուրքիան էական ծեռքերումներ չունի: Իրանը հատկապես Չինաստանը շարունակում են Կենտրոնական Ասիայում հաստատվելու իրենց քաղաքականությունը, իսկ Ռուսաստանը Կենտրոնական Ասիայի երկրների կարևոր ուղորտներում (ինչպիսիք են նավթի ու գազի արտահանումը, առևտրայինը, ռազմականը) շարունակում է մնալ գերակա դիրքերում:

1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան տարածաշրջանի երկրների հետ հաջողությամբ զարգացրեց հարաբերությունները, որը պայմանավորված էր Արևմուտքի բարյացակամությամբ, հատկապես ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությամբ ու Ռու-

սաստանի դիրքերի թուլացմամբ, ինչպես նաև այդ երկրների դրական վերաբերմունքով: Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների առևտրի և տնտեսության բնագավառներին, իրականացրեց մի շարք միջոցառումներ և այս բնագավառներում կարողացավ հասնել հաջողությունների: Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց կենտրոնասիական ածխաջրածնային պաշարներին: Իր ազդեցությունը տարածելու նպատակով նա օգտագործեց «թուրքական զարգացման նմուշաձևի» գաղափարները, որոնք սկզբնական շրջանում մեծ ոգևորությամբ ընդունվեցին կենտրոնասիական ղեկավարների կողմից: Նշենք, որ Իրանը նույնպես առաջարկեց քաղաքական զարգացման իր մոդելը, սակայն մերժվեց: 1990-ական թթ. կեսերից «թուրքական զարգացման նմուշաձևի» քաղաքականությունը ևս ձախողվեց՝ հստակ իրական հիմքեր չունենալու պատճառով: Նոր շունչ հաղորդվեց Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը, որի շրջանակներում Թուրքիան զարգացնում էր առևտրատնտեսական հարաբերությունները տարածաշրջանի երկրների հետ:

Ընդհանուր առմամբ 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ կարողացավ հաստատել քաղաքական, առևտրային և տնտեսական հարաբերություններ, որոնք, անշուշտ, նրա համար ձեռքբերումներ էին: Սակայն Թուրքիայի քաղաքականությունը միանշանակ հաջողված գնահատել չի կարելի, այլ նրա ձեռքբերումները տարածվում էին որոշ ոլորտների վրա:

ԳԼՈՒԽ II.

Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին

2.1 ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ 1990-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1990-ական թթ. երկրորդ կեսին հիմնական գծերով շարունակվեց համագործակցությունը Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի պետությունների միջև: Այս ժամանակահատվածում թյուրքալեզու երկրները Խորհրդային Միության փլուզումից հետո կարողացան հաղթահարել իրենց երկրներում առաջացած տնտեսական ճգնաժամը և կայունացնել վիճակը:

1990-ական թթ. կեսերին Թուրքիայում քաղաքական ու ֆինանսատնտեսական իրավիճակն այնքան էլ կայուն չէր: Այս շրջանում Թուրքիայում իշխանության եկան իսլամամետ ուժերը: Ձևավորվեց կոալիցիոն կառավարություն (1996 թ. հունիս-1997 թ. հուլիս), որի ղեկավարն էր «Բարօրություն» կուսակ-

ցության (Refah Partisi) առաջնորդ Նեջմեթին Էրբաքանը¹⁹⁹: Նշենք, որ այս շրջանում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ, որոնք արտահայտվեցին նաև կենտրոնասիական հանրապետությունների նկատմամբ:

1990-ական թթ. երկրորդ կեսից ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիայի տնտեսական համագործակցությունը կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ սպասված արդյունքները չտվեց: Սրա հիմնական պատճառը իրենց գործընկերոջ՝ Թուրքիայի խոստացած տնտեսական օգնության չտրամադրելն էր: Սակայն սա չի նշանակում, թե Թուրքիայի հետ համաձայնագրերը լուծարվեցին, հակառակը՝ դրանցից շատերը սկսվեցին իրականացվել ավելի մեծ ծավալներով: Միայն Ղազախստանում 1995 թ. կեսերին ակտիվորեն գործում էին թուրքական 269 ընկերություններ և կազմակերպություններ, որոնց իրականացրած աշխատանքների ընդհանուր գումարը հասնում էր մեկ մլրդ դոլարի: Թուրքական կազմակերպությունների մասնակցությամբ Թուրքմենստանում տեխնիկապես վերազինվեցին ավելի քան 62 խոշոր օբյեկտներ, որոնց ընդհանուր արժեքը 800 մլն դոլարից ավել էր²⁰⁰:

Այս փուլում Կենտրոնական Ասիայում մեծ ակտիվությամբ աշխատում էին թուրքական շինարարական ընկերությունները: 1996-1999 թթ. միայն Ղազախստանում թուրքական շինարարական ընկերությունների իրականացրած աշխատանքները կազմում էին ավելի քան երկու մլրդ դոլար: Այս գործում մեծ դեր էր կատարում այն հանգամանքը, որ թուրքական ընկերությունները կապեր ունեին թյուրքալեզու երկրների

¹⁹⁹ Robins Philip, Turkish Foreign Policy Under Erbakan, Survival, Vol. 39, No. 2, Summer 1997, pp. 82-100.

²⁰⁰ Жуков С. В., Резникова О. Б., նշվ. աշխ., էջ 315:

քաղաքական վերնախավի հետ. իր դերն էր խաղում նաև կոռուպցիան²⁰¹: Կենտրոնական Ասիայի երկրներում թուրքական շինարարական ընկերությունները մեծապես օգտվում էին էքսիմբանկի տրամադրած վարկերից: Կենտրոնասիական թուրքալեզու երկրներում թուրքական շինարարական ընկերությունների իրականացրած ծրագրերի ընդհանուր արժողությունը 2000 թ. դրությամբ կազմում էր 7 միլիարդ դոլար: Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայում ամենամեծ ներդրումները՝ շուրջ 2, 5 միլիարդ դոլար, կատարել է Թուրքմենստանում²⁰²: Ներկայացնենք Թուրքիայի իրականացրած գործողություններն ու ներդրումները Կենտրոնական Ասիայի երկրներում:

Թուրքական ընկերությունները Ղազախստանում իրականացրեցին մի շարք ծրագրեր. կառուցեցին Աստանայի միջազգային օդանավակայանը, Գլխավոր ասամբլեայի շենքը, «Regent Ankara» հյուրանոցը, Ազգային թանգարանը, «Ahmet Yesevi» համալսարանը, GSM հեռահաղորդակցական կենտրոնը և այլ շինություններ: Նավթի որոնման բնագավառում հատկապես մեծ աշխատանքներ իրականացրեց Թուրքական Ազգային նավթային ընկերությունը (TPAO)²⁰³: DEIK-ի 2007 թ. զեկույցում մանրամասն խոսվում է թուրք-ղազախական տնտեսական և առևտրային կապերի մասին, որոնք 1990-ական թթ. կեսերից բավականին աճ էին արձանագրել²⁰⁴: Երկու երկրների միջև մասնավորապես աճել էին առևտրի ծավալները. 1992

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 316:

²⁰² Oran Baskın, նշվ. աշխ., էջ 430:

²⁰³ The Republic of Kazakhstan, Country Report, Small and Medium Sited Industry Development Organization (KOSGEB), <http://abmankara.org.tr/ulkeler/Kazakistan%20Ulke%20Raporu.doc>

²⁰⁴ Kazakhstan Ülke Bülteni, DEIK, Şubat 2007, s. 12-18, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/101/kazakistan%20bulten%200subat%202007_TR.pdf

թ. այն 30 մլն դոլար էր, որը 2000 թ. հասավ 465 մլն դոլարի²⁰⁵: 2001 թ. առևտրի ծավալները կրճատվեցին՝ հասնելով 210,1 մլն դոլարի: Սա հիմնականում պայմանավորված էր 1998 թ. Ռուսաստանում և Հարավ-արևելյան Ասիայի երկրներում տեղի ունեցած ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով: Այն իր բացասական ազդեցությունը թողեց նաև Թուրքիայի տնտեսության վրա, որն առանց այն էլ անկայուն էր: 1998-2001 թթ. բնութագրվեցին Թուրքիայի և թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև առևտրատնտեսական համագործակցության նվազմամբ²⁰⁶: Սրան ավելացավ 1999 թ. երկրաշարժը Թուրքիայում ու նավթի գների թանկացումը, որը բացասաբար ազդեց տնտեսության վրա: Սակայն պետք է նշենք, որ 2002 թ. առևտրի ծավալները դարձյալ մեծացան: 2005 թ. այն ավելացավ մինչև 28 %-ով՝ հասնելով շուրջ մեկ միլիարդ դոլարի:

1990-ական թթ. սկզբներից առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացան նաև Թուրքիայի և Ղրղզստանի միջև: 1992 թ. երկու երկրների միջև առևտրի ծավալը կազմեց 3, 2 մլն դոլար, որը 1997 թ. հասավ 57,1 մլնի: Նշենք նաև, որ 1995 թ. հետո Ղրղզստանում սկսեցին ակտիվորեն գործել թուրքական 300 ընկերություններ, որոնք իրականացրին մոտ 400 մլն դոլարի աշխատանքներ²⁰⁷: TİKA-ի Ղրղզստանի վերաբերյալ 2004 թ. զեկույցով երկու երկրների միջև առևտուրը կազմել է 100 մլն դոլար, որը չորս անգամ ավել է 2001 թ. հա-

²⁰⁵ The Republic of Kazakhstan Country Report. Turkish International Cooperation and Development Agency (TICA), <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>

²⁰⁶ Can Nurettin, Ulu Iskender Ormon, Büyük Güçlerin Kışkacında Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Siyasi ve İktisadi İlişkileri (Kırgızistan Örneği), Journal of Azerbaijani Studies, s. 16.

²⁰⁷ Kırgızistan Ülke Bülteni, DEİK, Mayıs 2009, ss. 16-18, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/147/Kirgizistan-bulten-Mayis%202009_TR.doc

մենատ²⁰⁸: 2001 թ. առևտրի ծավալների կրճատումը ևս կապված էր Թուրքիայում տնտեսական ճգնաժամի հետ: Թուրքիան Ղրղզստանում իրականացնում էր հիմնականում տեխնոլոգիական և տարբեր ներդրումային ծրագրեր: 2002 թ. սկսած աշխուժացան շինարարական աշխատանքները և իրականացվեցին 18 ծրագրեր, օրինակ՝ կառուցվեցին Բիշկեքում հյուրանոցներ, Մանասի միջազգային օդանավակայանը, Coca Cola-ի գործարանը և այլն: 2003 թ. սկզբներին Թուրքիայում իրենց աշխատանքներն սկսեցին ղրղզական վեց ընկերություններ, որոնց ընդհանուր ներդրումները հասնում էր 393 միլիարդ թուրքական լիրայի²⁰⁹:

Թուրքիայի հետաքրքրությունը մեծ էր Թուրքմենստանի նկատմամբ, քանի որ վերջինս ուներ բնական գազի պաշարներ. Թուրքիային հատկապես հետաքրքրում էին նավթի ու գազի նոր կառուցվող խողովակաշարերը: Թուրքիան գազ ստանում է Ռուսաստանի և Իրանի տարածքով, ուստի ձգտում էր այնպիսի խողովակաշարերի, որոնք կանցնեին իր տարածքով: Թուրքական ընկերությունները Թուրքմենստանում իրականացրին շինարարական ծրագրեր, մասնավորապես կառուցեցին մի շարք գործարաններ ու Աշխաբադում հյուրանոցներ: Թուրքիան ֆինանսավորեց մի շարք կառույցների աշխատանքը՝ «Turkmenbashi Refinery CCR Unit-ը» և «Turkmenbashi Refinery MSCC Unit-ը»՝ 2000 թ. օգոստոսին կնքված համաձայնագրով²¹⁰:

²⁰⁸ Ozdenoğlu Selda, Kirgiz Cumhuriyeti (Kirgiz Republic), TİKA, Ankara, 2005, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kirgizistan.doc>

²⁰⁹ The Republic of Kyrgyzstan Country Report. KOSGEB, <http://abmankara.org.tr/ulkeker/kirgizistan%20Ülke%20Raporu.doc>

²¹⁰ Turkmenistan Country Report. KOSGEB, <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/GCA/GCAPUB-13.pdf>

Թուրքիայի համար Թուրքմենստանը հանդիսանում էր առևտրային խոշոր գործընկեր Ղազախստանից և Ուզբեկստանից հետո: TİKA-ի Թուրքմենստանի վերաբերյալ 2009 թ. զեկույցում ներկայացված են առևտրի ծավալները երկու երկրների միջև: 1992 թ. այն կազմում էր 28,5 մլն դոլար, իսկ 1997 թ. արդեն հասավ 191 մլն դոլարի: 1998-2001 թթ. Թուրքիայում առկա տնտեսական ճգնաժամը թուրք-թուրքմենական առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա նույնպես ազդեց, սակայն առևտրի բնագավառում դա գրեթե չարտացոլվեց: Այսպես, առևտրի ծավալը 1998 թ. կազմեց 137,5 մլն դոլար, որը 2000 թ. արդեն հասավ 217,9 մլնի²¹¹: Այնուհետև առևտուրը 2001 թ. կազմեց 176 մլն դոլարից ավել, իսկ 2005 թ. այն արդեն հասավ 345 մլնի:

Դեռևս խորհրդային ժամանակներից սկսած՝ Ուզբեկստանը համարվում էր տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն: Թուրքիային առաջին հերթին հետաքրքրեց հենց այս բնագավառը, և սկսվեց համագործակցությունն այս երկրների միջև: Թուրքական «Tekfen» ընկերությունն այս ոլորտում դարձավ առաջիններից մեկը: Վերջինս 1998 թ. Ուզբեկստանում հիմնեց թելի գործարան՝ «Papfen» անունով²¹²: Ուզբեկստանում իրենց ակտիվ գործունեությունը շարունակեցին թուրքական շինարարական ընկերությունները՝ իրականացնելով շուրջ 50 ծրագրեր²¹³: Վերջիններս Տաշքենդում կառուցեցին հյուրանոցներ, միջազգային առևտրի կենտրոնը, ցուցասրահը, օդանա-

²¹¹ Türkiye Cumhuriyeti TİKA, Türkiye-Raportu, 2009, s. 26, http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Turkmenistan_UlkeRaporu.pdf

²¹² Bilateral Relation with Uzbekistan. DEİK, http://www.deik.org.tr/Pages/TR/IK_Ticarilliskiler.Detay.aspx?tilDetId=23&IKID=34

²¹³ Kemal Kaya, Turkey. Silk Road Studies, <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/GCA/GCAPUB-13.pdf>

վակայանը, Կենտրոնական բանկի շենքը և այլ կառույցներ: Ակտիվ էր թուրքական «Koc Holding» ընկերությունը, որը միանալով տեղական «Tashkochavto» ընկերության հետ՝ «Uzatozlash» անունով, արտադրում էր ավտոմեքենայի սարքեր²¹⁴: Ուզբեկստանի և Թուրքիայի միջև առևտուրը 1992 թ. կազմում էր 75,5 մլն դոլար, որը 1997 թ. արդեն հասավ 300 մլնի: Երբ 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին, քաղաքական իրադարձությունների հետ կապված, վատթարացան թուրք-ուզբեկական հարաբերությունները, երկու երկրների միջև առևտուրը շարունակվեց, անգամ աճ արձանագրվեց²¹⁵: Կապված Թուրքիայում տնտեսական ճգնաժամի հետ՝ 2001 թ. թուրք-ուզբեկական առևտրի ծավալները նվազեց, որը 2002 թ. դարձյալ աճեց: Նախորդ տարվա հետ համեմատած՝ 2003 թ. աճը կազմեց 40 %, իսկ 2004-2005 թթ. այն գրեթե չփոխվեց:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Տաջիկստանը նույնպես հետաքրքրում էր Թուրքիային (հատկապես առևտրատնտեսական առումով): 1990-ական թթ. կեսերից այս երկրի հետ Թուրքիայի առևտրատնտեսական համագործակցությունն ավելի ընդլայնվեց: Անհրաժեշտ է նշել, որ Տաջիկստանը աչքի չի ընկնում որևէ բնական հարստություններով և թերևս տարածաշրջանի ամենաաղքատ երկիրն է²¹⁶: Այնուամենայնիվ, Թուրքիան այս երկրի հետ նույնպես առևտրային հարաբերություններ սկսեց: 1992 թ. առևտրի ծավալը երկու երկրների միջև կազմեց մոտ 8, 5 մլն դոլար, որը 1997 թ. արդեն հասավ 10, 5

²¹⁴ Türkiye-Özbekistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, DEİK, Mayıs 2006, http://www.deik.org.tr/Lists/Ticariliskiler/Attachments/23/Microsoft%20Word%20-%20Özbekistan-ikiliiliskiler-mart2006_TR.pdf

²¹⁵ Özbekistan Ülke Raporu, TİKA, 2009, s. 60, http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Özbekistanraporu_2007.pdf

²¹⁶ Solak Fahri, նշվ աշխ., էջ 90:

մլնի: 1998 թ. տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով երկու երկրների միջև առևտրի ծավալը կրճատվեց, սակայն 2000 թ. այն հասավ մոտ 21 մլնի: Չնայած 2001 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած ճգնաժամին՝ թուրք-տաջկական առևտրի ծավալը ավելացավ՝ կազմելով 39 մլն դոլար: Ըստ DEİK-ի Տաջիկստանի վերաբերյալ 2009 թ. զեկույցի՝ երկու երկրների միջև առևտրի ամենամեծ ծավալը եղել է 2004 թ.՝ հասնելով 104, 3 մլն դոլարի, որը 2005 թ. նվազել է՝ հասնելով 93,8 մլնի²¹⁷ այն դեպքում, երբ Թուրքիան Տաջիկստանից հիմնականում արտահանում էր բամբակ:

*Թուրքիայի առևտուրը Կենտրոնական Ասիայի
երկրների հետ*

Աղյուսակ 1.

Երկիր	1992	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Պաշտոնական առևտր	10,5 10,5 16	86, 63 1,496	165, 2 85, 25 0	295,9 11,00 2	346,3 75,95 3	90,3 42,7 03	203,8 51,62 4	265,9 53,23 3	439,8 64,00 0	556,9 79,00 0
Ղրղզ- առևտր	1,44 2,08 4	5,512, 746	7, 555, 800	2,779, 482	2,349, 517	6,30 7,05 3	17,62 2,564	10,57 7,908	13,09 7,000	9,156, 000
Տաջիկ- առևտր	7, 76 2, 09 9	6,342, 334	3, 381, 913	4,052, 532	16,51 1,405	13,6 62,0 54	40,69 5,917	56,96 2,111	62,70 0,000	47,30 0,000
Թուրքմեն- առևտր	21, 1 81,2 46	111,8 25,79 6	73, 54 7, 097	67,02 8,806	97,87 7,997	71,7 38,6 47	106,3 48,20 7	123,6 70,00 2	175,5 00,000	159,9 26,28 2
Ուզբեկ- առևտր	21,0 19,4 03	61,52 8,703	94,77 2,966	47,47 6,861	85,79 4,461	36,0 45,3 30	75,34 2,346	97,78 1,167	178,6 71,00 0	257,4 53,00 0

²¹⁷ Tacikistan Ülke Bülteni, DEİK, Haziran 2009, ss. 12-15, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/173/Tacikistan%20ulke%20bulteni_mayis_2009_TR.pdf

Արտահանումը տարածաշրջանից (ԱՄՆ դոլարով)

Աղյուսակ 2.

Երկիրը	1992	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ղազախստան	19,4 11,9 91	150,7 74,83 3	210,5 77,80 1	96,59 5,591	118,7 01,17 9	119,7 95,05 3	160,1 52,59 0	232,6 44,91 7	353,1 70,00 0	459,1 98,00 0
Ղրղզստան	1,83 1,27 0	38,15 6,446	49,57 9,653	23,19 8,342	20,57 2,202	17,35 0,084	24,00 4,847	40,15 8,080	74,70 1,000	88,85 0,000
Տաջիկստան	687, 522	6,085 ,684	7,199, 647	5,250, 375	4,467, 496	15,55 2,540	10,91 5,302	28,57 1,501	41,50 0,000	46,50 0,000
Թուրքմենստան	7,28 8,95 7	56,29 0,482	117,5 33,51 4	106,6 27,69 4	120,1 55,15 2	105,2 77,88 8	110,0 20,80 5	168,9 72,78 2	214,5 00,00 0	180,4 14,91 6
Ուզբեկստան	54,4 38,6 07	138,5 41,65 4	210,5 88,16 3	99,13 9,301	82,64 7,409	89,72 5,260	93,73 5,468	138,3 00,00 3	145,2 25,00 0	151,0 14,09 9

Ներկրումը տարածաշրջան (ԱՄՆ դոլարով)²¹⁸:

²¹⁸ Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև կատարված առևտրի վերաբերյալ տվյալները վերցված են Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների վարչության 2006 թ. զեկույցից: Ավելի մանրամասն տե՛ս Trade Statistics, Undersecretariat for Foreign Trade of Turkey, 2006, Ankara and Country Reports of Turkish Foreign Economic

Այսպիսով, վերոհիշյալ տվյալները փաստում են, որ 1990-ական թթ. կեսերին Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերություններն աշխուժացան: Սակայն 1998-2001 թթ. ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը Թուրքիայի և կենտրոնասիական հանրապետությունների առևտրային հարաբերություններում թողեց իր բացասական ազդեցությունը: 2001 թ. տնտեսական ճգնաժամը Թուրքիայում ավելի խորացավ, որն էլ հանգեցրեց քաղաքական ճգնաժամի: Այս ամենը, անշուշտ, ազդում էր թուրքական տնտեսության ու արտաքին առևտրի վրա: Նվազեց նաև թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ համագործակցությունը: Կրճատվեց պետության աջակցությունը թյուրքալեզու հանրապետություններում գործող գործարարներին, կազմակերպություններին և TİKA-ի ծրագրերին: Թուրքական և օտարերկրյա ընկերությունների միջև մրցակցությունն ավելի ուժեղացավ, որի արդյունքում թուրքական կապիտալը բավականին թուլացավ²¹⁹:

1999-2002 թթ. Բ. էջևիթի կոալիցիոն կառավարության մեջ մի քանի պաշտոն զբաղեցնում էին Ազգայնական շարժում կուսակցության անդամները, որոնց գործունեության արդյունքում կրկին վերածնվեցին ազգայնական ու թյուրքական գաղափարները՝ նպատակ ունենալով ստեղծել թյուրքական հանրություն: Ուստի նրանք քայլեր ձեռնարկեցին՝ ամրապնդելու առևտրատնտեսական համագործակցությունը թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ: Վերը ներկայացված առևտրատնտեսական հարաբերությունների ցուցանիշների համաձայն՝ կարող ենք ասել, որ 2002 թ. հետո հարաբերությունները Թուրքիայի ու կենտրոնասիական երկրների միջև աշխուժացան, և

Relations Board (DEİK), Istanbul, www.dtm.gov.tr/ead/ulkegos/ulkegos.htm and deik.org

²¹⁹ Уразова Е. И., նշվ. աշխ., էջ 51:

այդ բնագավառում որոշակի աճ արձանագրվեց, որը, ըստ երևույթին, 2002 թ. կառավարություն կազմած «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության գործունեության արդյունքն էր:

Թուրքիան կենտրոնասիական երկրների տնտեսությունների մեջ 1990-ական թթ. կեսերին շարունակում էր կատարել ներդրումներ, հատկապես՝ տարբեր տեսակի ծառայությունների իրականացման բնագավառներում: Աղյուսակով ներկայացնենք թուրքական ներդրումները Կենտրոնական Ասիայում²²⁰:

Աղյուսակ 3.

Երկրի անվանումը	Ներդրված գումարը 1999 թ. սեպտեմբեր մլն դոլար	Իրականացված ծառայությունների գումարը 1998 թ. վերջ մլն դոլար
Ղազախստան		1, 398, 4
Ղրղզստան	74, 8	83, 8
Թուրքմենստան	1, 230, 0	620, 4
Ուզբեկստան	700	686, 5
Տաջիկստան	-	47, 3 (հազար դոլար)
Ընդհանուրը	2, 821, 3	2, 789, 1

Թյուրքալեզու հանրապետություններում շարունակեց իր դիրքերը պահպանել թուրքական մանր և միջին բիզնեսը: Այս բնագավառում գերակշռում էր թուրքական ներկրումը, որին օգնում էին էքսիմբանկի տրամադրած վարկերը: Վերջինս 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին շարունակում էր Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներին տրամադրել վարկեր: Նշենք, որ այդ վարկերը դարձյալ օգտագործվում էին հյուրա-

²²⁰ Աղյուսակում ներկայացված տվյալները վերցված են Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների վարչության (DEİK) պաշտոնական կայքից <http://www.deik.gov.tr>

նոցների, առևտրային ու գործարար կենտրոնների, գործարանների ու այլ կառույցների շինարարության նպատակով: Ներկայացնենք էքսիմբանկի տրամադրած վարկերը կենտրոնասիական երկրներին՝ ըստ Պետական ծրագրման խորհրդի 2000 թ. զեկույցի²²¹.

Աղյուսակ 4.

Երկիրը	Տրված գումարը դոլարով	Օգտագործածը դոլարով
Ղազախստան	240, 0	213, 1
Ղրղզստան	75, 0	48, 1
Ուզբեկստան	375, 0	347, 1
Թուրքմենստան	163, 3	109, 1
Տաջիկստան	50, 0	20, 0
	ընդհանուր՝ 903, 3	ընդհանուր՝ 737, 4

Թուրքիայի և թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև շարունակվեց համագործակցությունը տարբեր կազմակերպությունների մակարդակով, մասնավորապես՝ Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության: 1997 թ. լրանում էր Իզմիրի պայմանագրի 20 տարին, որով ստեղծվել էր ՏՀԿ-ն, և անդամ-պետությունները, միջազգային փոփոխությունները հաշվի առնելով, վերաձևեցին այն: 1997 թ. սեպտեմբերին Իզմիրում անցկացվեց ՏՀԿ նախարարների խորհրդի նիստ, որտեղ ընդունվեց կազմակերպության նոր կանոնադրությունը և փոփոխություններ կատարվեցին նաև կազմակերպության կա-

²²¹ Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No. DPT:2511-ÖİK:528, Ankara, 2000, s. 152, <http://ekutup.dpt.gov.tr/turkcumh/oik528.pdf>

ռուցվածքում²²²: Անդամ-երկրներն սկսեցին համագործակցել առևտրի, ածխաջրածնային ռեսուրսների, վարկավորման, գյուղատնտեսության, արտադրության, առևտրի, մշակույթի, առողջապահության, կրթության, բնապահպանական խնդիրների բնագավառներում:

ՏՀԿ-ի շրջանակներում կարևոր խնդիր էր տրանսպորտային միջոցների ու էներգակիրների տեղափոխման հարցը, որը քննարկվեց Ալմաթիում 1998 թ. տեղի ունեցած ՏՀԿ-ի 5-րդ գագաթնաժողովում: Այստեղ շեշտը դրված էր Կասպից ծովից էներգակիրների տեղափոխման հարցի վրա, և վերջնական որոշում չկայացվեց²²³: Այս խնդիրներն ավելի հստակ քննարկվեցին 2002 թ. հոկտեմբերին Ստամբուլում տեղի ունեցած ՏՀԿ-ի 7-րդ գագաթնաժողովում, որտեղ մեկ անգամ ևս նշվեց անդամ-պետությունների միջև տնտեսական համագործակցության սերտացումը: Գագաթնաժողովից հետո սկսվեց նավերի կանոնավոր տեղաշարժը Ստամբուլ-Թեհրան-Թուրքմենաբադ-Տաշքենդ-Ալմաթի ուղիով: Իրականացվեցին նաև թռիչքներ տրանսասիական օդային գծով՝ հիմնականում տեղափոխվում էին քաղաքացիական ուղևորներ: Սրանով անդամ-երկրները հույս ունեին ամրապնդել տարածաշրջանային համագործակցությունը, զարգացնել առևտուրն ու տուրիզմը²²⁴:

Այս տարիների ընթացքում ՏՀԿ-ն ցայտուն արդյունքների չի հասել, չնայած որ անդամ-երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ուղղությամբ բավականին աշխատանքներ են կատարվել: Կենտրոնասիական

²²² Izmir Treaty, 12 March 1977,

http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Documents/Basics/Treaty_of_Izmir.doc

²²³ 5-th Summit Declaration, Almaty, 11 May, 1998, http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Documents/Declarations/5sum_dcl.htm

²²⁴ 7-th Summit Declaration, Istanbul, 14 October, 2002, http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Documents/Declarations/7sum_dcl.htm

հանրապետությունների ջանքերով կազմակերպության քաղաքականացում տեղի չի ունենում, որն էլ նպաստում է ներքին ու արտաքին ուժերի՝ տնտեսական համագործակցությունը զարգացնելու համար օգտագործելուն²²⁵: Թեև ՏՀԿ-ի տարբեր անդամների միջև կա մրցակցություն, տարածաշրջանում՝ անկայունություն, այնուամենայնիվ ՏՀԿ-ի գործունեությունը կարելի է գնահատել բազմախոստումնալից:

Կասպիական ավազանը հանդիսանում է նավթի, գազի հանքեր ու պաշարներ ունեցող ամենամեծ վայրերից մեկը աշխարհում: Ուստի, պատահական չէ, որ Կասպիական ավազանը հաճախ գտնվել է Ռուսաստանի, Արևմուտքի և Թուրքիայի շահերի բախման կենտրոնում, որն ավելի արտացոլվեց Խորհրդային Միության փլուզմամբ: ԱՄՆ-ը, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներն ու Թուրքիան սկսեցին ակտիվորեն քննարկել Կասպիական էներգետիկ ռեսուրսներն արևմտյան շուկաներ հասցնելու և այդ կապակցությամբ մի նոր՝ Ռուսաստանին այլընտրանքային նավթամուղ կառուցելու հարցը: Նավթամուղները տարածաշրջանում գերիշխող դեր ստանձնելու պայքարում դարձան գլխավոր ուղղություններից մեկը. առաջին հերթին ԱՄՆ-ի կողմից, որը փորձում էր արագացնել նախկին Խորհրդային հանրապետությունների՝ Ռուսաստանից քաղաքական և տնտեսական տարանջատման գործընթացը: Այսպիսով, նոր խողովակաշարերի կառուցման խնդիրը սուր պայքարի էր վերածվել Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի միջև: Այն ոչ այնքան բնական ռեսուրսների տեղափոխման, որքան Կասպիականի տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական ազդեցության հաստատման խնդիր ուներ:

Կասպիական նավթի ու գազի արտահանման ուղիների շուրջ պայքարում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում

²²⁵ Уразова Е. И., նշվ. աշխ., էջ 157:

թուրք-ռուսական մրցակցությունը: Երկու երկրներն էլ ունեն իրենց նախագծերը՝ կասպիական նավթը համաշխարհային շուկաներ հասցնելու ուղղությամբ: Թե՛ Թուրքիան և թե՛ Ռուսաստանն ունեն ռազմավարական և տնտեսական լուրջ շահեր կասպիական ավազանում և մեծապես շահագրգռված են կասպիական նավթի արտահանման ուղիների վերահսկման հարցում: Թուրքիայի քաղաքականությունը հիմնականում միտված էր նրան, որ դրանք անցնեն իր տարածքով²²⁶: Սրանով կբարձրանար նրա միջազգային նշանակությունը, և դա դրական ազդեցություն կունենար Թուրքիայի տնտեսության վրա: Թեև Թուրքիան ունի շատ նպաստավոր ռազմավարական դիրք, քանի որ գտնվում է Արևելյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի, Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի խաչմերուկներում, սակայն ունի երկարաժամկետ ռազմավարական սպառնալիք, որը էներգետիկ կախվածությունն է: Թուրքիայի աճող տնտեսությունը նավթի կարիք ունի: Ըստ էության՝ եթե Թուրքիայի ներկայիս կախվածությունը ներկրվող էներգետիկ աղբյուրներից կազմում է մոտ 65 %, ապա սպասվում է, որ գալիք երկու տասնամյակներում այս ցուցանիշը հասնելու է մոտ 75 %-ի²²⁷: Որպեսզի ինչ-որ ձևով կանխեն այս սպառնալիքը, թուրք քաղաքական գործիչները 1990-ական թթ. ցանկություն հայտնեցին լիովին օգտագործելու Թուրքիայի ռազմավարական դիրքի առավելությունները:

Գիտակցելով, որ էներգետիկ տրանսպորտային ուղիների վերահսկողությունը նույնքան կարևոր ու դժվար է, որքան է-

²²⁶ Winrow M. Gareth, 'Turkey's Relations With The Transcaucasus and The Central Asian Republics, Perception-Journal of International Affairs, Vol. 1, March-May, 1996, p. 140.

²²⁷ Turkish Weekly, 13. 10. 2004, Baran Zeyno, The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications For Turkey, The Central Asia-Caucasus Institute- Silk Road Studies Program, May 2005, p. 13.

ներգետիկ պաշարներինը, նրանք առավել ուշադրություն դարձրին Թուրքիայի երբևիցե իրականացրած ամենակարևոր նախագծերից մեկի՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի ծրագրի իրականացմանը: Թուրքիան պլանավորել էր ստեղծել «Արևելք-Արևմուտք տրանսպորտային միջանցք», որը Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի նավթի ու գազի հանքավայրերը միացնելու էր Արևմտյան Եվրոպայի շուկաների հետ: Բացի այդ՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի իրագործմամբ Թուրքիան ցանկանում էր բավարարել երկրի արագորեն աճող նավթի ներքին պահանջները²²⁸: Թուրքիայի համար Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի նախագիծը ռազմավարական ու տնտեսական հսկայական նշանակություն ուներ: Թուրքիան լավ էր հասկանում Կենտրոնական Ասիայի ու Կասպիական նավթի պաշարների իրական արժեքը, որն էապես բարձրանալու էր Արևմտյան ներդրումներից հետո, ուստի նա, օգտագործելով Ջեյհանի ռազմավարական դիրքը, ձգտում էր այն դարձնել միջազգային հիմնական նավթային կենտրոն, որը հնարավորություն կտար Թուրքիային անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցություն ձեռք բերել տարածաշրջանում: Կարևոր պատճառներից էր նաև այն, որ լինելով ՆԱՏՕ-ի անդամ ու ԱՄՆ-ի ռազմավարական գործընկերը՝ Թուրքիան ջանում էր սերտորեն համագործակցել նորանկախ երկրների հետ, որը կմեծացներ Թուրքիայի ռազմավարական նշանակությունը:

Նոր նավթամուղի վերաբերյալ քննարկումներն սկսվեցին դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներին: Նոր նավթամուղ կառուցելու համար քննարկվում էին մի քանի տարբերակներ: Ռուսաստանն առաջին երկրներից էր, որ պնդում էր, թե նոր նավթամուղը պետք է անցնի իր տարածքով: Ռուսաստանը ցանկա-

²²⁸ Robert Ebel and Menon Rejan, *Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus*, New York, 2000, pp. 225-229.

նում էր, որ կասպիական նավթն անցներ գործող հյուսիսային՝ Բաքու-Նովոռոսիյսկ երթուղով, որն սկիզբ էր առնում Բաքվից, այնուհետև անցնելով Չեչնիայի տարածքով՝ հասնում Սև ծովում ռուսական Նովոռոսիյսկ նավահանգիստը, որտեղից էլ նավթը թուրքական նեղուցներով տանկերներով փոխադրվում էր համաշխարհային շուկաներ²²⁹։ Ռուսական տարբերակի գլխավոր ընդդիմախոսներից էր Թուրքիան, որը մեծ ջանքեր էր գործադրում՝ խափանելու Ռուսաստանի ծրագրերը։ Թուրքիան, հիմք ընդունելով Բոսֆորի և Դարդանելի էկոլոգիական վիճակին ու անվտանգությանը սպառնացող վտանգները, փորձում էր խափանել Բաքու-Նովոռոսիյսկ նախագիծը։ Պետք է նշենք, որ Բաքու-Նովոռոսիյսկ նավթամուղը՝ որպես կասպիական նավթի արտահանման հիմնական տարբերակ, չիրագործվեց մի քանի լուրջ պատճառներով։ Դրանց մեջ առաջինը կարող ենք նշել այն, որ Չեչնիայում ռազմական հակամարտության սկսվելու հետևանքով վերոհիշյալ նավթամուղի լիարժեք գործարկումը վտանգի ենթարկվեց, այնուհետև՝ հանդիպեց Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի լուրջ հակազդեցությանը, որոնք մեծապես շահագրգռված էին Ռուսաստանը շրջանցող նավթամուղի կառուցմամբ և հսկայական ջանքեր էին գործադրում այդ ուղղությամբ։

Նշենք, որ քննարկվում էր նաև իրանական տարբերակը, համաձայն որի նավթամուղը Կասպից ծովից Իրանի տարածքով պետք է հասներ Պարսից ծոց։ Այս նախագծի իրականացման դեպքում այն կլիներ ամենակարճ ուղին, սակայն Իրանը արևմտյան ներդրողների համար մի շարք պատճառներով ան-

²²⁹ Lester W. Grau, Hydrocarbons and a New Strategic Region: The Caspian Sea and Central Asia. Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth, KS, www.globalsecurity.org/militant/library/report/2001/hydrocarbons.htm

ցանկալի գործընկեր էր համարվում²³⁰: Այս ամենի արդյունքում արևմտյան ներդրողներն ընտրեցին Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագիծը: Այն պետք է սկիզբ առներ Ադրբեջանից, այնուհետև պետք է անցներ կա'մ Վրաստանի, կա'մ Հայաստանի տարածքով: Սակայն Հայաստանի տարբերակը Ադրբեջանի և Թուրքիայի համար անընդունելի էր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորված չլինելու և հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա հիմնախնդիրների պատճառներով: Այս հանգամանքները հաշվի առնելով՝ շրջանառության մեջ դրվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան երթուղին՝ որպես քաղաքականապես ամենանպատակահարմարը հիմնական գործընկերների համար, թեև այն ամենաերկար երթուղի ունեցող ու ամենաթանկարժեք նախագիծն էր:

Նավթամուղի կառուցման համար Թուրքիան սկսեց բանակցություններ վարել Ադրբեջանի, Վրաստանի, Ղազախստանի և Ուզբեկստանի հետ: Բանակցությունների արդյունքում Անկարայի նախաձեռնությամբ 1998 թ. մայիսի 15-ին Թուրքիան, Ադրբեջանը և Վրաստանը ստորագրեցին «Փոխըմբռնման հուշագիր», համաձայն որի յուրաքանչյուր երկրում ստեղծվելու էին աշխատանքային խմբեր: Ավելի ուշ Թուրքիան նավթամուղների մրցապայքարում ստացավ շոշափելի առավելություն: 1998 թ. հոկտեմբերի 29-ին Հ. Ալիևը, Ս. Դեմիրելը, Է. Շվարդնաձեն, Ն. Նազարբաևը և Ի. Քարիմովը ստորագրեցին Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման վերաբերյալ Անկարայի հռչակագիրը²³¹: ԱՄՆ-ի էներգետիկայի նախարար Բ. Ռիչարդսոնը դիտորդի կարգավիճակով ևս ստորագրեց համաձայնագիրը: Համաձայն հռչակագրի՝ մասնակից կողմերն իրենց աջակցությունն էին հայտնում Բաքու-Թբիլիսի-

²³⁰ Նույն տեղում:

²³¹ Zaman, 30. 10. 1998.

Ջեյհան նախագծին²³²: Բաքու-Ջեյհան նախագծի իրագործման ուղղությամբ մեկ այլ կարևոր քայլ էր վերոհիշյալ խմբերի աշխատանքների արդյունքում 1999 թ. նոյեմբերի 18-ին Թուրքիայի, Ադրբեջանի ու Վրաստանի նախագահների կողմից ԵԱՀԿ Ստամբուլյան գագաթնաժողովում նախագծի առնչությամբ «Միջկառավարական համաձայնագրի» ստորագրումը: ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Բլինթոնը որպես դիտորդ նույնպես ստորագրեց այս համաձայնագիրը²³³:

Այսպիսով, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման վերջնական որոշումը կայացվեց 1999 թ. նոյեմբերի 18-ին՝ ԵԱՀԿ Ստամբուլյան գագաթնաժողովի ժամանակ: Հավելենք, որ 3, 7 միլիարդ դոլար արժողությամբ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի ամբողջ երկարությունը կազմում է 1,760 կիլոմետր:

Ավելի ուշ՝ 2002 թ. օգոստոսի 1-ին, նախագծով շահագրգռված կողմերը կնքեցին նոր ընկերության ստեղծման մասին պայմանագիրը²³⁴: Այդ օրը Լոնդոնում ստեղծվեց «Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան ընկերություն» (BTC co.) կոչվող վերագալին մի կառույց, որն էլ պետք է կառուցեր և շահագործեր նավթամուղը: Նոր ընկերության հիմնական փայատերն անգլո-ամերիկյան Բրիթիշ Փետրոլիում (British Petroleum) ընկերությունն էր՝ 30,1 % բաժնեմասով: 2002 թ. սեպտեմբերի 17-ին Բաքվից ոչ շատ հեռու Ադրբեջանի, Վրաստանի և Թուրքիայի նախագահների մասնակցությամբ տեղի ունեցավ շինարա-

²³² Гусейнов В., Каспийская нефть, экономика и геополитика, М., 2002, с. 281.

²³³ Hürriyet, 19.11.1999.

²³⁴ Alexander's Gas And Oil Connections, Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline Company Founded, Augustos 30, 2002, http://www.gasandoil.com/news/central_asia/06e64cc97241a092b52d5a35d6bc6a60

րության պաշտոնական բացումը, որին մասնակցում էր նաև ԱՄՆ-ի էներգետիկայի նախարարը²³⁵։ Իրականում այս նավթամուղի կառուցմամբ Արևմուտքը, ինչու չէ նաև Թուրքիան, փորձում էին այլընտրանք ստեղծել ռուսական նավթամուղներին և փոխել կասպյան նավթի ուղղությունը դեպի Բաքու-Ջեյհան²³⁶։ Նոր ձևավորվող իրադրությունում Թուրքիան փորձեց ստանալ ավելին՝ համագործակցելով ԱՄՆ-ի հետ, որը, բացի նավթից, հետաքրքրված էր տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության թուլացմամբ²³⁷։ Այսինքն, այս ծրագիրն առաջ էին քաշել քաղաքական, այլ ոչ միայն տնտեսական շարժառիթներով, որն էլ լավ էր հասկանում Ռուսաստանը։ Բացի այդ՝ այն շրջանցում էր նաև Իրանը, որն էլ հատկապես ձեռնադրում էր Թուրքիային։

Կասպիականի ավազանը հարուստ է նաև գազի հսկայական պաշարներով, որը կազմում է ամբողջ աշխարհի գազի ռեսուրսների ավելի քան 50 տոկոսը։ Ահա թե ինչու կասպիական ավազանի ռեսուրսների արտահանման ուղիների շուրջ լուրջ մրցապայքար է ընթանում Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Իրանի և Չինաստանի միջև։ Թուրքիան, օգտվելով իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքից, փորձում էր հանդիսանալ տարածաշրջանի էներգետիկ կենտրոնը, ուստի հսկայական ջանքեր էր գործադրում նաև կասպիական գազամուղների կառուցման շուրջ մղվող պայքարում։ Թուրքիան ջանում էր, որ Կասպից ծովի գազի արտահանման ուղիներն անցնեին

²³⁵ BBC World Service. Caspian Pipeline Dream Becomes Reality, Tuesday, 17 September, 2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2263611.htm>

²³⁶ Akpiner Erdal, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye Jeopolitiğine Etkileri, GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 25, Sayı 2, 2005, s. 237.

²³⁷ Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հարավային Կովկասում..... էջ 38:

իր տարածքով, որը ոչ միայն կմեծացնէր նրա դերակատարութիւնը տարածաշրջանում և կապահովէր ֆինանսական հսկայական եկամուտներ, այլև կնպաստէր Թուրքիայի էներգետիկ պահանջների բարելավմանը: Ահա թէ ինչու Թուրքիան մեծապէս շահագրգռված է զարագացնելու իր հարաբերությունները կասպիական տարածաշրջանի և Մերձավոր Արևելքի էներգակիրներ արտահանող երկրների հետ և նրան լրջորեն ներգրավելու կասպիական ավազանի շուրջ ընթացող մրցապայքարին: Հատկանշական է, որ 1999 թ. Ս. Դեմիրելը, անդրադառնալով Թուրքիայի էներգետիկ կախվածությանն ու տարեցտարի աճող պահանջները բավարարելու խնդրին, ընդգծում էր, որ Թուրքիան հաջորդ 20 տարիների ընթացքում էներգետիկ ոլորտում պետք է ներդնէր 130 միլիարդ դոլար²³⁸:

Թուրքիան մեծապէս շահագրգռված էր Բաքու-Թբիլիսի-Երզրում գազամուղի կառուցմամբ, ինչպէս նաև մեծ հույսեր է կապում տրանսկասպիական գազամուղի գաղափարի իրագործման հետ, համաձայն որի՝ Կենտրոնական Ասիայի գազը Կասպից ծովի հատակով և Ադրբեջանի տարածքով հասնելու էր Թուրքիա: Ակնհայտ է, որ այս նախագծերը հիմնականում նպատակ էին հետապնդում ոչ միայն թուլացնելու Ռուսաստանի ազդեցությունը տարածաշրջանում, այլև նվազեցնելու ռուսական «Գազպրոմի» մասնաբաժինը Կենտրոնական Ասիայի գազի շուկայում:

Բաքու-Թբիլիսի-Երզրում գազամուղը, որը հայտնի է նաև հարավկովկասյան գազամուղ անվամբ, սկիզբ է առնում Կասպից ծովի Ադրբեջանին պատկանող Շահ Դենիզ գազի հանքավայրից, այնուհետև անցնելով Վրաստանի տարածքով՝ հաս-

²³⁸ Ögütçü Mehmet, Caspian Energy "Poker Game" And Turkey: Prospects for a New Approach, the CEPMLP Internet Journal, Vol. 8, Abstract 5, April 2001, www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html

նում Թուրքիայի էրզրում քաղաքը: Բաքու-Թբիլիսի-էրզրում գազամուղի կառուցման համար «Բրիթիշ Փեթրոլիում» և «Ստատոյլ» ընկերությունների գլխավորությամբ ստեղծվեց կոնսորցիում, որի պայմանագիրը կնքվեց 1996 թ. հունիսի 4-ին Բաքվում: Հավելենք, որ վերոհիշյալ երկու ընկերություններին է պատկանում կոնսորցիումի բաժնետոմսերի յուրաքանչյուրին 25.5 %: Բաքու-Թբիլիսի-էրզրում գազամուղի աշխատանքներն սկսվեցին 2002 թ. վերջերին²³⁹:

Անդրադառնալով Կասպից ծովի գազի պաշարների արտահանման ուղիների շուրջ ընթացող մրցապայքարին՝ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև տրանսկասպիական գազամուղը: 1990-ական թթ. կասպիական գազի արտահանման ուղիների շուրջ մրցապայքարում կարևոր դերակատարություն ստացավ Թուրքմենստանը, որը, ունենալով հսկայական գազի պաշարներ, հայտնվեց կասպիական ավազանի շուրջ ընթացող մրցապայքարի կիզակետում: Արևմուտքը հատկապես Միացյալ Նահանգներն ու նրա դաշնակից Թուրքիան, ինչպես նաև Ռուսաստանը մեծ ջանքեր էին գործադրում թուրքմենական գազն ի նպաստ իրենց շահերի օգտագործելու համար: Հատկապես մեծ էր ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունը, քանի որ Թուրքիայի տարածքով գազը արտահանելու դեպքում կշրջանցեին ինչպես Ռուսաստանին, այնպես էլ Իրանին: Ուստի պատահական չէ, որ տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման գաղափարը 1996 թ. առաջ քաշվեց ԱՄՆ-ի կողմից, որի իրականացման համար ԱՄՆ-ի Առևտրի և զարգացման գործակալությունը «էներոն» ընկերությանը Թուրքմենստանից Ադրբեջան գազամուղի կառուցման համար հատկացրեց 750 հազար դոլար՝ անհրաժեշտ հետազոտություններ կատարելու նպատակով²⁴⁰: Թուր-

²³⁹ Гусейнов В., նշվ. աշխ., էջ 332:

²⁴⁰ <http://www.cia.doe.gov/emeu/cabs/caspgase.html>

քիան նույնպես շահագրգռված էր թուրքմենական գազի ներմուծմամբ: Մասնավորապես, 1999 թ. մայիսի 21-ին Թուրքիան ու Թուրքմենստանն ստորագրեցին 30-ամյա համաձայնագիր, համաձայն որի՝ 2002 թ. սկսած՝ 30 տարվա ընթացքում Թուրքիան Թուրքմենստանից ստանալու էր մոտ 565 միլիարդ խորանարդ գազ, որը արտահանվելու էր նաև Եվրոպա:

Ի հավելում վերոհիշյալ համաձայնագրի՝ 1999 թ. նոյեմբերի 18-ին ԵԱՀԿ Ստամբուլյան գազաթնաժողովի շրջանակներում Թուրքիան, Ադրբեջանը, Վրաստանը ու Թուրքմենստանը ստորագրեցին միջկառավարական հռչակագիր, որը իրավական հիմք հանդիսացավ տրանսկասպիական գազամուղի (TCGP) կառուցման համար: Կառուցվելիք գազամուղը սկիզբ էր առնելու Թուրքմենստանից, այնուհետև անցնելով Ադրբեջանի և Վրաստանի տարածքով՝ հասնելու էր Թուրքիա, որտեղից էլ հետագայում թուրքմենական գազը նախատեսվում էր արտահանել Եվրոպական շուկա²⁴¹:

Բեչթել և Ջեներալ Էլեկտրիկ ու Ռոյալ Դաշ/ Շելլ ընկերությունների գլխավորությամբ ստեղծված գազամուղի կառուցման հետազոտական աշխատանքներն իրականացնող միջազգային կոնսորցիումին 1999 թ. փետրվարին Թուրքմենստանի նախագահ Սափարնուրադ Նիյազովը տրամադրեց մեկ տարվա մանդատ՝ մշակելու տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման համար իրատեսական նախագիծ: Թուրքմենստանը ցանկանում էր տրանսկասպիական գազամուղով տարեկան արտահանել 30 միլիարդ խորանարդ մետր գազ, որից 16 միլիարդ խորանարդ մետր գազը գնալու էր թուրքական շուկա, իսկ 14 միլիարդ խորանարդ մետրը Թուրքիայի տարածքով հասնելու էր Եվրոպա²⁴²: Այնուամենայնիվ, մոտ 2-3 միլիարդ

²⁴¹ Hürriyet, 19.11.1999.

²⁴² Özütcü Mehmet, Caspian Energy "Poker Game" And Turkey.....

դուլար գնահատվող տրանսկասպիական գազամուղի իրականացման գործընթացները հայտնվեցին անորոշության մեջ: Գլխավոր խոչընդոտներից մեկն այն էր, որ Թուրքմենստանի ու միջազգային կոնսորցիումի միջև վճարների ու գազի գների շուրջ ընթացող բանակցությունները 2000 թ. հայտնվեցին փակուղու առջև, որի արդյունքում Թուրքմենստանում փակվեց նախագիծը համակարգող ընկերության գրասենյակը: Բացի այդ՝ վերոհիշյալ նախագիծը հանդիպեց Ռուսաստանի և Իրանի լուրջ հակազդեցությանը, որոնք ցանկանում էին թուրքմենական գազը արտահանել սեփական տարածքներով: Պետք է նշենք, որ 2001 թ. փետրվարին Ռուսաստանն ու Թուրքմենստանը վերջնական փոխհամաձայնության եկան թուրքմենական գազը Ռուսաստան մատակարարելու հարցի շուրջ, համաձայն որի Ռուսաստան էր մատակարարվելու 10 միլիարդ խորանարդ մետր գազ²⁴³:

Այնուամենայնիվ, տրանսկասպիական գազամուղի կառուցման նախագիծը հետագայում իրագործվելու բավականին հնարավորություններ ունի: Մյուս կողմից՝ Ռուսաստանը ավանդաբար ուժեղ է Կենտրոնական Ասիայում, և նա ճնշում է գործադրում Թուրքիայի վրա: Ամերիկացի հետազոտող Մարթա Օլքոթը գրում է, որ դա արվում էր, որպեսզի «Անկարան ճանաչի իր տեղը»²⁴⁴: Չնայած Անկարայի իրականացրած գործողություններին՝ Ռուսաստանը Կենտրոնական Ասիայում առևտրատնտեսական առումով շարունակում է առաջնային դիրքերում մնալ հատկապես նավթի և գազի բնագավառներում: Կենտրոնական Ասիայում շարունակում է մնալ ռուսական կապիտալը: Ճիշտ է, պետական աջակցությունը նվազել է, սակայն դրա փոխարեն հաստատվել է մասնավոր կապի-

²⁴³ Ушаков А. М., Зонн И. С., Жильцов С. С., նշվ. աշխ., էջ 141:

²⁴⁴ Марта Брилл Олкотт, նշվ. աշխ., էջ 96:

տալը: Այս տարածաշրջանում ռուսական բիզնեսի հաջողությունը կապված է Ռուսաստանի քաղաքականությունից, որն էլ նախատակադրված գնում է վերջնական ազդեցության հաստատման:

Առևտրատնտեսական տեսանկյունից Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի համար կարևոր մրցակից էր շարունակում մնալ Իրանը: Վերջինս 1990-ական թթ. կեսերից փորձեց նորանկախ երկրների հետ ընդլայնել համագործակցությունը, մասնավորապես ձեռնամուխ եղավ մայրուղիների և երկաթգծերի կառուցմանը: Օրինակ՝ 1996 թ. մայիսին բացվեց Իրանական Մաշհադ քաղաքից մինչև Թուրքմենստանի Թեջեն քաղաք ձգվող 300 կմ երկարությամբ երկաթգիծը²⁴⁵: Իրանին հետաքրքրում էր նաև թուրքմենական գազը: Նա ձգտում էր, որ այն արևմտյան շուկաներ տեղափոխվեր Իրանի տարածքով: Այսպիսով, 1990-ական թթ. կեսերին Կենտրոնական Ասիայում թուրք-իրանական մրցակցությունը շարունակվեց: Այն հիմնականում տարածվեց առևտրատնտեսական և նավթի ու գազի տեղափոխման բնագավառներում:

Թուրքիայում զարգացման 8-րդ 5-ամյա պլանում հատուկ բաժին է հատկացված Թուրքիայի և թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև հարաբերություններին՝ նշելով «զարգացնել համագործակցությունը տնտեսության, մշակույթի, գիտության և տեխնիկայի բնագավառներում»²⁴⁶: Պետք է նշենք, որ Թուրքիան, չնայած տված խոստումներին (թյուրքալեզու երկրներին տրամադրել լուրջ ֆինանսատնտեսական օգնություն) չէր կարող այն իրականացնել, ուստի թյուրքալեզու երկրների

²⁴⁵ Herzing Edmund, Iran and Central Asia, Central Asian Security, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal institute of International Affairs, Brooking Institution Press, 2001, London-Washington, p. 179.

²⁴⁶ Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu.....s. 51.

մոտ Թուրքիայի նկատմամբ որոշակի հիասթափություն առաջացավ: Տնտեսական ոլորտում Թուրքիայի գործադրած ջանքերն ավելի շատ սեփական հնարավորությունների գերազնահատման արդյունքն էր: Պատահական չէ, որ Թուրքիայի Պետական պլանավորման վարչության 2000 թ. վերոնշյալ պլանի շրջանակներում Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների միջև հարաբերությունների վերաբերյալ կազմված հատուկ հանձնաժողովի զեկույցի մեջ նշվում էր. «Անհրազորժելի խոստումներ չտալը և խոստումները կատարելը կբարձրացնի այդ երկրների վստահությունը մեր նկատմամբ»²⁴⁷:

Այսպիսով, 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին Թուրքիան շարունակեց առևտրատնտեսական համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Սակայն 1990-ական թթ. վերջին դրանց ծավալները բավականին կրճատվեցին, որը, կարծում ենք, հիմնականում պայմանավորված էր Թուրքիայում սկսված տնտեսական ճգնաժամով (այս մասին տես առաջին և երկրորդ աղյուսակների ցուցանիշները): Նշենք, որ 1990-ական թթ. կեսերից Ռուսաստանը Կենտրոնասիական երկրներում իր քաղաքականությունը դարձյալ ակտիվացրեց, որի պայմաններում տարածաշրջանում վերջնական ազդեցության հաստատումը Թուրքիայի համար դարձավ անհրապական: Մյուս կողմից՝ չնայած առևտրատնտեսական ցուցանիշների աճին, Կենտրոնասիական երկրներում Թուրքիայի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվել էր. փոխարենը մեծացել էին Ռուսաստանի հետ համագործակցության ծավալները: Ածխաջրածնային ռեսուրսների բնագավառում Թուրքիայի, ինչպես նաև Արևմուտքի ձեռքբերումները մեծ չէին: Նրանք Ռուսաստանին առաջ քաշեցին այլընտրանքային ծրագրեր, սակայն դրանք հաջող համարել չի կարելի: Փաստն այն է, որ Ռուսաս-

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 32-57:

տանն այս բնագավառում շարունակում է մնալ գերակա դիրքերում: Թուրքիան շոշափելի արդյունքների չհասավ նաև ՏՀԿ-ի շրջանակներում, հետևաբար կարող ենք ասել, որ Թուրքիան ունեցավ որոշակի ձեռքբերումներ, սակայն որևէ բնագավառում վերջնական ազդեցության չկարողացավ հասնել:

2.2 ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ (1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.)

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Թուրքիան փորձեց Կենտրոնական Ասիայում իր ազդեցությունը տարածել ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլև կրթամշակութային բնագավառներում: Թուրքիայի ղեկավար շրջանները քարոզում էին իրենց ու կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների միջև առկա էթնիկական, մշակութային, լեզվական, կրոնական, պատմական ընդհանրությունները: Նշենք, որ թուրքական կառավարող շրջանները տարածաշրջանում իրենց ազդեցությունը հաստատելու համար օգտագործում էին այս գաղափարները: Նրանք ջանքեր գործադրեցին օգտագործել կրթության, գիտության, մշակութային ու կրոնական գործոնները:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում առաջացավ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև գաղափարական վակուում, որն էլ փորձեցին լցնել Թուրքիան ու Իրանը: Թուրքիան ձգտում էր այն իրականացնել պանթյուրքիզմի, իսկ Իրանը՝ իսլամի գործոնով: Փաստորեն, Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի և Իրանի մրցակցությունն ընթանում էր նաև գաղափարական և մշակութային առումով²⁴⁸:

²⁴⁸ Oran Baskın, նշվ. աշխ., էջ 421:

Կենտրոնական Ասիայում նախկին խորհրդային ժառանգությանը տիրելու համար Թուրքիան մեծ ակտիվություն ցուցաբերեց, որի նպատակն էր քաղաքական և կրթամշակութային առումով թուլացնել Ռուսաստանի դիրքերը: Այս նպատակով Թուրքիան ոչ պաշտոնական կերպով սկսեց քարոզել և խրախուսել պանթյուրքիստական շարժումները: Պատմական, մշակութային, լեզվական ու կրոնական ընդհանրություններով, իսկ իրականում պանթյուրքիզմի հիմքերով, Թուրքիան փորձում էր Ռուսաստանից հեռացնել ոչ միայն կենտրոնասիական նորանկախ հանրապետություններին, այլև ՌԴ-ի կազմում գտնվող մահմեդական հանրապետություններին: Մյուս կողմից՝ Թուրքիան, լինելով աշխարհիկ պետություն, իր ազդեցությունը հաստատելու նպատակով լայնորեն օգտագործում էր իսլամը: Կենտրոնասիական երկրներում գտնվող իր դեսպանների հետ համաձայնեցնելով Թուրքիան ուղարկում էր կրոնական գործիչների, որոնք աշխատում էին կրոնական հաստատություններում, մեջլիսներում ու տեղական լեզուներով քարոզում էին Ղուրանը: Այս գործողություններով Թուրքիան փորձում էր թյուրքալեզու ժողովուրդների մոտ բարձրացնել իսլամական ինքնագիտակցությունը²⁴⁹: Թուրք պաշտոնյաներն օգտագործում էին պանթյուրքիստական գաղափարները, որոնք հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում դարձյալ վերածնվեցին: Թուրքիայի վարչապետ Ս. Դեմիրելը 1992 թ. փետրվարին հայտարարեց խորհրդային Միության փլուզմամբ հսկայական թյուրքական աշխարհի ձևավորման մասին, որը սկսվելու էր Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինական մեծ պատը²⁵⁰: Որոշ թուրք հետազոտողների կարծիքով 1992 թ. Անկարայի գագաթնաժողովով պաշտոնապես ծնվեց թյուր-

²⁴⁹ Старченко Г. И., նշվ. աշխ., էջ 150:

²⁵⁰ Cumhuriyet, 24. 02. 1992.

քական աշխարհը²⁵¹, որն առաջին հերթին այսպես էր կոչվում մշակութային առումով: Նոր քաղաքական վերածնունդների հետ միասին կատարվեց նաև գաղափարական վերածնունդներ: Այսպիսով՝ ասպարեզ եկան 60 միլիոն բնակչությամբ հինգ թյուրքական հանրապետություններ, Տաջիկստանն էլ հետը՝ վեց մուսուլմանական հանրապետություններ: Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալի խոսքերով՝ Թուրքիային պատմական հնարավորություն տրվեց ձևավորելու թյուրքական աշխարհը:

Իրանը Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններում փորձում էր հաստատվել երեք հիմնական ուղղություններով՝ քաղաքական, գաղափարական ու տնտեսական: Գաղափարական առումով Կենտրոնական Ասիայում իսլամի գաղափարների բացահայտ քարոզումն էր Իրանի կողմից, որին հատկապես կոչտ պատասխան էր տալիս Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Բարիմովը: Նրա այս դիրքորոշումն ավելի ամրապնդվեց՝ կապված Տաջիկստանի «իսլամականացման» հետ, երբ այստեղ ընթացող քաղաքացիական պատերազմում նա Իրանին բացահայտ մեղադրում էր տարածաշրջանում իրավիճակն անկայունացնելու մեջ: Քարիմովը դեմ էր իսլամի քաղաքականացմանը: Պետք է նշենք, որ Կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում իսլամը մեծ տարածում չգտավ: Կարող ենք ասել, որ ամեն երկիր ունի իր յուրահատուկ իսլամական համակարգը, որն առանձին ուսումնասիրության խնդիր է: 1990-ական թթ. երկրորդ կեսից Իրանը ջերմ հարաբերություններ սկսեց Տաջիկստանի հետ: Թեհրանը Տաջիկստանում ակտիվորեն իրականացնում էր բազմաբնույթ ծրագրեր՝ շեշտը դնելով մշա-

²⁵¹ Bal Idris, Turkey's Relations with the West and Turkic Republics. Rise and Fall of the Turkish Model,.....p. 81.

կութային և կրթական ծրագրերի վրա: Նրա նպատակն էր վերափոխել կրթական համակարգը և կիրիլյան այբուբենը²⁵²:

Միաժամանակն կարող ենք նշել, որ կենտրոնասիական երկրների մոտ ավելի մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց պանթյուրքիզմի, քան իսլամիզմի գաղափարը: Մեր կարծիքով՝ սա կապված էր Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականությամբ, (հատկապես կրթամշակութային և առևտրատնտեսական բնագավառներում), նաև թյուրքական ծագման ընդհանրության հետ:

Այս խնդրում Թուրքիայի առավելություններից էր այն, որ նա Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների հետ ուներ պատմամշակութային ու լեզվական ընդհանրություններ: 1992 թ. մարտին տարածաշրջան այցելություն կատարած թյուրքական պատվիրակությունը կենտրոնասիական երկրների հետ ստորագրեց մի շարք համաձայնագրեր, որոնցից շատերը վերաբերում էին մշակույթի, կրթության և գիտության բնագավառներում համագործակցությանը, ինչպես նաև ուսանողների ազատ տեղաշարժին և կրթության ստանալու ծրագրերին: Այս համաձայնագրերն իրենց արտացոլումն գտան նաև 1992 թ. Անկարայում տեղի ունեցած թյուրքալեզու երկրների առաջին գագաթնաժողովում:

Այսպիսով, 1991-1992 թթ. Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև կնքված պայմանագրերում կային նաև կրթության, մշակույթի բնագավառներին վերաբերող համաձայնագրեր: Այնուհետև Թուրքիայի պետական պլանավորման վեցերորդ ծրագրում հաստուկ ուշադրություն դարձվեց թյուրքալե-

²⁵² Марта Брула Олкомм, նշվ. աշխ., էջ 97:

զու երկրների հետ գիտության, տեղեկատվության, կրթության ու մշակույթի բնագավառներում համագործակցությանը²⁵³:

Առաջնային կարևորությունը տրվեց կրթության բնագավառին՝ նպատակ ունենալով միասնական կրթական համակարգով ձևավորել թյուրքական աշխարհ: Այս հարցում ակտիվ էին պետական և ոչ պետական մարմինները: Որպես պետական մարմիններ կարող ենք առանձնացնել Պետական հաստատությունները (Devlet Kuruluşlar), որոնք ներկայացնում էին Ազգային կրթության նախարարությունը (Milli Eğitim Bakanlığı), «Բարձրագույն կրթության խորհուրդը» (Yüksek Öğretim Kurumu), «Համալսարաններ և համալսարանական կազմակերպություններ հանդիսացող թուրքերենի ուսուցման կենտրոնները» (Üniversiteler ve Üniversite kuruluşu olarak TÖMER-Türkçe Dil Öğretimi Araştırma ve Uygulama Merkezi) և Թյուրքական տնտեսական զարգացման գործակալությունը (Türk İktisadi Kalkınma Ajansı), իսկ մասնագիտացված խորհուրդներն էին հիմնադրամներն ու միությունները (Vakıflar-Dernekler) և առևտրային կազմակերպությունները (Ticari Şirketler)²⁵⁴: Ազգային կրթության նախարարությանը կից գործում են նաև «Արտերկրում կրթության և ուսուցման ընդհանուր վարչությունը» (Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü), «Բարձրագույն կրթության ընդհանուր վարչությունը» (Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü):

Թյուրքալեզու երկրներում ամենատարածված հիմնադրամներն են Թուրքիայի կրոնական հիմնադրամը (Türkiye Diyanet Vakfı), Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների հիմնադրամը (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı), Թուրքիայի առողջության ու բուժման հիմնադրամը (Türkiye Sağlık ve Tedavi

²⁵³ Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), s. 293, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan6.pdf>

²⁵⁴ Yazgan Turan, Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faliyetleri, Kamu-İş, Cilt 7, Sayı 2, 2003, s. 3.

Vakfi), Թուրքիայի լրագրողների և գրողների հիմնադրամը (Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı), Իսլամին ու ազգային մշակույթին ծառայելու հիմնադրամը (İslam ve Milli Kültüre Hizmet Vakfı) և այլն²⁵⁵: Այս հիմնադրամներից Կենտրոնական Ասիայում լայն գործունեություն իրականացնում է Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների հիմնադրամը: Վերջինս իրականացնում էր հիմնականում կրթական և մշակութային միջոցառումներ և ուներ տարբեր խորհուրդներ ու կազմակերպություններ: Դրանց մեջ կարող ենք առանձնացնել երեքը. «Թյուրքական աշխարհի մշակութային կենտրոնները» (Türk Dünyası Kültür Merkezleri), «Թյուրքական աշխարհի լիցեյները» (Türk Dünyası Liseleri) և «Թյուրքական աշխարհի բարձրագույն կրթության վարչությունները» (Türk Dünyası Yüksek Öğretim Kurumları)²⁵⁶: Այս կենտրոնները հիմնվեցին կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում, բայց սրանցից և ոչ մեկը չի գործում Տաջիկստանում: Այս բոլոր մարմինների և հիմնադրամների հիմնումը մեզ թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայում մեծ տեղ էր հատկացնում կրթությանը՝ փորձելով այս բնագավառում հաստատել իր ազդեցությունը: Անշուշտ, սրա հիմնական նպատակը տարածաշրջանի կրթության բնագավառում ռուսական ազդեցությունը թուլացնելն էր:

Կրթության բնագավառում համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով 1993 թ. հուլիսին թյուրքական երկրների համալսարանների կողմից կազմակերպվեց «Թյուրքական աշխարհի համալսարանների ռեկտորների մշտական գիտաժողովը», (Türk Dünyası Üniversite Rektörleri Daimi Konferansı) որտեղ քննարկվեցին միասնական կրթական նախագծեր: Թուր-

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 4:

²⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

քիան կազմակերպեց մասնագիտական վերապատրաստման տարբեր դասընթացներ, որին մասնակցեցին տասնյակ մարդիկ թյուրքալեզու երկրներից և Տաջիկստանից²⁵⁷:

Թուրքիայի կողմից կենտրոնասիական թյուրքալեզու բոլոր երկրներում բացվեցին թուրքական ավագ դպրոցներ, լիցեյներ, համալսարանի նախապատրաստական կուրսեր, իսլամական կրթության կենտրոններ և համալսարաններ: Այսպես, Ղրղզստանում գործում էին թուրքական 13 ավագ դպրոցներ, իսկ Ղազախստանում՝ 27-ը: Ղրղզստանում Թուրքիայի Ազգային կրթության նախարարության կողմից հիմնվել և գործում է լեզուների վերապատրաստման մեկ կենտրոն²⁵⁸: Թուրքիան ավելի քան 20 դպրոցներ բացեց Թուրքմենստանում, որոնցից չորսը պատկանում էին Թուրքիայի կրթության նախարարությանը, իսկ մնացածը՝ «Baskent» կրթական ընկերությանը²⁵⁹: Ուզբեկստանում հիմնադրվեցին 25 ավագ դպրոցներ: Ընդհանրապես իսլամական մշակույթի մեջ Ուզբեկստանը կարևոր տեղ է գրավում: Այս հանգամանքն էլ հիմք ընդունելով՝ Ուզբեկստանում կառուցվեցին մզկիթներ և բացվեցին իսլամական դպրոցներ: Այս դպրոցներում ուսուցանում էին հիմնականում իսլամ, այսինքն՝ նրանք դառնում են իմամներ ու ժողովրդի մեջ տարածում էին իսլամը: Նշենք, որ Թուրքիայի կողմից հիմնված բոլոր դպրոցներին և ուսումնական մյուս հաստատուի-

²⁵⁷ Saadettin Gömeç, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 1/1, Full, 2007, ss. 119-120.

²⁵⁸ Yaşar Sayı, Turkish Schools and Universities in Kyrgyzstan. The Times of Central Asia, June 2006, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2134>

²⁵⁹ Fusun Akkok, Balci Ayse and Demir E. Cennet, The Role of Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation of Central Asian Countries: the Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan, Central Asian Survey, Vol. 19, No. 1, March 2000, p. 142.

յուններին ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրում թուրք գործարարներն ու բարեգործական կազմակերպությունները: Թյուրքալեզու երկրներում, այդ թվում նաև Ֆեթուլլահի Գյուլենի համայնքին պատկանող թուրքական ուսումնական հաստատությունների թիվն ըստ Թուրքիայի կրթության նախարարության պաշտոնական կայքի ունի հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 5)²⁶⁰:

Աղյուսակ 5.

Երկիրը	Թիվը վերջնական ճանաչված դասական դասական դասական	Գյուլենի համայնքը		Թյուրքական աշխարհի հե- տադուրության ինստիտուտ	
		վերջնական ճանաչված դասական	վերջնական դասական դասական	վերջնական ճանաչված դասական	վերջնական դասական դասական
Ադրբեջան	1	11	1	1	2
Ղազախստան	-	27	1	3	2
Ղրղզստան	2	11	1	-	1
Թուրքմենստան	4	16	1	-	1
Ուզբեկստան	7	18	1	-	-

1990-ական թթ. սկզբներին թուրքական կառավարությունը նպատակաուղղվեց թյուրքալեզու երկրների երիտասարդներին ուղղորդել կրթություն ստանալու Թուրքիայի համալսա-

²⁶⁰ Turkish Ministry of Educational Statistics, <http://www.meb.gov.tr/Stats/ist97/MYHTML45.htm>, Aras Bülent, 'Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options', Turkish Studies, 1:1, 2000, pp. 36-58.

սարդներ մեկնեցին Թուրքիա կրթություն ստանալու (ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայի երկրներից), որոնցից 2133 անցավ ուսումնական ողջ կուրսը, իսկ 5889-ը, ստանալով տարբեր աստիճաններ, վերադարձան իրենց երկրները: 2000 թ. միայն 7000 երիտասարդ կենտրոնասիական երկրներից սովորում էին Թուրքիայի ուսումնական հաստատություններում²⁶²: Ստորև ներկայացնում ենք թյուրքալեզու երկրներից Թուրքիայում սովորող ուսանողների թիվը 2001 թ. դրությամբ՝ ըստ Թուրքիայի կրթության նախարարության տվյալների²⁶³:

Աղյուսակ 6.

Երկիրը	Միջն. դպրոցներ	Թուրքերենի ուսուցման կենտրոններ	Նախաքույեջ	Քույեջ	Ավագ դպրոցներ	Ընդամենը
Ադրբեջան	-	64	61	313	212	650
Ղազախստան	-	93	21	384	127	625
Ղրղզստան	3	7	82	421	208	74
Թուրքմենստան	-	-	7	877	86	970
Ուզբեկստան	-	-	-	4	2	6
Ընդհանուր	3	164	171	1999	635	2872

Միաժամանակ Ազգային կրթության նախարարությունը Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների համար մշակում էր կրթական միասնական ծրագրեր. այդ նպատակով նախարարությունը 1992 թ. նոյեմբերին թյուրքալեզու հանրապետությու-

²⁶² Zakir Chotoev, նշվ. աշխ., էջ 75:

²⁶³ Տե՛ս Թուրքիայի կրթության նախարարության պաշտոնական կայքը, <http://www.meb.gov.tr>

յունների համար հրատարակեց միասնական պատմության և գրականության դասագրքեր: Գրքերը գրելու համար 1995 թ. մարտից, թյուրքական միասնական լեզվական համակարգ ստեղծելու ու թյուրքական լեզվի քերականության համար նոր սկզբունքներ մշակելու նպատակով ստեղծվեց համապատասխան հատուկ հանձնաժողով:

Տարածաշրջանում իր ներկայությունն ավելի ամրապնդելու համար թյուրքական կառավարությունը կարևորում էր տեղեկություն բարձրագույն կրթության կազմակերպումը: Այդ նպատակով էլ թյուրքալեզու երկրներում հիմնվեցին համալսարաններ ինչպես Թուրքիայի կառավարության, այնպես էլ Գյուլենի համայնքի կողմից (տե՛ս աղյուսակ 5):

Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիան հիմնադրեց երեք համալսարաններ, որոնցից առաջինը՝ Ղազախստանի Թուրքիստան քաղաքում 1991 թ. «Hoca Ahmet Yesevi»²⁶⁴ միջազգային թյուրքական համալսարան անունով: Համալսարանում ուսուցումը կատարվում է երեք լեզուներով՝ ղազախերեն, թուրքերեն ու ռուսերեն: Համալսարանն ուներ 12 ֆակուլտետ²⁶⁵: Մյուսը Manas համալսարանն էր, որը հիմնադրվեց Ղրղզստանում 1995 թ.²⁶⁶: Այստեղ կրթությունը իրականացվում էր ղրղզերենով և թուրքերենով, իսկ համալսարանը ուներ 4 ֆակուլտետ՝ 11 բաժիններով²⁶⁷: Աշխաբադում բացվեց թուրք-թուրք-

²⁶⁴ Ահմեդ Յեսեվին առաջին սուֆի միստիկն էր, ով ապրել է 12-րդ դարում: Նա առաջինն էր, որ փորձեց թուրքերենը մաքրել արաբական և պարսկական բառերից: Նրա միստիկական բնույթի պոեմը կոչվում է «Իմաստություն» (Hikmet):

²⁶⁵ Eighth Five-Year Development Plan 2001-2005, Ankara, 2001, p. 56, <http://ekutup.dtp.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf>

²⁶⁶ Fusun Akkok, Balci Ayse and Demir E. Cennet, նշվ. աշխ., էջ 142:

²⁶⁷ Kavak Yüksel ve Baskan Gülsün Atanur, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 20:92, 2001, s. 95.

մենական միջազգային համալսարանը: Տարածաշրջանում բացվեցին նաև թուրքական կապիտալով մի շարք ոչ պետական լիցենզիներ և ուսումնական հաստատություններ²⁶⁸: Թուրքիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում կենտրոնասիական երկրներում թուրքերենի ուսուցման խնդրին: Այդ նպատակով բացվեցին հատուկ դպրոցներ (TÖMER), որոնք թուրքերենի տարածման համար մեծ աշխատանք էին կատարում²⁶⁹: Թուրքիայի կրթական հարաբերությունները Տաջիկստանի հետ ակտիվացան քաղաքացիական պատերազմից հետո: Թուրքիայի Տեղեկատվական կենտրոնի և Ռուսաստանի աջակցությամբ Տաջիկստանում հիմնադրվեց ռուս-տաջիկական համալսարանը, որին աջակցություն էր ցույց տալիս TİKA-ն²⁷⁰:

Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց նաև այս երկրների հետ ռազմական կրթության զարգացմանը: Ուստի, ռազմական բնագավառում կնքված համաձայնագրերի շրջանակներում ռազմական նախարարության Գլխավոր շտաբի կողմից թյուրքալեզու երկրների սպաների համար կազմակերպվեցին հատուկ դասընթացներ: Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների պաշտպանության նախարարների մակարդակով տեղի էին ունենում փոխադարձ այցելություններ և կնքվում համաձայնագրեր: 2000 թ. վերջերին արդեն այս համաձայնագրերի շրջանակներում մոտ 2000 սպաներ էին սովորել ու վերապատրաստվել Թուրքիայում: 2001 թ. սկսած՝ աշխատանքներ են

²⁶⁸ Чомоев З., Влияние Турции на развитие государств Центральной Азии, Центральная Азия и Кавказ, no. 2 (26), 2003, с. 85.

²⁶⁹ Kavak Yüksel ve Baskan Gülsün Atanur, նշվ. աշխ., էջ 98:

²⁷⁰ M. Efe Çaman and M. Ali Akyurt, Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time Has Come for a New Regional Policy, Alternatives Turkish Journal of International Relations, Vol. 10, No. 2-3, Summer-Fall, 2011, p.72.

տարվում այս երկրների գինված ուժերը ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխանեցնելու համար:

Միասնական կրթական համակարգ ձևավորելու համար անհրաժեշտ էր թյուրքալեզու երկրների հետ ունենալ միասնական այբուբեն: Հենց այս ուղղությամբ էլ Թուրքիան սկսեց քայլեր ձեռնարկել՝ հաշվի առնելով լեզվական ընդհանրությունները: Այդ նպատակով դեռևս 1990 թ. Ստամբուլում հրավիրվեց միջազգային կոնֆերանս՝ «Թուրքեստան» խորագրով, որտեղ Թուրքիայի պետական նախարար Կոնուկմանը հայտարարեց, որ բոլոր թյուրքերին անհրաժեշտ է մեկ ընդհանուր այբուբեն²⁷¹: 1992 թ. Ստամբուլում Թուրքիայի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ վեց երկրների (Թուրքիա, Ադրբեջան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Ուզբեկստան և Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետություն) մշակույթի նախարարների հանդիպում, որի նպատակն էր թյուրքալեզու երկրներից ձևավորել լեզվական և մշակութային միություն: Նման հանդիպումներ հետագայում ևս կազմակերպվեցին: Նշենք, որ այբուբենի փոխման հարցում մեծ ակտիվություն ցուցաբերեց նաև TİKA-ն²⁷²: Ըստ երևույթին՝ Թուրքիայի նպատակն էր ստեղծել «համաթյուրքական այբուբեն», որով նա փորձում էր թյուրքալեզու

²⁷¹ Чуфрин Г. И., О политике Ирана и Турции в отношении стран Центральной Азии, Новая Евразия. Отношения России со странами Ближнего Зарубежья, Сборник статей 2, М., 1994, с. 38.

²⁷² TİKA-ն 1992 թ. մարտի 8-10-ը Անկարայում կազմակերպեց կոնֆերանս, որտեղ քննարկվեց լատինատառ այբուբենին անցնելու հարցը: Այստեղ ընդունվեց 34 տառից բաղկացած մի այբուբեն: Գազաթնաժողովի պաշտոնական գաղափարը դարձավ Իսմայիլ Գասփըրալիի «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» արտահայտությունը: Այս շրջանակներում փորձում էին ձևավորել Թյուրքական միությունը (Türk Birliği) կամ էլ հանրությունը (Commonwealth): Սա առաջադրվեց կենտրոնասիական երկրների առաջնորդներին, սակայն նրանք հավանություն չտվեցին:

երկրների հետ ձևավորել լեզվական և մշակութային միասնական հանրություն: 1993 թ. մարտին Անկարայում տեղի ունեցած թյուրքալեզու երկրների կոնգրեսում ընդունվեց ընդհանուր այբուբենի մասին որոշումը, որը լատինատառ էր և բաղկացած էր 34 տառից²⁷³: Կենտրոնը, որտեղ քննարկվում և մշակվում էր այբուբենը, անվանվեց Թյուրքագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ՝ ստեղծված Ստամբուլի Մարմարայի համալսարանին կից:

Նշենք, որ թյուրքական ռադիոյի և հեռուստատեսության ծրագրերում ներառվեցին այնպիսի հաղորդումներ, որոնք վերաբերում էին թյուրքական լեզվին և մշակույթին: Այս հաղորդումները բնութագրվում էին գաղափարական հստակ ուղղվածությամբ՝ շեշտելով պանթյուրքիստական գաղափարները: Այսինքն, փորձում էին մերժեցնել թյուրքերենը կենտրոնասիական լեզուներին: Կենտրոնական Ասիայում սկսվեց թյուրքերենի ուսուցումը, և այդ նպատակով Անկարայի համալսարանում ստեղծվեց հատուկ բաժին, որտեղ Կենտրոնական Ասիայից եկած ուսանողները սովորում էին թյուրքերեն: Նման կուրսեր ստեղծվեցին նաև Կենտրոնական Ասիայի ուսուցիչների համար²⁷⁴:

Մինչև անկախությունը կենտրոնասիական թյուրքալեզու բոլոր երկրները գրում էին կիրիլյան այբուբենով, որը ընդունել էին 1940 թ., իսկ հիմնական լեզուն ռուսերենն էր: Այբուբենը փոխելու Թուրքիայի կոչերին թյուրքալեզու երկրները միանշանակ չպատասխանեցին: Թյուրքալեզու երկրներից առաջինը լատինատառ այբուբենին անցավ Ադրբեջանը (1991 թ. դեկ-

²⁷³ Сваранц А., նշվ. աշխ., էջ 167:

²⁷⁴ Чуфрин Г. И., նշվ. աշխ., էջ 39:

տեմբերի 25-ին)²⁷⁵: Իսկ կենտրոնասիական երկրներից առաջինը (1993 թ. ապրիլի 12-ին) լատինատառ այբուբենին անցավ Թուրքմենստանը՝ հույս ունենալով այս ուղիով ավելի շուտ մերձենալ քաղաքակիրթ աշխարհին²⁷⁶: Սեպտեմբերի 2-ին լատինատառ այբուբենին անցավ նաև Ուզբեկստանը: Սակայն կային լեզվական որոշ անհարթություններ, որոնք չէին համապատասխանում տեղական լեզուներին: Ուստի, ինչպես այս երկրները, այնպես էլ Ղազախստանն ընդունեց սեփական լատինատառ այբուբենը²⁷⁷: Իսկ Ղրղզստանը թյուրքալեզու երկրներից միակն է, որ դեռևս օգտագործում է կիրիլյան այբուբենը²⁷⁸: Թուրքիայի կողմից իրականացրած այբուբենի փոխելու քաղաքականությունը Տաջիկստանին չէր վերաբերում:

Ինչ էր տալիս Թուրքիային միասնական այբուբենը: Քանի որ Թուրքիան խոսում էր թյուրքական աշխարհի ստեղծման ու թյուրքական միասնության մասին, ուստի անհրաժեշտ էր մեկ միասնական լեզու, որն էլ հնարավոր կլիներ միայն ընդհանուր այբուբենով: Միասնական այբուբենի դեպքում կքարոզվեին միասնական գաղափարներ, կիրատարակվեին գրքեր, դասագրքեր, հոդվածներ, թերթեր, կձևավորվեր համացանցը, որոնց տարածումը թյուրքալեզու երկրներում կոյուրացվեր և, ամենակարևորը, կդառնար հեշտ ընթերցելի: Մեր կարծիքով այս ամենի արդյունքում կապահովվեր տարածաշրջանում թուրքերենի գերակայությունը, որը Թուրքիային հնարավորություն կընձեռեր տարածաշրջանում տնտեսական ու քաղաքա-

²⁷⁵ Kara Mehmet, Türk Cumhuriyetleri ve Otuz Dört Harfli Ortak Latin Alfabeti, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/3, Spring 2009, p. 1304.

²⁷⁶ Bal Idris, Turkey's Relations with the West and Turkic Republics p. 173.

²⁷⁷ Zaman, 09. 12. 2007.

²⁷⁸ Kara Mehmet, նշվ. աշխ., էջ 1307:

կան ազդեցության հաստատման գործընթացում առավելություն ունենալ:

Բացի կրթության բնագավառից՝ Թուրքիան ուշադրություն դարձրեց նաև հեռուստառադիո հաղորդումների պատրաստման և Կենտրոնական Ասիայում դրանք հեռարձակելու ուղղությամբ: Թուրքական «Միլլիյեթ» թերթի տվյալներով՝ 1992 թ. ապրիլի 1-ից Թուրքիայի հանրային հեռուստաընկերության հաղորդումները սկսեցին հեռարձակվել Կենտրոնական Ասիայում²⁷⁹: Ստեղծվել էր հեռուստատեսային հատուկ ծրագիր՝ «Avrasya», որը 1992 թ. սկսվեց հեռարձակվել Կենտրոնական և արևելյան Եվրոպայի հանրապետություններում: Այս ծրագրի նպատակն էր նպաստել համաթյուրքական մշակութային արժեքների տարածմանը²⁸⁰: Նշենք, որ այս ծրագիրն այնքան էլ օգտակար չեղավ, քանի որ հեռարձակվում էր արբանյակով, իսկ բնակչության մեծամասնությունը նման ալեհավաքներ չուներ:

Թուրքիան սկսեց արդիականացնել թյուրքալեզու երկրների կապի և հեռուստատեսության բնագավառները՝ դրանք կտրելով Մոսկվայից: Կարևոր էր հատկապես հեռախոսակապի համակարգը, որտեղ գլխավոր դերը խաղում էր թուրքական «Turkcell» ընկերությունը: Թուրքիան այս երկրներին սկսեց ցույց տալ տեխնիկական օգնություն: Այսպես՝ Թուրքիան ու Թուրքմենստանը ստորագրեցին տեխնիկական համագործակցության պայմանագիր²⁸¹: Ղրղզստանում ու Թուրքմենստանում իրականացվեցին տեխնիկական բնույթի աշխատանքներ, արդիականացվեց հեռախոսային կապը, հեռուստառադիո համա-

²⁷⁹ Milliyet, 23.03.1992.

²⁸⁰ Heinz Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence,..... <http://www.sam.gov.tr/perception/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>.

²⁸¹ Turkish Republic Police Academy, Relations Between Turkey and the Turkic Republics, <http://www.pa.edu.tr/tr/baskanlik/index.php?sayfa=14&id=2>

կարգը²⁸²: Տաջիկստանում նման ծրագրերի իրականացումը սահմանափակվում էր ու մնում թերի: Այս բոլոր գործողությունները Թուրքիան իրականացնում էր կրթական և մշակութային միասնական համակարգ ձևավորելու նպատակով:

Թուրքիան կենտրոնասիական երկրների հետ սկսեց զարգացնել մշակութային հարաբերությունները: Մշակութային քաղաքականության նպատակն էր զարգացնել ու տարածել թյուրքական մշակույթը: Թյուրքալեզու երկրների հետ մշակութային հարաբերությունների զարգացմամբ զբաղվում էր Թուրքիայի մշակույթի նախարարությունը (Kültür Bakanlığı), որին կից 1993 թ. հուլիսին ստեղծվեց «Թյուրքական մշակույթի և արվեստի համընդհանուր կառավարում» մարմինը (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi-TÜRKSOY)²⁸³: TÜRKSOY-ը կենտրոնասիական երկրներում (բացի Տաջիկստանից) առաջադրում և իրականացնում է մշակութային բազմաթիվ ծրագրեր²⁸⁴: Այսպիսի ծրագրերը հիմնականում կապվում են թյուրքական աշխարհում տեղի ունեցած մշակութային իրադարձությունների հետ և նպատակ ունեն ստեղծելու թյուրքական աշխարհի միասնական մշակութային համակարգը:

Այսպիսով, Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիան փորձեց ազդեցության հասնել կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Այդ նպատակով նա ստեղծեց մի շարք հիմնադրամներ ու կազմակերպություններ, հիմնեց դպրոցներ ու համալսարան-

²⁸² Turkish Police Academy. Relations Between Turkey and the Turkic Republics, http://www.pa.edu.tr/tr/baskanlik/index.php?sayfa_14&id_3

²⁸³ TÜRKSOY-ի ստեղծման նպատակների և իրականացրած գործողությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս նրա պաշտոնական կայքը <http://www.turksoy.org> կամ Թուրքիայի հանրապետության Մշակույթի նախարարության պաշտոնական կայքը <http://www.kultur.gov.tr>

²⁸⁴ Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), s. 31, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/vii/plan7.pdf>

ներ, հրատարակեց դպրոցական դասագրքեր, կազմակերպեց կենտրոնասիական երիտասարդների բարձրագույն կրթությունը Թուրքիայում: Տարբեր բնագավառներում իրականացրեց վերապատրաստման ծրագրեր: Այս ամենը նպաստեցին, որ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների կրթության բնագավառներում Թուրքիան կարողանա հաստատել ու ամրապնդել իր ներկայությունը: Պետք է նշենք, որ Թուրքիան ունեցավ նաև ձախողումներ. նրան չհաջողվեց ստեղծել կրթական միասնական համակարգ և համաթյուրքական մշակութային կենտրոն, իսկ թուրքական այբուբենն այդպես էլ չընդունվեց կենտրոնասիական երկրների կողմից:

2.3 ՖԵԹՈՒԼԼԱՅ ԳՅՈՒԼԵՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐԶԱԼԵԶՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան ներթափանցելով Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջան՝ ձգտում էր հաստատվել թյուրքալեզու երկրների գաղափարական, քաղաքական, տնտեսական, կրթական, մշակութային բնագավառներում: Այդ նպատակին հասնելու համար Թուրքիայի ղեկավար շրջաններն օգտագործում էին ոչ միայն պետական միջոցները, այլ նաև երկրում առկա մյուս կամակերպություններն ու ուժերը (հատկապես իսլամական ու պանթյուրքական բնույթի): Այդպիսի կազմակերպություններից էր նաև Ֆեթուլլահ Գյուլենի համայնքը:

Ֆեթուլլահ Գյուլենը հայտնի Նուրջու (Nurcu) շարժումից է, որը հիմնադրվել է Բեդիուզաման Սաիդ Նուրսիի կողմից²⁸⁵:

²⁸⁵ Բեդիուզաման Սաիդ Նուրսիի (1878-1960) շարժումն ուներ բավականին ազդեցիկ գաղափարական ակունքներ՝ այն հիմնված է

Նուրսիի շարժումը նրա մահից հետո բաժանվում է տարբեր խմբերի: Ամենաազդեցիկներից էր «Ֆեթիհչի» (Fetihci) խումբը կամ Ֆեթուլլահ Գյուլենի հետևորդներ կոչվող համայնքը: Վերջինս մեծ հեղինակություն էր վայելում Թուրքիայում ու նրա սահմաններից դուրս: Այս համայնքի մեջ մտնում էին մտավորականներ, խոշոր բիզնեսի ներկայացուցիչներ, լրագրողներ, ուսուցիչներ, գրողներ և այլք: Համայնքի անդամները կոչվում էին քարոզիչներ, և յուրաքանչյուրը պետք է մատուցեր որոշակի ծառայություն, որով էլ որոշվում էր նրա ակտիվությունը:

Ֆեթուլլահ Գյուլենը ծնվել է երգրում նահանգի Քորուջուկ գյուղում 1941 թ.²⁸⁶: Նրա հայացքների ձևավորմանը նպաստել է նրա ընտանիքը, հատկապես՝ տատը: Գյուլենն իր կրթությունը ստացել է երգրումի հոգևոր կենտրոնում: Նա սկսում է դասավանդել եղիրներում, այնուհետև գնում է Իզմիր և հետագա գործունեությունն իրականացնում այստեղ²⁸⁷: Այսինքն՝ Գյուլենի շարժման սկսվում է Իզմիրից, որն էլ շատերին հայտնի է «Իզմիրի հանրություն» անունով:

1990-ական թթ. Գյուլենի շարժումը լայն տարածում գտավ ու հաջողություն ունեցավ, որովհետև Թուրքիայում վերելք էին ապրում ժամանակակից իսլամական շարժումները:

Սայիդ Նուրսիի հանրահայտ «Լույսի տրակտատը» (Risale-i nur) աշխատության վրա: Այս աշխատությունը Ղուրանի մեկնաբանություններն էր՝ բաղկաված վեց հազար էջից: Այս շարժման հետևորդները մեծապես օգտագործում էին տպագիր մամուլը և ավանդական հոգևորական ցանցը: Նրանք Ղուրանը մեկնաբանում էին ժամանակակից գիտության և բանականության դիրքերից՝ փորձելով նոր շունչ հաղորդել Անատոլիայի փակ հասարակությանը: Այսինքն շարժման գլխավոր մեկնարկը մահմեդական հասարակության երիտասարդացումն էր՝ Ղուրանի նոր մեկնաբանմամբ, իսկ նպատակը՝ գիտության և իսլամի համադրումն էր:

²⁸⁶ Фетхуллах Г., Пророк Мухаммад-венец рода человеческого, т. 1, М., 2004, с. XVI.

²⁸⁷ Նույն տեղում, տ. 2, М., 2004, с. XIV.

Գյուլենը լավ հարաբերություններ ուներ Թուրքիայի կառավարության և գինվորական վերնախավի հետ: Թուրքիայում իսլամիստների ակտիվության հետևանքով գինվորականությունը Գյուլենին ու նրա կազմակերպությունը որակեցին իբրև պետության հիմքերը խարխլողների: 2001 թ. օգոստոսի 3-ին Գյուլենի դեմ քրեական գործ հարուցվեց՝ պետության աշխարհիկ իրավակարգը փոխելու մեղադրանքով: Մինչ ընթանում էր գործի նախաքննությունը, Գյուլենն առողջության վատթարացման պատրվակով լքեց Թուրքիան՝ ապաստան խնդրելով ԱՄՆ-ից, որտեղ և ապրում է մինչև օրս:

Գյուլենի կողմից ստեղծված շարժումը, խմբագրելով Նուրջիի գաղափարական մոտեցումները, 1990-ական թթ. որպես թուրք հասարակության բարոյական առողջացման ու առաջընթացի կարևորագույն միջոց, առաջ քաշեց կրոնների երկխոսության, քաղաքացիական հասարակության կառուցման, կրթության ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների լայնածավալ օգտագործման պայմանը: Գյուլենն այն կարծիքին էր, որ իսլամը թուրքական հասարակության մեջ համարժեք ներկայացված չէ, ուստի մեծ տեղ էր հատկացնում կրոնին, այսինքն՝ իսլամին՝ գտնելով, որ այն պետք է միաձուլվի թուրքական ազգային գաղափարախոսությանը²⁸⁸: Նա դեմ էր Շարիաթը պետության համակարգում օգտագործելուն՝ նշելով, որ այն հիմնականում վերաբերում է մարդկանց: Գյուլենը որպես պետության կառավարման լավագույն նմուշ ընտրում էր ժողովրդավարական ծնը՝ կարևորելով Իրանի ու Սաուդյան Արաբիայի վարչաձևերը: Նա մեծ տեղ էր հատկացնում կրթությանը՝ այն համարելով առաջընթացի կարևոր պայման: Կրթության

²⁸⁸ Aras Bülent and Caha Omer, Fethullah Gulen and his Liberal “Turkish Islam” Movement, The Middle East Review of International Affairs-MERIA, Vol. 4, No. 4, December 2000, <http://me.ia.idc.ac.il/journal/2000/issue4/aras-caha.pdf>

միջոցով նա փորձում էր ստեղծել ամբողջովին նոր վերնախավ: Կազմակերպությունն ուներ հեռագնա ռազմավարություն, այն է՝ միջամտել, որ պետական համակարգի համեմատաբար բարձր պաշտոններում նշանակվեն սեփական ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտները: Գյուլենը կողմնակից էր «թուրքական զարգացման նմուշաձևի» քաղաքականությանը (հատկապես նորանկախ թուրքալեզու երկրներում) և գտնում էր, որ նրանք պետք է զարգանան աշխարհիկ սկզբունքներով, այսինքն՝ առանձնացնում էին ժողովրդավարության, աշխարհիկության ու ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարները:

Գյուլենի նպատակն էր ստեղծել մուսուլմանական հասարակություն, որը դեմ էր քաղաքական իսլամին, սակայն կողմնակից էր «կրթյալ իսլամիզմի» գաղափարին (Educational Islamism)²⁸⁹: Իսլամը և արդիականացումը պետք է համադրվեին:

Գյուլենը երկրում և նրա սահմաններից դուրս ստեղծել է գործող ԶԼՄ-ի և բիզնեսի հսկայական ցանց. նրան են պատկանում մի շարք ազդեցիկ զանգվածային լրատվամիջոցներ և հանդեսներ (Zaman, Today's Zaman, Zafer, Cihan Haber Ajansi, Sizinti, Ekoloji, Yeni Umut, Aksiyon, The Fountain, Akademik Araştırmalar Dergisi, Avrasya Dergisi, Sızıntı Dergisi, Samanyolu TV, Mehtap TV, Ebru TV, Selam TV, Kanal F TV, Burç FM, Dünya FM, Tempo FM և այլն)²⁹⁰: Բիզնեսի ոլորտում նրան են պատկանում «Işık Sigorta» ապահովագրական ընկերությունը, Bank Asya-ն (որն առավել հայտնի է Asya Finans անունով): Թուրքիայում և

²⁸⁹ Park Bill, The Fethullah Gulen Movement, The Middle East Review of International Affairs-MERIA, Vol. 12, No. 3, September 2008, <http://www.merijournal.com/en/asp/journal/2008/december/park/index.asp>

²⁹⁰ Şener Nedim, Ergenenkon Belgelerinde Fethullah Gülen ve Cemmat, İstanbul, Destek Yayınevi, 2011, s. 119-200.

նրա սահմաններից դուրս մի քանի այլ հեղինակավոր գիտական ու ակադեմիական նախագծեր նույնպես ֆինանսավորվում են Գյուլենի կողմից, օրինակ՝ «Abant Platform»-ը, որը հարավ-արևմտյան Թուրքիայում պարբերաբար կլոր սեղաններ ու քննարկումներ է կազմակերպում երկրի կարևորագույն խնդիրների վերաբերյալ: Գրեթե նույն նպատակն են հետապնդում «Եվրասիական երկխոսության նախագիծը», «Աբրահամյան հանդիպումները» և «ՌՌԻՄԻ ֆորումը»²⁹¹: Գյուլենին են պատկանում մշակութային օջախներ, ավագ դպրոցներ, համալսարաններ, հիմնադրամներ և հյուրանոցներ, ամառային ճամբարներ, համալսարանի ընդունման նախապատրաստական կուրսեր, որոնք գործում են Թուրքիայում ու նրա սահմաններից դուրս: Գյուլենն իր կրթական ծրագրերին փորձում էր տալ միջազգային բնույթ: Այդ պատճառով էլ նրա դպրոցները տարածված էին նաև թուրքական համայնքներում՝ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Նիդեռլանդներում, Մոլդովայում, Բալկաններում²⁹², ինչպես նաև մահմեդական հանրապետություններում (հատկապես Ռուսաստանի Դաշնության կազմում գտնվող Դաղստանում, Կարաչի-Չերքեզիայում, Թաթարստանում ու Բաշկիրիայում)²⁹³: Նշենք, որ ՌԴ-ում Գյուլենի ցանցին պատկանող դպրոցների մեծ մասը 2001-2006 թթ. փակվեցին, իսկ 2008 թ. ապրիլին երկրի վճռաբեկ դատարանը երկրի գլխավոր դատախազի միջնորդությամբ ՌԴ-ում Նուրջու կրոնական

²⁹¹ Տեր-Մաթևոսյան Վ., Իսլամը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1970-2001 թթ.), Եր., 2008, էջ 112:

²⁹² Գյուլենի համայնքը կամ հանրությունը հատկապես ակտիվ է Գերմանիայում 1980-ական թթ. սկզբներից սկսած: 2001 թ. այն երկու ասոցիացիաներ ստեղծեց՝ Փարիզում և Ստրասբուրգում: Թուրքական համայնքի երեխաների համար կազմակերպվում են կիրակնօրյա դպրոցներ:

²⁹³ Park Bill, The Fethullah Gulen Movement, նշվ. աշխ.:

համայնքի գործունեությունը որակեց որպես ծայրահեղական, և այն արգելվեց երկրի տարածքում²⁹⁴:

1990-ական թթ. սկսած՝ Գյուլենն իր գործունեությունը ծավալեց նաև Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ հանրապետություններում: Մեր կարծիքով՝ այս հարցում նրան օգնում էր թուրքական կառավարությունը: Նա փորձում էր բարձրացնել իսլամի դերը կենտրոնասիական երկրներում: Հարկ է նշել, որ իսլամի դերը խորհրդային վարչակարգի ժամանակ բավականին թուլացել էր, փոխարենը Գյուլենը փորձում էր տարածել իր կրոնական հանդուրժողականության և երկխոսության գաղափարները²⁹⁵: Գյուլենի նպատակն էր Կենտրոնական Ասիայում ձևավորել իր համայնքը կամ հանրությունը (Cemaat): Գյուլենը Կենտրոնական Ասիայում իր հիմնական գործունեությունը ծավալեց կրթության բնագավառում՝ բացելով դպրոցներ, լիցեյներ ու կրթական տարբեր կենտրոններ²⁹⁶: Նա կրթությունը համարում էր հզոր զենք, որի միջոցով կարելի է հասնել ազդեցության: Այս գործողություններում Գյուլենին գաղտնի աջակցում էր «Բարօրություն» կուսակցությունը²⁹⁷: Թուրքիայի նախկին վարչապետ Բ. Էջևիթի կարծիքով, եթե չլիներ Գյուլենը, ապա Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում կհաստատվեր Իրանի ազդեցությունը²⁹⁸:

1992-93 թթ. Կենտրոնական Ասիայում բացվեցին Գյուլենի առաջին դպրոցները, որոնք բավականին ակտիվ էին: Ըստ երևույթին սա ուներ երկու պատճառ, նախ՝ նոր ու ջերմ հարա-

²⁹⁴ Տեր-Մաթևոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 113:

²⁹⁵ Ter-Matevosyan V., Islamic Socio-Political Movements in Turkey in The 1970-1990s, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 7, Եր., 2011, էջ 216:

²⁹⁶ Ergil Doğu, 100 Soruda Fethullah Gülen ve Hareketi, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 310-311.

²⁹⁷ Turkish Daily News, 13.08.1996.

²⁹⁸ Radikal, 21.03.1998.

բերություններ էին սկսվել Թուրքիայի ու թյուրքալեզու երկրների միջև, ակտիվորեն քարոզվում էին «թյուրքական զարգացման նմուշաձևի» և «թյուրք եղբայրության» գաղափարները, որոնք այս երկրներում արձագանքներ ունեցան և նպաստեցին Թուրքիայի հեղինակության բարձրացմանը, երկրորդ՝ Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալն աջակցում էր Կենտրոնական Ասիայում իրականացվող գործողություններին, նաև Գյուլենի շարժմանը: Այսինքն, վերջինս սկսեց Կենտրոնական Ասիայում ակտիվ գործունեություն իրականացնել՝ օգտվելով նաև պետության հովանավորությունից²⁹⁹:

Գյուլենը, ունենալով հսկայական բիզնես ցանց, փորձեց տարածաշրջանի գործարարներին ներգրավել իր կազմակերպություններում: Asya finans-ը, լինելով համայնքի բանկը, օգնում էր կենտրոնասիական այն գործարարներին, որոնք շարժման հետևորդներ էին: Նրանց տրամադրում էր հսկայական վարկեր ու ֆինանսներ, կատարում նաև տարբեր տեսակի ներդրումներ: Միաժամանակ ֆինանսավորում էր Գյուլենի կազմակերպություններին ու դպրոցներին: Թուրք գործարարները ևս (հատկապես Գյուլենի համայնքին պատկանող) ֆինանսավորում էին Կենտրոնական Ասիայում գտնվող տարբեր հաստատություններին: Գյուլենի գաղափարները տարածելու համար լայն գործունեություն սկսեցին ծավալել նաև միսիոներները:

Գյուլենի հովանավորությամբ Կենտրոնական Ասիայում իրենց գործունեությունն սկսեցին տարբեր հիմնադրամները (հիմնականում կրոնական բնույթի): Այնտեղ Գյուլենն ուներ հստակ նպատակ՝ տարածել իր շարժումը, և դա սկսում էր

²⁹⁹ Balci Bayram, Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, Religion, State & Society, Vol. 31, No. 2, 2003, p. 154.

կրթությունից ու դպրոցներից: Գյուլենի ներկայացմամբ՝ այս դպրոցները գտնվում էին պետության հովանու ներքո: Այս դպրոցներին գրքեր, քարտեզներ, համակարգիչներ, լաբորատոր սարքավորումներ ու կրթական այլ պարագաներ տրամադրում էին թուրքական ընկերությունները: Արդեն 1991-93 թթ. Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում գործում էին Գյուլենի դպրոցներն ու ընկերությունները: Հետխորհրդային տարածաշրջանում Գյուլենի դպրոցների թիվը հասնում էր 200-ի, որոնցից 150-ը գործում էին Կենտրոնական Ասիայում ու Կովկասում³⁰⁰: Նշենք, որ Գյուլենը, իրականացնելով իր ինտելեկտուալ մտավորականության ստեղծման գաղափարները, դպրոցներ էր հիմնում նաև ոչ մուսուլմանական և ոչ էլ թյուրքական երկրներում³⁰¹: Դարձյալ նպատակը նույն էր. որ իր սաները տվյալ երկրներում պետք է զբաղեցնեին բարձր պաշտոններ, որով էլ իրական հիմքեր կստեղծվեին նրա գաղափարների իրականացման համար:

Մյուս կողմից՝ կարող ենք ասել, որ Կենտրոնական Ասիայում Նուրջու շարժման ներկայացուցիչները Գյուլենի կազմակերպություններն էին: Վերջիններս մեծ դեր էին կատարում Նուրջու շարժման վերաբերյալ գրականության տարածման գործում: Ստեղծվել էին տպագրական ընկերություններ ու գրախանութների ցանց, որոնք զբաղվում էին այս գործով: Կենտրոնական Ասիայում 1998-99 թթ. ավելի քան 75 Նուրջու կրթական կենտրոններ հիմնադրվեցին, որոնք իրականում հովանավորվում էին Գյուլենի կողմից: Ըստ երևույթին Նուրջու շարժումը Կենտրոնական Ասիայում միսիոներական բնույթ ունեւոր՝ նպատակադրվելով դարձյալ վերածնել իսլամը, որը

³⁰⁰ Turkish Daily News, 06.06.1995.

³⁰¹ Pope Huge, Sons of The Conquerors. The Rise of the Turkic World, New York. Washington. London, 2005, p. 254.

նախկին 70 տարիների ընթացքում կորցրել էր իր դիրքերը: Անգամ այս շարժման մասին գրականությունը թարգմանվում էր կենտրոնասիական լեզուներով և տարածվում այդ երկրներում:

Կենտրոնական Ասիայում Գյուլենի շարժման անդամները կոչվում էին թուրքական սուֆիզմի հետևորդներ (Turkish Sufism), և այդ տարածքը համարում էին թյուրքերի նախահայրենիքը³⁰²: Նրանք տարածում էին թյուրքական մշակույթը: Գյուլենի խումբը մյուս խմբերից տարբերվում էր իր իսլամական ինքնությամբ: Այն իրենից առաջին հերթին ներկայացնում էր կրթական համակարգ, և այստեղ շեշտը դրվում էր նախ՝ իսլամական ինքնության, ապա՝ նոր թյուրքականության վրա³⁰³: Կենտրոնական Ասիայում իսլամական խմբերը բացում էին այսպես կոչված «Ղուրանի դպրոցներ», կառուցում մզկիթներ և իսլամի գաղափարները տարածման կենտրոններ³⁰⁴:

Գյուլենի շարժման մեջ ներգրավվեցին տարածաշրջանի գործարարները՝ ստեղծելով տարբեր ընկերություններ, այսպես՝ Ուզբեկստանում գործում էր Ուզբեկստանի ու Թուրքիայի գործարարների միությունը (Özbekistan ve Türkiye İşadamları Derneği), Ղրղզստանում՝ Ղրղզստանի ու Թուրքիայի գործարարների միությունը (Kırgızistan ve Türkiye İşadamları Derneği): Այս միությունների նպատակն էր զարգացնել առևտուրը երկու երկրների միջև: Թուրքմենստանում շարժման գործունեությունն օրենքով արգելված էր, սակայն այն տարբեր ուղիներով ներթափանցում էր երկիր՝ մասնավորապես ներդրումներ իրականացնելու տեսքով: Ղազախստանում գործում էր Ղազախս-

³⁰² Mustafa Sen, *Turkish Islamist Entrepreneurs in Central Asia in Prospect for Democracy in Central Asia*, ed. Birgit N. Schylter, Istanbul, Swedish Research Institute, 2005, p. 253.

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 257:

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

տանի ու Թուրքիայի կրթական հիմնադրամը (Kazakistan ve Türkiye Eğitim Vakfı), որն ամբողջությամբ Նուրջու շարժումն էր ներկայացնում, գործում էր նաև Ղազախստանի ու Թուրքիայի գործարարների միությունը (Kazakistan ve Türkiye İşadamları Derneği)³⁰⁵: Վերջինս Գյուլենի գործարարների կողմից չէր վերահսկվում:

Կենտրոնական Ասիայի երկրներում Գյուլենի շարժման ու համայնքի ներկայությունը պահպանելու համար մեծ դերակատարում ունեւ Zaman թերթը³⁰⁶, որը հրատարակվում էր այդ երկրների մայրաքաղաքներում՝ Բիշկեքում, Աշխաբադում ու Ալմաթիում, Խորհրդային Միության փլուզումից անմիջապես հետո: Zaman-ը հրատարակվում էր նաև Տաշքենդում, սակայն այն թուրքական մի շարք դպրոցների հետ փակվեց, երբ սրվեցին Անկարայի և Տաշքենդի հարաբերությունները: Թերթը, համատեղ աշխատելով Գյուլենի դպրոցների ու կենտրոնների հետ, այս երկրներում քարոզում էր Գյուլենի գաղափարները:

Գյուլենի դպրոցներում առաջինը սովորում են աղոթք (Namaz), որը կատարում են մինչ դասերը սկսելը: Այս դպրոցներում սովորող երիտասարդ աղջիկները կրում են գլխաշոր: Ամեն շաբաթ ուսանողները մեկ ժամ հատկացնում են կրոնի պատմությանը: Գյուլենի դպրոցներն ու համալսարանները գործում են կենտրոնասիական բոլոր երկրներում: Արդեն 1990-ական թթ. վերջին Ադրբեջանում գործում էին Գյուլենի համայնքին պատկանող 11 ավագ դպրոցներ, Ղազախստանում՝ 27, Ղրղզստանում՝ 11, Թուրքմենստանում՝ 16 և Ուզ-

³⁰⁵ Balci Bayram, նշվ. աշխ., էջ 155-156:

³⁰⁶ Zaman թերթում իրենց առանձին բաժիններն ունեն Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Թուրքմենստանի նույն թերթի բաժինները և ընդհանրապես Կենտրոնական Ասիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին ավելի ամբողջական և միշտ անդրադառնում է թերթը: Տե՛ս թերթի պաշտոնական կայքը՝ www.zaman.com.tr

բեկստանում՝ 18: Բոլոր վերը նշված հանրապետություններում գործում էին Գյուլենի շարժմանը պատկանող մեկական համալսարաններ (տե՛ս աղյուսակ 5):

Նշենք, որ Կենտրոնական Ասիայի երկրներից Գյուլենի շարժման ազդեցությունը 1990-ական թթ. ավելի շատ նկատվեց Ուզբեկստանում: Սակայն 2000 թ. թուրքական մյուս դպրոցների հետ Գյուլենի դպրոցներն ու գործունեությունը ևս արգելվեց: Ինչպես վերևում նշել ենք, սա կապված էր Տաշքենդի և Անկարայի հարաբերությունների վատթարացման հետ, քանի որ ուզբեկական ընդդիմության առաջնորդներ Մուհամադ Սալիհը և Աբդուրահման Փուլաթը, Ուզբեկստանից վտարվելով, ապաստան գտան Թուրքիայում³⁰⁷: Այս դեպքերից հետո Քարիմովը կոշտ դիրքորոշում որդեգրեց Թուրքիայի նկատմամբ և սկսեց զարգացնել համագործակցությունը տարածաշրջանի մյուս երկրների, հատկապես Ռուսաստանի հետ:

Ներկայումս Գյուլենի համայնքն ամենաշատ թվով դպրոցներ ունի Ղազախստանում (ավելի քան 29 ավագ դպրոցներ), և գործում է «Սուլեյման Դեմիրել» համալսարանը: Գյուլենի գործունեությունը Ղազախստանում ունի հատուկ նպատակ՝ Ղազախստանի ռուսական մեծ համայնքը թուլացնելով՝ խաթարել Ռուսաստանի դիրքերը՝ կրթելով ղազախ երիտասարդներին և նրանց աջակցելով իշխանության գլուխ անցնելուն: Սրանով նպատակ ունեին ձևավորել թուրքամետ քաղաքական վերնախավ: Գյուլենի գործունեությունն ակտիվացել է Թուրքմենստանում, որտեղ գործում են 20 դպրոց և մեկ համալսարան: Նույն թվով դպրոցներ ու մեկ համալսարան

³⁰⁷ Մուհամմադ Սալիհը Ուզբեկստանում գործող Erk կուսակցության առաջնորդն էր, իսկ Աբդուրահման Փուլաթը՝ Birlik կուսակցության: Սրանք իսլամական կուսակցություններ էին և նախագահ Ի. Քարիմովի դեմ մահափորձ կատարելու համար Ուզբեկստանից վտարվեցին:

այսօր գործում են նաև Ղրղզստանում, իսկ Ուզբեկստանում գործում է ընդամենը մեկ դպրոց: Գյուլենն ուշադրություն դարձրեց նաև Տաջիկստանին, որի արդյունքում այսօր այս երկրում գործում է 13 դպրոց³⁰⁸: Այսինքն՝ Կենտրոնական Ասիայում Գյուլենը կարողացել է իրականացնել իր համար կարևոր ծրագրերից մեկը՝ հիմնելով կրթական և ուսումնական հաստատություններ՝ ապահովել է նրանց գործունեությունը:

Նշենք, որ յուրաքանչյուր հանրապետությունում դպրոցները ղեկավարվում են տվյալ երկրում գործող Գլխավոր վարչության (Genel Müdürlük) կողմից: Սրանք էլ իրենց հերթին ենթարկվում են Թուրքիայում գտնվող իրենց համապատասխան կենտրոնին: Օրինակ՝ Ուզբեկստանում գործող դպրոցը ղեկավարվում է «Silm Anonim Şirketi» կողմից, որի կենտրոնը գտնվում է Բուրսայում, Ղրղզստանում այդ գործն իրականացնում է «Sebat» («Adapazarı») ընկերությունը, Թուրքմենստանում՝ «Başkent» ընկերության կողմից, որոնց կենտրոններն Անկարայում են, իսկ Ղազախստանում՝ «Feza and Şelale» ընկերության կողմից, որի կենտրոնը գտնվում է Ստամբուլում: Բոլոր այս օջախները լավ հարաբերություններ ունեն Թուրքիայի լրագրողների և գրողների հիմնադրամի հետ³⁰⁹: Նշենք, որ Գլխավոր վարչությունը հիմնականում հետևում է քաղաքական անցուդարձին՝ ջանալով լավ հարաբերություններ ունենալ տվյալ երկրի ղեկավարության հետ:

Գյուլենի շարժման կառուցվածքը հիերարխիկ է և, ըստ երևույթին, ոչ այնքան ժողովրդավարական, որն այնքան էլ հասկանալի չէ համայնքի լիբերալ հարաբերությունների և հանդուրժողականության պայմաններում: Գյուլենը շարժման միակ

³⁰⁸ Ergil Doğu, նշվ. աշխ., էջ 320:

³⁰⁹ Balci Bayram, նշվ. աշխ., էջ 158:

առաջնորդն ու գլխավորն է, իսկ ամենացածր աստիճանում գտնվում են այսպես կոչված «ավագ եղբայրները» (abiler):

Գյուլենի դպրոցներում առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում մասնագետների խնդրին, որոնք պետք է լինեն համայնքի անդամ և ընտրվեն հատուկ կարգով: Ուսուցիչները չպետք է լինեն որևէ սպորտային խմբի կամ կուսակցության անդամ: Որպես ֆեթուլահչի՝ նրանք ընտրվում են հատուկ արարողակարգով՝ Գյուլենի գաղափարներին ինչ-որ ծառայություններ մատուցելով և պետք է լինեն համայնքի ակտիվ անդամներից: Այս ուսուցիչները կրթությունը ստանում են Թուրքիայի լավագույն կրթական օջախներում ու համալսարաններում: Կենտրոնական Ասիայում, ըստ թուրք հետազոտող Բայրամ Բալջըի, իրենց կրթական գործունեությունն են ծավալում նաև այսպես կոչված տնային ուսուցիչները, որոնք օգնում են երեխաներին պատրաստելու դասերը և կոչվում են ավագ եղբայր (abi)³¹⁰: Այս ուսուցիչները հատուկ պատրաստություն են անցնում Գյուլենի կազմակերպություններում: Կարելի է ասել, որ նրանք յուրահատուկ միսիոների դեր են կատարում յուրաքանչյուր ընտանիքում՝ տարածելով Գյուլենի գաղափարները:

Թուրքական պաշտոնյաները (նախագահ, վարչապետ, նախարարներ) Կենտրոնական Ասիա իրենց այցելությունների ժամանակ անպայման լինում են նաև այս շարժմանը պատկանող դպրոցներում: Սա ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները կարևորում են այս դպրոցների դերը Թուրքիայի ու կենտրոնասիական երկրների միջև հարաբերությունների զարգացման գործում:

Գյուլենի հաստատություններում կրթությունը իրականացվում է հիմնականում անգլերենով ու թուրքերենով: Պարտադիր ուսումնասիրվող առարկաների թվին են պատկանում կենսա-

³¹⁰ Նույն տեղում, էջ 159:

բանությունը, մաթեմատիկան, ֆիզիկան, համակարգիչը: Յուրաքանչյուր երկրում այս դպրոցներից 1-2-ը մասնագիտացված են աստվածաբանության ուղղությամբ: Սրանք իրականում նույնությամբ կրկնում են Թուրքիայում գործող İmam Hatip լիցեյների: Այս դպրոցներում աշակերտները սովորում են արաբերեն, Ղուրան և իսլամի պատմություն: Այսպիսի երկու դպրոցներ գործում են Ղազախստանում, մեկական դպրոցներ՝ Թուրքմենստանում ու Ղրղզստանում, իսկ Ուզբեկստանում այն գտնվում է պետության հսկողության տակ:

1990-ական թթ. սկզբներին, երբ Գյուլենը կենտրոնասիական տարածաշրջանում բացում էր իր դպրոցները, նա ակտիվորեն համագործակցում էր թուրքական կառավարության և թյուրքալեզու երկրներում գտնվող դեսպանատների հետ: Սակայն այս համագործակցությունը հաճախ կրում է հակասական բնույթ, օրինակ՝ Ուզբեկստանում տեղի ունեցած վերոնշյալ դեսպերի հետ կապված (երբ Գյուլենի շարժումը որակվեց իսլամական և արգելվեց)՝ թուրքական կառավարությունը ոչինչ չձեռնարկեց: Ավելին, թուրքական կառավարությունը տարածաշրջանում սկսեց բացել դպրոցներ ու մշակութային կենտրոններ, որոնք ղեկավարվում էին Ազգային կրթության նախարարության, «Բարձրագույն կրթության վարչության» կողմից ու նրանց հովանավորում էին նաև թուրքական դեսպանատները:

Ֆ. Գյուլենը հաճախ է անդրադառնում Կենտրոնական Ասիայի հետ կապված իր նպատակներին: Նա նշում է, որ իր դպրոցները չեն համագործակցում թուրքական կառավարության հետ, որ նրանք անկախ են և նպատակ ունեն ձևավորելու մշակութային կամուրջ Թուրքիայի ու թյուրքալեզու երկրների միջև: Հավելենք, որ շարժումը թյուրքալեզու հանրապետություններում զբաղեցնում է հատուկ տեղ՝ ստեղծելով նոր արժեքներ, որոնք էլ միավորում են նրա հետևորդներին: Գյուլենի

կազմակերպությունները տարածաշրջանում կատարում էին գաղափարական քարոզչության դեր: Նրանք թյուրքերին միավորելու համար օգտագործում էին Շարիաթի գաղափարները, որոնց հիմքում լինելու էին Եվրասիայի թյուրքերը: Գյուլենի կենտրոններն ակտիվ էին նաև Ռուսաստանում, հատկապես՝ Բաշկիրիայում, Թաթարստանում, նաև Ղրիմում, Մոլդովայում: Այս կենտրոնների նպատակը տարբեր պետություններում մուսուլմանական շարժումների ղեկավարումն էր³¹¹:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Գյուլենի նպատակներից մեկը Կենտրոնական Ասիայի երկրներում իր գաղափարներով կրթական համակարգի կազմակերպումն էր, նաև՝ իսլամը վերականգնելու փորձերը: Գյուլենի դպրոցները Կենտրոնական Ասիայում արդիական կրթության լավագույն օրինակներ են: Կարծում ենք՝ Գյուլենը կարողացել է հասնել իր ծրագրերի առաջին մասի իրականացմանը, քանի որ նրա կրթական հաստատություններն այսօր գործում են կենտրոնասիական բոլոր երկրներում:

* * *

Ամփոփելով՝ կարող ենք կատարել հետևյալ եզրակացությունները՝ Թուրքիայի ու Կենտրոնական Ասիայի միջև 1990-ական թթ. կեսերին շարունակեցին զարգանալ առևտրատնտեսական հարաբերությունները, և բավականին աճ արձանագրվեց: Զնայած 1998-2001 թթ. տնտեսական ճգնաժամը բացասական անդրադարձավ առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա, դրանք, այնուամենայնիվ, 2001 թ. հետո ևս շարունակվեցին՝ ապահովելով տարածաշրջանի առևտրատնտեսական բնագավառում Թուրքիայի մասնակցությունը: Թուրքիան շարունակում է իրականացնել իր նախկին ածխաջրած-

³¹¹ Kirceev Nikolai, նշվ. աշխ., էջ 26:

նային քաղաքականությունը, սակայն այս բնագավառում դեռևս շոշոփելի հաջողությունների չի հասել:

Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայում լայն գործունեություն իրականացրեց նաև կրթության ու մշակույթի բնագավառներում: Կրթության բնագավառում Թուրքիան ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց միասնական այբուբենի ընդունման, դասագրքերի հրատարակման, երիտասարդների կրթության կազմակերպման, դպրոցների ու համալսարանների հիմնադրման ուղղությամբ: Սակայն նրա ոչ բոլոր ձեռնարկումները կարող ենք համարել հաջողված, թերևս միայն վերջին երկու բնագավառներում կան արդյունքներ: Այսօր էլ Կենտրոնասիական երկրներից երիտասարդներ շարունակում են կրթություն ստանալ Թուրքիայի ուսումնական հաստատություններում և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում գործում են թուրքական դպրոցներ ու համալսարաններ: Մշակույթի բնագավառում Թուրքիան նպատակ ուներ ձևավորել համաթյուրքական մշակութային ամբողջություն: Չնայած իրականացրած ծրագրերին՝ Թուրքիային մինչև օրս չի հաջողվել ստեղծել համաթյուրքական մշակույթ:

Կենտրոնական Ասիայում լայն գործունեություն ծավալեց Ֆեթուլլահ Գյուլենը՝ հիմնական ուշադրությունը դարձնելով կրթության բնագավառին: Գյուլենը կարողացավ տարածաշրջանում հիմնել դպրոցներ ու համալսարաններ, նաև նրա շարժումը ծրագրեր է իրականացնում տարբեր բնագավառներում: Ընդհանուր առմամբ Գյուլենը տարածաշրջանում կարողացել է գրանցել որոշակի ձեռքբերումներ՝ առաջին հերթին ապահովելով իր ներկայությունը Կենտրոնասիական երկրների կրթության բնագավառներում: Սակայն միանշանակ դժվար է եզրակացնել, որ նա հասել է լուրջ հաջողությունների, քանի որ Կենտրոնասիական երկրների ղեկավարները Գյուլենի շարժումն ու իրականացրած գործողությունները վերահսկում են:

ԳԼՈՒԽ III.

Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում «Արդարություն եւ զարագցում» կուսակցության կառավարման շրջանում (2002-2007թթ.)

3.1 ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՆԱԽԱՊԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դեռևս 1998 թ. թուրքիայում սկսված ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը 2000 թ. նոյեմբերին ավելի սառուկացավ և 2001 թ. փետրվարին տարածվեց ողջ բանկային համակարգի վրա: Սա էլ երկրում առաջացրեց քաղաքական բախում վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի և նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերի միջև, արդյունքում սկսվեց քաղաքական ճգնաժամ³¹²: Ակնհայտ էր, որ շատերն էին դժգոհ կառավարության քաղաքականությունից, իսկ երկիրը լուրջ բարեփոխումների կարիք ուներ: Պետք է նշենք, որ 1996-97 թթ. ծնունդ առնեցին թուրքիայում

³¹² Larrabe F. Stephen, Lesser O. Ian, Turkish Policy in an Age of Uncertainty, Center for Middle East Public Policy National Security Research Division. RAND, 2003, p. 16.

աշխարհիկ և իսլամական արժեքներ դավանող խմբերի միջև առկա պայքարն ավելի սաստկացավ: Արդյունքում 1997 թ. փետրվարի 28-ին ՋՌԻ-ն չորրորդ անգամ կատարեց ռազմական միջամտություն՝ աշխարհիկ կարգերը պահպանելու նպատակով, իսկ 1998 թ. հունվարին, Սահմանադրական դատարանի որոշմամբ, «Բարօրություն» կուսակցության գործունեությունն արգելվեց: Սակայն իսլամիստների գործունեությունը սրանով չսահմանափակվեց, ավելին՝ 1998 թ. քաղաքական դաշտում գործում էր իսլամամետ «Առաքինություն» կուսակցությունը (Fazilet Partisi), որն «Ազգային տեսակետի» (Milli Görüş) հերթական կուսակցությունն էր:

1999 թ. ապրիլի 18-ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններում «Առաքինություն» կուսակցությունն իր ստացած քվեների ցուցանիշով երրորդ տեղում էր: Կուսակցության ներսում շուտով պայքար սկսվեց պահպանողականների և բարեփոխականների միջև, որն ավելի սրվեց 2000 թ. մայիսին կայացած կուսակցության համագումարի ժամանակ³¹³: Սակայն 2001 թ. հունվարին Սահմանադրական դատարանն արգելեց կուսակցության հետագա գործունեությունը: Շատ չանցած՝ 2001 թ. հուլիսի 20-ին, պահպանողականները հիմնադրեցին «Երջանկություն» կուսակցությունը (Saadet Partisi), իսկ օգոստոսի 14-ին բարեփոխականները հիմնադրեցին «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը (այսուհետև՝ ԱԶԿ, Adalet ve Kalkınma Partisi-AKP), որի առաջնորդներն էին Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը և Աբդուլլահ Գյուլը: Փաստորեն ԱԶԿ-ն իսլամամետ կուսակցություն է և ստեղծվել է «Ազգային տեսակետի» տրոհումից³¹⁴: 2002 թ. Թուրքիայում

³¹³ Տեր-Մաթևոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 175-176:

³¹⁴ Ռ. Թ. Էրդողանը եղել է «Milli Görüş»-ի անդամ, որն էլ հիմնադրվել էր Ն. Էրբաքանի նախկին «Milli Selamet» կուսակցության հիման վրա:

տեղի ունեցած արտաքին խորհրդարանական ընտրություններում հաղթանակ տարավ ԱԶԿ-ն և կազմեց միակուսակցական կառավարություն: Նա թուրքիայում շարունակեց քաղաքական իսլամի ամրապնդումը՝ իր գաղափարախոսության հիմքում դնելով պահպանողական ժողովրդավարության գաղափարը³¹⁵: Միաժամանակ ԱԶԿ-ն թուրքիայում սկսեց արդիականացման գործընթացը³¹⁶:

Կուսակցությունն, անցնելով իշխանության գլուխ, վերանայեց երկրի արտաքին քաղաքականությունը: ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը գտնում էր, որ թուրքիան պետք է ակտիվացնի իր քաղաքականությունը, այդ թվում՝ Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ: ԱԶԿ-ն սկզբնական շրջանում իր արտաքին քաղաքականության հիմքում դրեց «մեղմ ուժի» (Soft Power) գաղափարը, իսկ այնուհետև, ավելի շատ՝ Ահմեթ Դավութօղլուի «Ռազմավարական խորության» (Stratejik Derinlik) սկզբունքները³¹⁷: Դավութօղլուն իր գաղափարներն առաջ էր քաշել դեռևս 2001 թ. հրատարակած իր «Stratejik Derinlik» աշխատությունում: Այդ գաղափարները հիմնված էր թուրքիայի համաշխարհային քաղաքականության մեջ ունեցած աշխարհաքաղաքական, պատմական և մշակութային սկզբունքների վրա³¹⁸: Նրան պատակն էր ժամանակակից աշխարհում ստեղծել թուրքիա-

Այնուհետև երդողանը «Refah»-ի անդամ էր և 1994-98 թթ. Ստամբուլի քաղաքապետը: Նա պահպանեց «Milli Görüş»-ի իսլամական խմբավորման գաղափարները: Turan Berna, *Between Islam and the State. The Politics of Engagement*, Stanford University Press, California, 2007, p. 136.

³¹⁵ Cagaptay Soner, *The November 2002 Elections and Turkey's New Political Era*, MERIA, Vol. 6, No. 4, December 2002 pp. 42-48.

³¹⁶ Taşkin Yüksel, *AKP's Move to "Conquer" the Center-Right: Its Prospects and Possible Impacts on the Democratization Process*, Turkish Studies, Vol. 9, No. 1, March 2008, p. 54.

³¹⁷ Radikal, 26.02.2004.

³¹⁸ Davutoğlu Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Istanbul, 2001, s. 22.

յի համար նպաստավոր պայմաններ, բարձրացնել նրա նշանակությունը՝ վերածելով տարածաշրջանում կարևոր դեր ունեցող պետության³¹⁹:

Դավութօղլուի սկզբունքներով՝ երկարատև արտաքին քաղաքականության իրականացման համար հարկավոր է հաշվի առնել «պատմական խորությունը», այսինքն՝ պետք է զուգահեռներ գծել անցյալի, ապագայի և ներկայի միջև. սա էլ իր հերթին կարևորում է «աշխարհաքաղաքական խորությունը», որը կապեր է ստեղծում տարածաշրջանային ու արտաքին գործոնների միջև: Այս քաղաքականությամբ Թուրքիան իր տարածաշրջանային դերից կվերածվեր «կենտրոնական ուժի» կամ «կենտրոնական պետության», հետևաբար Թուրքիան ձեռք կբերեր գլոբալ ռազմավարական նշանակություն³²⁰: Այսինքն, Թուրքիան պետք է լիներ կամուրջ երկիր³²¹, որն էլ իր հերթին ենթադրում էր տարածել Թուրքիայի ազդեցությունը Եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքում, Բալկաններում, Կովկասում, Կենտրոնական Ասիայում, Սև ու Միջերկրական ծովերի ավազանում³²²: Աշխարհաքաղաքական, աշխարհամշակութա-

³¹⁹ Özgöker Uğur, İba Sezin, Uluslararası İlişkiler ve Türkiye'nin Dış Politikası, 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, Editör: Prof. Dr. Hasret Çomak, Kocaeli, 2010, s. 90.

³²⁰ Grigoriadis Ioannis N., The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Working Paper No. 8, 2010, www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2010/05/KEIMENO-EPIΛΑΣΙΑΣ-8_2010_IoGrigoriadis1.pdf

³²¹ Թուրքիայի կամուրջ լինելու մասին խոսում էր նախկին արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ջենը՝ նշելով, որ 21-րդ դարում Թուրքիան կատարելով կամրջի դեր տարանցիկ առևտրային միջանցք կդառնա Եվրոպայի և Ասիայի միջև՝ առաջին հերթին էներգետիկ առումով: Cem Ismail, Turkish Foreign Policy: Opening New Horizons For Turkey At The Beginning of a New Millenium, Turkish Policy Quarterly, Cilt 1, Sayı 1, Ilkbahar 2002, <http://www.turkishpolicy.com/articles/cem.htm>

³²² Ըստ երևույթին սա նեոօսմանիզմի քաղաքականության վերածնունդն էր, որի նպատակն էր ազդեցության հասնել նախկին Օսման-

յին ու աշխարհատնտեսական գործոնները կազմում են պետության ստրատեգիական խորությունը, որը հիմնված է նաև սլաւոնական և աշխարհագրական գործոնների վրա:

«Ռազմավարական խորությունը» ներկայացնում է հետևյալ հինգ սկզբունքները. 1. Թուրքիայում պահպանել հավասարակշռությունը ժողովրդավարացման և աշխարհիկության միջև, 2. «զրո խնդիրների քաղաքականությունը» Թուրքիայի հարևանների նկատմամբ, 3. զարգացնել հարաբերությունները Թուրքիայի տարածաշրջանային հարևանների ու մյուս 'երկրների հետ, 4. հավատարիմ մնալ բազմավեկտոր արտաքին քաղաքականության իրականացմանը և 5. իրականացնել բիթմային քաղաքականություն³²³: ԱԶԿ-ի արտաքին քաղաքականության հիմքում էլ դրվեցին հենց այս սկզբունքները, որոնց նպատակն էր Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի բարձրացումը և տարածաշրջանում նրա նշանակության ընդգծումը:

Այսպիսով, 2002 թ. ԱԶԿ-ն սկսեց իրականացնել երկրի արտաքին քաղաքականությունը՝ ըստ վերը նշված սկզբունքների՝ փորձելով մեծացնել Թուրքիայի ազդեցությանը Բալկաններում, Կովկասում, Կենտրոնական Ասիայում, Կասպից ծովի ավազանում, Միջերկրական ու Սևծովյան երկրների տարածաշրջանում³²⁴: ԱԶԿ-ն, առաջնորդվելով իսլամական գաղափարներով, փորձեց ակտիվացնել իր քաղաքականությունը

յան կայսրության տարածքներ կազմող Մերձավոր Արևելքում և Բալկաններում: Yavuz Hakan, Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo-Ottomanism, Critique: Critical Middle Eastern Studies, No. 2, Spring 2008, pp. 19-41.

³²³ Davutoğlu Ahmet, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight Turkey, Cilt 10, Sayı 1, 2008, s. 79-84.

³²⁴ Davutoğlu Ahmet, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, s. 79.

նաև Մերձավոր Արևելքում ու Եվրասիայում³²⁵ նախատակ ունենալով Իսլամական աշխարհի ու Արևմուտքի միջև Թուրքիային վերածելու կամուրջ երկրի: Այս շրջանում թուրք-ռուսական հարաբերություններում զգալի առաջընթաց գրանցվեց: 2002 թ. դեկտեմբերին Էրդողանը երկու այցելություններ կատարեց Ռուսաստանի Դաշնություն: Այս այցելությունները կարելի է համարել թուրք-ռուսական հարաբերություններում կայունության նշան³²⁶: Այնուհետև 2004 թ. դեկտեմբերին Թուրքիա ժամանեց ՌԴ-ի նախագահ Վ. Պուտինը: Թուրք-ռուսական համագործակցությունը ներառում է առևտրի, տնտեսության, տուրիզմի և բնական ռեսուրսների բնագավառները³²⁷:

Մյուս կողմից՝ Թուրքիայում շարունակում էին իրականացնել Եվրոպական Միությանն անդամակցելու քաղաքականությունը: Սակայն 1997 թ. Եվրոպական Միությունը մերժեց Թուրքիայի անդամակցության հայտը, որից հետո Թուրքիայում դարձյալ ակտիվացան Եվրասիականության գաղափարները: Սա ենթադրում էր համագործակցել Ռուսաստանի, Չինաստանի, Իրանի, Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Պետք է նշենք, որ այս երկրներն այդ համագործակցությո-

³²⁵ Öniş Z. & Yilmaz S., Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey During the AKP Era, Turkish Studies, Vol.10, No. 1, March 2009, pp. 9-10.

³²⁶ Иванов И. И., Основные направления внешней политики Партии справедливости и развития, Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г., Институт Востоковедение РАН, Институт Ближнего Востока, М., 2008, с. 169.

³²⁷ Տարածաշրջանում ՌԴ-ն Թուրքիայի առևտրային կարևոր գործընկերներից է, մասնավորապես Թուրքիա ներկրվող գազի 65 և նավթի 25 % պատկանում է Ռուսաստանին: ՌԴ-ում մեծ գործունեություն են իրականացնում թուրքական շինարարական ընկերությունները: Larrabee F. Stephen, Turkey's Eurasian Agenda, The Washington Quarterly, Winter 2011, pp. 111-112.

յամբ այնքան էլ շահագրգռված չէին: ԱԶԿ-ն Եվրասիականության գաղափարները օգտագործում էր Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ հարաբերությունները զարգացնելու նպատակով³²⁸: Այսինքն, Եվրասիականության գաղափարներն օգտագործելով՝ Թուրքիան փորձում էր տարածաշրջանում ընդգծել իր դերը և հասնել ազդեցության: Բացի այդ՝ Եվրասիականության գաղափարների ակտիվացումը ենթադրում էր տարածաշրջանում Ռուսաստանի հետ մրցակցության ուժեղացում:

Անհարժեշտ է նշել, որ 1999 թ.՝ ԵՄ-ի կողմից ընդունված Հելսինկյան որոշումից հետո, Թուրքիան իր արտաքին քաղաքական կարևոր խնդիրներից մեկը դարձրեց ԵՄ-ին Թուրքիայի լիիրավ անդամակցության հարցը³²⁹: Սա ավելի ընդգծվեց, երբ ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը 2002 թ. նոյեմբերին հայտարարեց Արևմտյան աշխարհի հետ համագործակցությունն ընդլայնելու մասին³³⁰: Այս նպատակով ԱԶԿ-ն սկսեց իրականացնել բարեփոխումներ՝ երկրում շեշտը դնելով ժողովրդավարացման գործընթացի վրա³³¹: 2002 թ. դեկտեմբերի 12-13-ը Կոպենհագենում տեղի ունեցած գագաթնաժողովում ԵՄ-ի ղեկավարությունը կառույցին Թուրքիայի անդամակցության հույս ներշնչեց: Դարձյալ որոշակի պահանջներ էին ներկայացվում, որոնք վերաբերում էին առաջին հերթին մարդու իրավունքներին ու ա-

³²⁸ Efegil E., Turkish AK Party's Central Asian and Caucasus Politics: Critiques and Suggestions, *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 2, No. 3, Summer, 2008, p. 169; 59. Hükümet Programı, <http://www.basbakanlik.gov.tr/docs/hukumetprgtr.doc>

³²⁹ Giannotta V., Is Turkey Turning its Face From the West, SGIR 7th Pan-European Conference "Politics in Hard Times", Stockholm, Sweden, 9-11 September 2010, p. 11.

³³⁰ Radikal, 08.11.2002.

³³¹ Թուրքիայում տեղի ունեցած ժողովրդավարացման գործընթացի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Özbudun Ergun, Democratization Reforms in Turkey: 1993-2004, *Turkish Studies*, Vol. 8, No. 2, 2007, pp. 179-196.

զատությանը³³²: ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը հայտարարեց ԵՄ-ի պահանջները կատարելու մասին իր որոշումը: ԵՄ-ին միանալու համար Ա. Գյուլի ու Ռ. Թ. Էրդողանի կառավարություններն առաջարկում էին 2002 թ. նոյեմբերից մինչև 2004 թ. դեկտեմբերը փոփոխություններ կատարել սահմանադրության մեջ³³³: Միաժամանակ վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանը եվրոպական մայրաքաղաքներում որպես լոբբի ստեղծեց տարբեր ոչ կառավարական կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր աջակցել Թուրքիային անդամագրվելու ԵՄ-ին³³⁴: Ընդհանուր առմամբ Էրդողանի կառավարությունը զգալի բարձրացրեց Թուրքիայի հեղինակությունը եվրոպական երկրներում, սակայն կառույցին վերջնականապես անդամակցել դեռևս չի հաջողվել:

Մյուս կողմից՝ Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ուղղությունների համատեքստում ԱԶԿ-ն կարևորեց նաև համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Թուրքիայի արտաքին քաղաքական այս կողմնորոշումները տեղ էին գտել «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության նախընտրական ծրագրում, որտեղ նշվում էր. «Չնայած Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական հանրապետությունների հետ մեր ունեցած պատմական, էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական ընդհանրություններին՝ համագործակցությունն այդ երկրների հետ մեր սպասումները չի արդարացնում, ուստի ԱԶԿ-ն պետք է այս ուղղությամբ կատարի լուրջ աշխատանքներ՝ շեշ-

³³² Hürriyet, 18.12.2002.

³³³ Kramer Heinz, AKP's "Now" Foreign Policy Between Vision and Pragmatism, Working Paper, FG 2, 2010/01, SWP Berlin June, 2010, p. 11, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Krm_WP_Neu_ks.pdf

³³⁴ Milliyet, 14.12.2002.

տը դնելով թյուրքական հանրապետությունների հետ բազմակողմանի համագործակցության ամրապնդմանը»³³⁵:

Ծրագրային այս դրույթները հետագայում ներառվեցին ԱԶԿ-ի կառավարության ծրագրում, որն էլ նույնների վերջին ներկայացվեց թուրքական խորհրդարան՝ նշելով Թուրքիայի և Կենտրոնաասիական երկրների միջև հարաբերությունների բարելավման և տարածաշրջանը սերտ համագործակցության գոտու վերածելու մասին³³⁶: Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ ԱԶԿ-ն, Կենտրոնաասիական թյուրքալեզու երկրների հետ հարաբերությունները զարգացնելով, դարձյալ շեշտը դրեց կրոնական, մշակութային, լեզվական ու էթնիկական ընդհանրությունների վրա: Որպես թյուրքական պետություն՝ ԱԶԿ-ն մեծ տեղ հատկացրեց նաև Ադրբեջանի հետ համագործակցությանը, որի նկատմամբ կիրառվում էր հետևյալ կարգախոսը. «Երկու պետություն, մեկ ազգ»: Նշենք, որ Թուրքիան փորձում էր այդ կարգախոսը տարածել նաև Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների նկատմամբ³³⁷, սակայն նրա այս ծրագրերը ձախողվեցին:

3.2. ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ 2002-2007 ԹԹ.

21-րդ դարի սկզբին «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը շարունակեց համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Ավելին, 1990-ական թթ. փորձը

³³⁵ Adalet ve Kalkınma Partisi Programı, <http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi/#bolum>

³³⁶ Başbakan Abdullah Gül Tarafından TBMM'ne sunulan 58'inci Hükümet Programı, Ankara, 23 Kasım 2002, s. 27.

³³⁷ Stratejik Derinliği Düşen Türk Dış Politikası, Yayınlayan Democrat Party, Dış İlişkiler Başbakanlığı, İstanbul 2010, www.scribd.com/doc/46237931/Dis-Politika-Kirabi

հաշվի առնելով՝ կարող ենք ասել, որ ԱԶԿ-ի կառավարման օրոք արտաքին քաղաքականությունը դարձավ ավելի գործնական, և հենց այս տեսանկյունից էլ Թուրքիան սկսեց կառուցել իր հարաբերությունները Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Եթե 1990-ական թթ. ընթացքում Թուրքիան կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների նկատմամբ փորձում էր խաղալ «մեծ եղբոր» դերը, ապա ԱԶԿ-ի օրոք դա փոխվեց, և փորձեցին կառուցել հարաբերությունները՝ հիմնվելով իրական հնարավորությունների ու տնտեսական փոխադարձ հետաքրքրությունների վրա³³⁸ (Համենայն դեպս փորձում էին այդպես ներկայացնել: Ն. Մ.):

ԱԶԿ-ի կառավարությունը 2002 թ. նոյեմբերի վերջին թուրքական խորհրդարան ներկայացրեց իր ծրագիրը. այնտեղ ներկայացված էին կոնկրետ գործողությունների ուղղությունները, որոնք Թուրքիան նպատակադրվում էր իրականացնել Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններում: Դրանք ներառում էին առևտրի, տնտեսության, կրթության, մշակույթի, ռազմական բնագավառները՝ նպատակադրվելով տարածաշրջանը վերածել սերտ համագործակցության գոտու³³⁹:

Ըստ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության տվյալների՝ ԱԶԿ-ն Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների նկատմամբ իրականացրած իր արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնացնում էր հետևյալ սկզբունքները. Ա-

³³⁸ Öniş Ziya, The New Wave of Foreign Policy Activism in Turkey, Drifting Away From Europeanization?, Danish Institute For International Studies (DIIS) Report, 2009:05, January 2009, p.18.

³³⁹ Başbakan Abdullah Gül Tarafından TBMM'ne sunulan 58'inci Hükümet Programı, Ankara, 23 Kasım 2002, s. 27, Özdem Sanberk, Türk Dış Politikası'nın Dönüşümü: Öncelikler Nelerdir? Rota Değişikliği var mı? 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, Editör: Prof. Dr. Hasret Çomak, Kocaeli, 2010; s. 106.

ռաջին՝ էներգետիկ, տնտեսական, առևտրային, մշակութային, քաղաքական և սոցիալական բնագավառներում համագործակցության զարգացումը: Երկրորդ՝ էներգետիկ խողովակաշարերի խնդիրը: Երրորդ՝ կենտրոնասիական երկրներում աջակցել ժողովրդավարության զարգացմանը: Չորրորդ՝ նպաստել այս երկրների հետ հարաբերությունների զարգացմանը և նրանց ինտեգրմանը միջազգային համակարգին³⁴⁰:

Մյուս կողմից՝ ԱԶԿ-ն շարունակեց իրականացնել էներգետիկ քաղաքականություն, որի նպատակն էր թուրքիային վերածելու էներգետիկ կենտրոնի: Դրանով թուրքիան կդառնար Եվրասիական տարածաշրջանի կարևոր դերակատարներից մեկը: Այս նպատակով ԱԶԿ-ն մեծ տեղ հատկացրեց Կասպից ծովի ավազանին, հատկապես՝ Ղազախստանին և թուրքմենստանին, որոնք հարուստ էին նավթի և գազի պաշարներով: Թուրքիայում կարևորում էին ոչ միայն էներգետիկ պաշարների խնդիրը, այլև դրանց տեղափոխման հարցը: Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերը պաշտպանելով՝ ԱԶԿ-ն դարձյալ շեշտը դնում էր թուրքիայի տարանցիկ դերի վրա, այսինքն՝ ձևավորում էր Արևելք-Արևմուտք, Հյուսիս-Հարավ էներգետիկ միջանցքը, որի նպատակն էր դարձյալ բարձրացնել Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական կարևորությունը: Այս ծրագիրը ենթադրում էր, որ Արևմուտք հասնող նավթի ու գազի խողովակաշարերը պետք է անցնեն Թուրքիայի տարածքով: Հենց այս տեսանկյունից էլ ԱԶԿ-ն մեծապես աջակցեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթատարի, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում բնական գազի խողովակաշարի և Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու շինարարությանը: Որպեսզի Թուրքիան կարողանար իրականացնել իր ծրագրերը, նրան անհրաժեշտ էին ղազախա-

³⁴⁰ Turkey's Dış İşleri Bakanlığı, Synopsis of the Turkish Foreign Policy, <http://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa>

կան նավթն ու թուրքմենական գազը: Ուստի, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը իրականություն դարձնելու նպատակով Թուրքիան համաձայնագիր կնքեց Ղազախստանի հետ³⁴¹, իսկ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարի համար՝ Թուրքմենստանի հետ³⁴²: Նշենք, որ այս համաձայնագրերը վերաբերում էին նաև կրթության, գիտության, երիտասարդության, սպորտի, ընտանիքի և մյուս բնագավառներին³⁴³:

Թուրքիայի՝ էներգետիկ միջանցք լինելու հետ կապված՝ կարևոր էր Nabucco նավթատարի ծրագիրը, որը սկիզբ էր առնելու Թուրքիայից ու Բուլղարիայով, Ռումինիայով, Հունգարիայով հասնելու էր Ավստրիա: «Նաբուկկո» գազատարը էներգետիկ ամենահավակնոտ նախագծերից է: Նախատեսվում էր խոշոր գազատար ցանցի կառուցում Կենտրոնական Ասիայից դեպի Իրան ու Ադրբեջան որը ԵՄ երկրներին կմատակարարեր տարեկան մինչև 80 մլրդ մ³ բնական գազ: «Նաբուկկո» նախագիծը միանշանակորեն ուղղված է Ռուսաստանի՝ որպես Եվրոպայի հիմնական բնական գազի մատակարարի, դերի նվազմանը: Կարելի է ասել՝ սա այս նախագծի հիմնական նպատակն է: 2003 թ. ծագած գազատարի անցկացման գաղափարը սերտորեն կապված էր երկու այլ խոշոր նախագծերի՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի ու Հարավկովկասյան գազատարի (Բաքու-Թբիլիս-Էրզրում) իրականացման տրամաբանության ու ոգու հետ: Այս երկու նախագծերը կոչված էին Ռուսաստանի տարածքը շրջանցող այլընտրանքային երթուղի ստեղծելու և կասպյան նավթն ու գազը համաշխարհային շուկա ուղղելու համար: «Նաբուկկո» ծրագրի առանձնահատ-

³⁴¹ Babalı Tuncay, Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project, Perceptions. Journal of International Affairs, Winter 2005, pp. 48-49.

³⁴² Նույն տեղում, էջ 50-52:

³⁴³ Zaman, 07.12.2007.

կությունն այն է, որ նա դուրս է գալու դեպի Իրանի խոշոր ու չորացված գազահանքերը: Նշենք, որ բնական գազի պաշարներով աշխարհում երկրորդ տեղը գրավող Իրանն առայժմ գալի ծավալով գազ չի արտահանում: Չնայած Թուրքիայի և Արևմուտքի ջանքերին «Նաբուկկո» ծրագիրը նույնպես ձախողվեց:

Թուրքիան կենտրոնասիական տարածաշրջանում հանդես էր գալիս ժողովրդավարացման կարգախոսներով և կենտրոնասիական երկրներում ջանում էր նպաստել ժողովրդավարության զարգացմանը: Սա ավելի շատ ամերիկյան քաղաքականության իրականացման շարունակությունն էր, որի իրական նպատակն էր տարածաշրջանում հասնել ազդեցության:

ԱԶԿ-ն շարունակում էր կազմակերպել թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովներ, որտեղ թուրք պաշտոնյաներն իրենց ելույթներում անընդհատ խոսում էին կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցության ամրապնդման ու ընդլայնման մասին, մեծ նշանակություն էր տրվում նաև թյուրքական ընդհանուր ծագմանն ու լեզվին: Ըստ երևույթին ԱԶԿ-ն շարունակում էր Թուրքիայի նախկին կառավարությունների քաղաքականությունը՝ կազմակերպելով նմանատիպ գազաթնաժողովներ: ԱԶԿ-ի հիմնական նպատակ էր զարգացնել բազմակողմանի համագործակցությունը թյուրքալեզու երկրների հետ՝ շեշտելով նաև գաղափարական հստակ ուղղվածությունը, որն էր «թյուրք միասնության» գաղափարը:

Միաժամանակ ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը շարունակում էր կազմակերպել Թյուրքական պետությունների և համայնքների գազաթնաժողովներ, որոնցում նշվում էր տարբեր բնագավառներում համագործակցության զարգացման մասին, բայց իրականում դարձյալ քարոզվում էին թյուրք միասնության և պանթյուրքիզմի գաղափարները: Այսպես՝ Թուրքիայի վարչապետ Էր-

դողանը, ելույթ ունենալով Թյուրքական պետությունների և համայնքների 11-րդ գագաթնաժողովում, որը տեղի ունեցավ 2007 թ. նոյեմբերի 17-ին Բաքվում, հատուկ նշեց թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցության զարգացման մասին³⁴⁴: Նա նշեց թյուրքալեզու երկրների միջև համագործակցության վերաբերյալ իր դժգոհությունները և որպես ցանկալի օրինակ ներկայացրեց Թուրքիայի և Ադրբեջանի հարաբերությունները: Էրդողանն առաջարկեց ձևավորել հեռուստատեսային միասնական համակարգ, Թյուրքական աշխարհի գիտությունների միասնական ակադեմիա, թանգարան և ստեղծել թյուրքական միասնական մշակույթ, լեզու, պատմություն, գրականություն³⁴⁵: Փաստորեն ԱԶԿ-ն շարունակում էր քարոզել «թյուրք միասնության» գաղափարը: Եթե դա հնարավոր չէր իրականացնել քաղաքական առումով, ապա պետք է ձևավորել մշակութայինով:

Այս տեսանկյունից ԱԶԿ-ն շարունակեց թյուրքալեզու երկրների հետ միասնական լատինատառ այբուբենի ընդունման քաղաքականությունը: Այդ նպատակով սկսեցին իրականացնել տարբեր տեսակի միջոցառումներ՝ հրավիրվեցին գիտական նստաշրջաններ, խորհրդակցություններ, հրատարակվեցին հոդվածներ, գրքեր և այլն: Չնայած վերը նշված իրականացրած միջոցառումներին՝ Կենտրոնական Ասիայի պետություններն իրենց երկրներում ընդունեցին լատինատառ սեփական այբուբենները, որոնք, թյուրքականի հետ համեմատած, ունեին որոշ առանձնահատկություններ:

Երբ ԱԶԿ-ն անցավ իշխանության գլուխ, երկրում տնտեսական ճգնաժամ էր: Ուստի նրանց ծրագրում մեծ տեղ էր հատկացված տնտեսական քաղաքականությանն ու բարեփո-

³⁴⁴ Zaman, 17.11.2007.

³⁴⁵ Başbakan Erdoğan'ın 17 Kasım 2007 tarihinde 11. Türk Devletleri ve Toplumları Kurultay'ın da yaptığı konuşmanın tam metni için bakınız <http://www.akparti.org.tr>

խումներին: ԱԶԿ-ի տնտեսական քաղաքականության նպատակն էր երկրում կայունացնել իրավիճակը, հաղթահարել տնտեսական ճգնաժամը և, բնականաբար, հասնել տնտեսական բարձր մակարդակի³⁴⁶: Իսկապես, ԱԶԿ-ի կառավարման շրջանում Թուրքիայի տնտեսությունը բավականին աճ արձանագրեց. մինչև 2004 թ. եկամուտներն ավելացան 7 %-ով, 2005 թ.՝ արդեն 7,7 %-ով, իսկ 2006-ին՝ 9,7 %-ով³⁴⁷: Թուրքիայում տնտեսության և առևտրի աճը ազդում էր նաև կենտրոնասիական երկրների հետ ունեցած առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա: Թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները շարունակում էին այցելությունները, աջակցում էին տարբեր ծրագրերի իրականացմանը (հատկապես անվտանգության բնագավառում): ԱԶԿ-ին չէր գոհացնում կենտրոնասիական երկրների հետ ունեցած առևտրի ծավալը, ուստի այդ ուղղությամբ նա սկսեց ակտիվ քայլեր ձեռնարկել՝ ուշադրություն դարձնելով նաև տնտեսության բնագավառին: 1990-ական թթ. երկրորդ կեսի հետ համեմատած՝ 2002 թ. սկսած Թուրքիայի ու կենտրոնասիական երկրների միջև առևտրի ծավալներն իսկապես ավելացան ու բավականին աճ արձանագրվեց (Տե՛ս աղյուսակ 1, 2)³⁴⁸:

Այս շրջանում Թուրքիան շարունակեց զարգացնել առևտրատնտեսական հարաբերությունները Տաջիկստանի

³⁴⁶ Öniş Ziya, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Ekonomi Politikası, AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Ed. Hakan Yavuz, İstanbul, 2010, s. 269-272.

³⁴⁷ Ugur Mehmet, Turkish Economic Policy Under AKP Government: An Assessment for 2002-2007, MPRA Paper No. 18235, 24 April 2008, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/18235>

³⁴⁸ Güneş Recep, Otlı Fikret, Durmuş Fethi Ahmet, Türkiye, Rusya ve Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Dış Ticaret İşlemlerinde Barter Yönetiminin Uygulanabilirliği, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2010, s. 106-109.

հետ: 2006 թ. հունվարին պաշտոնական այցով Թուրքիա ժամանեց Տաջիկստանի նախագահ Իմամալի Ռահմանովը: Երկու երկրների միջև ստորագրվեց Բարեկամության և համագործակցության համաձայնագիր³⁴⁹: Ավելացնենք, որ 2009 թ. մայիսին Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլը պաշտոնական եռօրյա այցով եղավ Դուշանբեում: Երկու կողմերը հիմնականում քննարկեցին տնտեսական հարցեր³⁵⁰: Ձևավորվեց առաջին թուրք-տաջիկական բիզնես ֆորումը: Երկու երկրների ղեկավարները համաձայնության եկան Տաջիկստանում ձևավորելու ազատ տնտեսական գոտի, միաժամանակ համագործակցելու ածխաջրածնային, տեխնոլոգիաների ու տրանսպորտի զարգացման բնագավառներում: Այսպիսով, 1990-ականների վերջի հետ համեմատած՝ 2002 թ. սկսած Թուրքիայի ու Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացան, անգամ բավականին աճարժանագրվեց:

Նշենք, որ ԱԶԿ-ն կենտրոնասիական երկրների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու համար մեծ ուշադրություն հատկացրեց միջազգային կազմակերպություններին, մասնավորապես՝ Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը³⁵¹: Այս կազմակերպության շրջանակներում անդամ-պետությունների միջև շարունակվում է տնտեսական համագործակցությունը: Թուրքիան նախկինի պես փորձում է քաղաքականացնել այս կազմակերպությունը,

³⁴⁹ Çaman Efe M. and Akyurt Ali M., նշվ. աշխ., էջ 72:

³⁵⁰ Presidency of the Republic of Turkey, President Gül: Turkey Will Support Tajikistan's Membership Application to the World Trade Organization, May 28, 2009, <http://www.tccb.gov.tr>

³⁵¹ Adalet ve Kalkınma Partisi Programı, http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum_

սակայն դարձյալ հանդիպում է կենտրոնասիական երկրների ղեկավարների դժգոհությանը (առաջին հերթին նրանք էին դժգոհում):

Կենտրոնական Ասիայի երկրներից Թուրքիայի առևտրային խոշոր գործընկերները շարունակում են մնալ Ղազախստանը, Ուզբեկստանն ու Թուրքմենստանը: Կենտրոնական Ասիայից Թուրքիա ներկրվում են քիմիկատներ, շինարարական նյութեր ու գործվածքեղեն, սակայն հիմնական մասը կազմում են նավթամթերքը և բամբակը: Կենտրոնասիական երկրներում իրենց գործունեությունն են շարունակում թուրքական տարբեր ընկերություններ: Տարածաշրջանում իրենց գործունեությունն են շարունակում թուրքական շինարարական ընկերությունները: Նախկինի պես նրանք իրականացնում են խոշոր շինարարական աշխատանքներ, որոնք իրենց մեջ ներառում են կառավարական, կրթական, բժշկական, բնակելի, ժամանցի շինությունների, ինչպես նաև տրանսպորտային համակարգի կառուցումը:

1990-ական թթ. ՆԱՏՕ-ն փորձեց որոշակի գործունեություն ծավալել հետխորհրդային տարածաշրջանում, մասնավորապես՝ Կենտրոնական Ասիայում ու Կովկասում: ՆԱՏՕ-ի այս գործունեությամբ շահագրգռված էր Թուրքիան, ավելին՝ փորձում էր նրան օգտագործել իր նպատակների համար: Թուրքիան, լինելով ՆԱՏՕ-ի անդամ և արդիականացնելով իր զինված ուժերը, հետաքրքրություն առաջացրեց կենտրոնասիական երկրների մոտ: Այս երկրները շահագրգռված էին Թուրքիայի հետ համագործակցությամբ, որը կնշանակեր համագործակցություն նաև ՆԱՏՕ-ի հետ: Սա ինչ-որ տեղ ձեռնառու էր կենտրոնասիական երկրներին, քանի որ այս ճանապարհով նրանք կթուլացնեին իրենց կախվածությունը ռուսական ազդեցությունից:

ՆԱՏՕ-ն և Թուրքիան սկսեցին իրենց համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ 1990-ական թթ. կեսերից, երբ նրանցից շատերը միացան Եվրո-ատլանտյան համագործակցության խորհրդին (Euro-Atlantic Partnership Council-EAPC), որն էլ իրենից ներկայացնում է «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագիրը (Partnership for Peace-PFP): Թուրքիան 1990-ական թթ. վերջերից սկսեց Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներին տրամադրել ֆինանսական միջոցներ՝ նրանց զինված ուժերն արդիականացնելու նպատակով: Այսպիսով, Թուրքիան այս երկրների հետ ռազմական բնագավառում սկսեց զարգացնել երկկողմանի հարաբերություններ, որոնց վերաբերյալ համաձայնագրերը կնքվել էին դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներին³⁵²: Այս համաձայնագրերի կարևոր միջոցառումներից մեկն այն էր, որ Թուրքիան պարտավորվում էր վերապատրաստել կենտրոնասիական երկր-

³⁵² Դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներից Թուրքիայի ռազմական բնագավառի բարձրաստիճան պաշտոնյաներն սկսեցին այցելություններ կենտրոնասիական տարածաշրջան, որի նպատակն էր զարգացնել համագործակցությունը նաև ռազմական բնագավառում: 1993 թ. մարտին Թուրքիայի Գլխավոր շտաբի պետ Դ. Գյուրեշը այցելություններ կատարեց Ղրղզստան, Ուզբեկստան և Թուրքմենստան: Ռազմական բնագավառում առաջին միջկառավարական համաձայնագիրը ստորագրվեց Թուրքիայի և Ղազախստանի միջև 1993 թ. փետրվարի 23-ին Ալմա-Աթայում: Նույն թվականին նմանատիպ համաձայնագիր ստորագրվեց նաև Ղրղզստանի հետ: Այս համաձայնագրերը վերաբերում էին նաև ռազմատեխնիկական համագործակցությանը և սպաների վերապատրաստմանը: Նշենք նաև, որ նման համաձայնագիր ստորագրվեց նաև Ուզբեկստանի հետ, սակայն երկու երկրների միջև հարաբերությունների վատացման արդյունքում այն անուշադրության մատնվեց: Տաջիկստանի հետ ռազմական բնագավառում համագործակցություն չկար, քանի որ այստեղ մեծ էր ռուսական ազդեցությունը:

ների սպայական կազմին և այս բնագավառում ցույց տալ անհրաժեշտ օգնություն³⁵³:

Կարող ենք ասել, որ 21-րդ դարի սկզբից Թուրքիան ավելի մեծ ջանքեր կենտրոնացրեց՝ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ ռազմական բնագավառում համագործակցելու նպատակով: Դա առաջին հերթին արտահայտվեց Ուզբեկստանի օրինակով, երբ 2000 թ. սկզբներին Թուրքիան այս երկրի հետ սկսեց զարգացնել համագործակցությունը: 2000 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի և Ուզբեկստանի պաշտպանության նախարարները ստորագրեցին ռազմական ու ռազմատեխնիկական համագործակցության համաձայնագրեր, որտեղ կային կետեր անվտանգության ու ահաբեկչության դեմ պայքարի վերաբերյալ: Թուրքիան պարտավորվում էր Ուզբեկստանին ցույց տալ ռազմատեխնիկական բնույթի օգնություն³⁵⁴: Նշենք, որ Թուրքիան նման օգնություն ցույց տվեց Ուզբեկստանին, միաժամանակ ահաբեկչության դեմ պայքարում ֆինանսական հսկայական միջոցներ տրամադրեց, որի ընդհանուր գումարը 2002-2004 թթ. կազմեց 3,3 մլն դոլար³⁵⁵: 2003 թ. Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանը պետական այցով Ուզբեկստանում էր, և երկու երկրների միջև ռազմական բնագավառում համագործակցության պայմանագիր ստորագրվեց, որը հիմնականում վերաբերում էր ռազմական կրթություն կազմակերպելուն: Հիմնական նպատակն էր պատրաստել այնպիսի մասնագետներ, որոնք կպայքարեն ահաբեկչության դեմ³⁵⁶:

³⁵³ Winrow G. Turkey and Central Asia..... p. 207.

³⁵⁴ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/HABERANADOLU/HABERANA/2000/10/HA17x10x00.IITM>

³⁵⁵ Özbekistan Ülke Raporu, Aralık 2004, T. C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi, (TİKA), 04.06.2007, s. 67, <http://www.tika.gov.tr>

³⁵⁶ Sabah, 20.12.2003.

Ինչպես վերը նշել ենք, Թուրքիան միջոցներ էր տրամադրում կենտրոնասիական երկրների զինված ուժերն արդիականացնելու նպատակով: Ղա ավելի կոնկրետ երևաց Ղազախստանի օրինակով, երբ 1999 թ. Թուրքիան 700 հազար դոլար տրամադրեց ռազմական կապի արդիականացման համար, իսկ ավելի ուշ՝ ևս մեկ միլիոն դոլար: 2002 թ. Թուրքիան իրականացրեց մեկ միլիոն դոլար արժողությամբ ռազմական տեխնիկայի մատակարարում: 2003 թ. հոկտեմբերին, երբ Թուրքիայում էր Ղազախստանի պաշտպանության նախարարը, ստորագրվեց համաձայնագիր, որով ղազախական կողմին տրամադրվեց 1,5 միլիոն դոլարի ռազմական տեխնիկա: 2005 թ. Ղազախստանին տրամադրվեց հավելյալ ռազմական տեխնիկա՝ 1,3 միլիոն դոլար արժողությամբ³⁵⁷:

2005 թ. հոկտեմբերին Անկարայում ստորագրվեց միջկառավարական համաձայնագիր, որով Թուրքիան պետք է աջակցեր Ղրդզստանի զինված ուժերին: Արդեն նույն թվականի նոյեմբերին այս համաձայնագիրն իրականացնելով՝ Թուրքիան Ղրդզստանին տրամադրեց 800 հազար դոլարի օգնություն, իսկ 2007 թ. մայիսին՝ ևս 650 հազար դոլարի³⁵⁸: Նշենք, որ համագործակցությունը շարունակվեց, և 2009 թ. հունվարին երկու երկրների միջև ռազմական բնագավառում կնքվեց նոր համաձայնագիր: Բիշկեքում գտնվող Թուրքիայի դեսպան Ս. Ալպմանի գնահատմամբ՝ ռազմական բնագավառում Թուրքիայի կատարած ծախսերի ընդհանուր գումարը կազմում է 1 միլիոն 350 հազար դոլար³⁵⁹:

Թուրքմենստանը նույնպես ցանկանում էր հարաբերությունները զարգացնել ՆԱՏՕ-ի ու Թուրքիայի հետ և հավասար

³⁵⁷ Овсепян А., Иванов В., նշվ. աշխ., էջ 127-128:

³⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 129:

³⁵⁹ Star, 01.07.2009.

րակշռել Ռուսաստանի ազդեցությունը: Չնայած 1993 թ. դեկտեմբերի 23-ին կնքված ռուս-թուրքմենական համաձայնագրին, որով Թուրքմենստանի պետական սահմանները պաշտպանում էին ռուս սահմանապահները, մի քանի տարի անց Թուրքմենստանը պահանջեց վերանայել այն: Դրա արդյունքում մինչև 1999 թ. դեկտեմբերի 20-ը ռուսներն ամբողջությամբ թողեցին Թուրքմենստանի սահմանները: Այն, որ Թուրքմենստանը ակտիվորեն համագործակցում է ՆԱՏՕ-ի հետ, փաստում է այն հանգամանքը, որ նա կենտրոնասիական երկրներից առաջինն էր, որ 1994 թ. մայիսին մասնակցեց «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրին³⁶⁰: Այսպես, սկսվեց համագործակցությունը Թուրքմենստանի ու Թուրքիայի միջև: Այստեղ նույնպես հիմնականում ուշադրություն դարձվեց սպաների պատրաստման ու վերապատրաստման խնդրին: Մինչև 2007 թ. մոտ 200 թուրքմեն սպաներ վերապատրաստման տարբեր կուրսեր անցան Թուրքիայում³⁶¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ կենտրոնասիական երկրները, լինելով Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության անդամ, ահաբեկչության և թմրադեղերի դեմ պայքարում համագործակցում էին Թուրքիայի հետ: Մյուս կողմից՝ անվտանգության բնագավառում ԱԶԿ-ի կառավարությունը համաձայնագրեր ստորագրեց Ղազախստանի, Ուզբեկստանի ու Ղրղզստանի հետ: Այս համաձայնագրերով Թուրքիան նպատակ ուներ իրականացնելու համապատասխան գործողություններ տարածաշրջանում իսլամիստների ակտիվության դեպքում: Միաժամանակ Թուրքիան ձգտում էր ակտիվ դեր

³⁶⁰ Бурнашев Р., Черных И., Вооруженные силы Туркменистана: проблемы и направления развития, Центральная Азия и Кавказ, No. 4 (28), сс. 37-47.

³⁶¹ Овсебян А., Иванов В., նշվ. աշխ., էջ 131:

խաղալ թալիբների դեմ պայքարում, որը նրան լրացուցիչ հնարավորություն կտար տարածաշրջանում ամրապնդել իր ազդեցությունը:

Թուրքիայում գտնվող ՆԱՏՕ-ի կենտրոնում շարունակում էին կրթություն ստանալ ու վերապատրաստվել Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի երկրների սպաները: Իսկ ավելի քան 93 հազար զինծառայողներ նման վերապատրաստման կուրսեր անցել են իրենց երկրներում, որը կազմակերպվել ու իրականացվել է թուրքական զինված ուժերի կողմից: Այսպես՝ Թուրքմենստանում այդ կուրսերին մասնակցել են 1299 զինծառայող, Ղրղզստանում՝ 401, Ուզբեկստանում՝ 426, Ղազախստանում՝ 383³⁶²: Անհարժեշտ է նշել, որ Թուրքիան Տաջիկստանի ռազմական բնագավառում որևէ գործունեություն չի իրականացնում, այդ թվում՝ ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ ԱԶԿ-ն կարևորեց կենտրոնասիական երկրների հետ ռազմական համագործակցությունը և այդ ուղղությամբ սկսեց կոնկրետ գործողություններ իրականացնել: Դրանցից կարևորը այն է, որ ԱԶԿ-ի կառավարման շրջանում առաջին անգամ (2007 թ. սեպտեմբերին) Թուրքիայի ու Կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների միջև կնքվեց համաձայնագիր՝ ստրատեգիական դաշնակից լինելու վերաբերյալ³⁶³:

Անհրաժեշտ է փաստել, որ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչական գործողություններից հետո կարևորվեց Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը, հատկապես՝ Աֆղանստանը: ՆԱՏՕ-ն տարածաշրջանում ձգտում էր ունենալ իր ռազմական ներկայությունը, իսկ Թուրքիան փորձում էր ստանձնել

³⁶² Milliyet, 02,01,2006.

³⁶³ Türkiye-Orta Asya İlişkileri, http://www.akparti.org.tr/disiliskiler/turkiye-orta-asya-iliskileri_6428.html

կամրջի գործառույթ՝ միացնելով ՆԱՏՕ-ն և Եվրասիան³⁶⁴: Մյուս կողմից՝ Թուրքիան կենտրոնասիական երկրների հետ զարգացնում էր ռազմական համագործակցություն անվտանգության նկատառումներով՝ փորձելով որոշակի դեր կատարել տարածաշրջանի խաղաղության պահպանության գործում: Մեր կարծիքով՝ Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայում ներկայացնում է Արևմուտքի, հատկապես ՆԱՏՕ-ի ռազմավարական շահերը և ջանում է իր ներկայությունը որոշակիորեն ապահովել այս երկրների ռազմական բնագավառներում:

Միևնույն ժամանակ՝ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո, Վ. Պուտինը նույնպես սկսեց մեծ ուշադրություն դարձնել ահաբեկչության դեմ պայքարին, ուստի կարևորեց համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Միաժամանակ կենտրոնասիական երկրները շարունակում էին առևտրատնտեսական համագործակցությունը ՌԴ-ի հետ հատկապես էներգետիկ բնագավառում: Տարածաշրջանում շարունակում էին մնալ նաև ռուսական ռազմական բազաները, իսկ այս երկրների քաղաքական վերնախավը դեռևս ռուսաֆիկացված է: Այսինքն՝ կենտրոնասիական տարածաշրջանում Ռուսաստանը նախկինի պես շարունակում է պահպանել իր դիրքերը:

Ներկայումս Կենտրոնական Ասիայում գործող կազմակերպություններից նշանակալիցը Շանհայի համագործակցության կազմակերպությունն է (այսուհետև՝ ՇՀԿ, Shanghai Cooperation Organization-SCO)³⁶⁵, որի անդամներն են Չինաս-

³⁶⁴ Weitz Richard, Towards a New Turkey-NATO Partnership in Central Asia, Turkish Policy Quarterly, Vol. 5, No. 2, 2006, http://ep.hudson.org/files/publications/Turkey_NATO_Partnership.pdf

³⁶⁵ 1996 թ. Չինաստանի, Ռուսաստանի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Տաջիկստանի կողմից հիմնադրվեց «Շանհայի հնգյակը» կազմակերպությունը, որին 2001 թ. միացավ Ուզբեկստանը և այն վերան-

տանը, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Ղազախստանը, Ղրղզստանը, Տաջիկստանը և Ուզբեկստանը, իսկ Հնդկաստանը, Իրանը, Մոնղոլիան ու Պակիստանը ունեն դիտորդի կարգավիճակ: Այս կազմակերպության հիմնական նպատակը ահաբեկչության և թմրադեղերի դեմ պայքարն է: Անդամ երկրները նպատակ ունեն ՇՀԿ-ի շրջանակներում զարգացնել նաև ռազմական համագործակցություն, որը, ըստ երևույթին, կլինի այլընտրանք ՆԱՏՕ-ին: Կարող ենք ասել, որ այս կազմակերպությունն իր գործողություններով Կենտրոնական Ասիայում հակազդում է Թուրքիայի ծրագրերին: Ըստ երևույթին՝ ՇՀԿ-ի շրջանակներում Ռուսաստանի և Չինաստանի ներկայությունը Կենտրոնական Ասիայում ավելի է զգացվում, որն էլ անհանգստացնում է առաջին հերթին Վաշինգտոնին: Սակայն սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո, երբ մեծացավ ԱՄՆ-ի հետաքրքրությունը տարածաշրջանի նկատմամբ, ՇՀԿ անդամ պետությունների և ԱՄՆ-ի շահերը համընկան: Ավելին, ահաբեկչության դեմ պայքարում ԱՄՆ-ին հարկավոր է համագործակցել Ռուսաստանի, Չինաստանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ³⁶⁶: Թուրքիան իր հերթին ձգտում էր կազմակերպությունում որոշակի դեր կատարել, այսինքն՝ միաժամանակ լինելով ՇՀԿ-ի և ՆԱՏՕ-ի՝ անդամ նա կկարողանար իրականացնել աշխարհաքաղաքական կամրջի իր դերը³⁶⁷: Այդ նպատակով նա դիմեց կազմակերպությանը դիտորդի կարգավիճակ ստանա-

վանվեց Շանհայի համագործակցության կազմակերպություն: Alison J. K. Bailes, Pal Dunay, Pan Guang and Mikhail Troitskiy, The Shanghai Cooperation Organization, Stockholm International Peace Research Institute-SIPRI, Policy Paper No. 17, May 2007, pp. 1-66.

³⁶⁶ Зуглер Э. Чарльз, Стратегия США в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества, Мировая экономика и международные отношения, No. 4, 2005, с.13.

³⁶⁷ Richard Weitz, նշվ. աշխ.:

լու համար, սակայն մերժվեց³⁶⁸: Մյուս կողմից էլ Ղազախստանը, Ուզբեկստանը, Տաջիկստանը և Ղրղզստանն իրենց ազգային շահերից ելնելով՝ ՇՀԿ-ին անդամակցելով՝ հնարավորություն են ստանում ձևավորելու միասնական կառույց, որով էլ փորձելու են Կենտրոնական Ասիայում պահպանել ուժային բալանսը Չինաստանի ու Ռուսաստանի միջև³⁶⁹:

ԱԶԿ-ն շարունակեց կենտրոնասիական երկրների նկատմամբ թուրքական նախկին կառավարությունների իրականացրած կրթական քաղաքականությունը: Թյուրքալեզու երկրներից շարունակում էին երիտասարդներ գալ Թուրքիա՝ կրթություն ստանալու, որը հովանավորում էր Ազգային կրթության նախարարությունը: Այս ռազմավարությունը ներկայացված է նաև Թուրքիայի հանրապետության զարգացման հնգամյա 9-րդ պլանում³⁷⁰:

Թուրքիայի հանրապետության 60-րդ կառավարության ծրագրում հատուկ նշված է. «Զարգացնել հարաբերությունները թյուրքական պետությունների և համայնքների հետ»³⁷¹: Այսինքն, երոզլանի կառավարությունը շարունակելու էր զարգացնել հարաբերությունները եվրասիական տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների հետ՝ իրականացնելով օգնության և համագործակցության ծրագրեր: Տաջիկստանի հետ Թուրքիան

³⁶⁸ Çomak Hasret, Gökalp Ayşegül, 2010'lu Yıllarda Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Geleceği ve Türkiye, ISSA II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi 22.Ekim. 2008, Bişkek/Kırgızistan, Kocaeli, 2009, s. 343.

³⁶⁹ Егуазарян А., Геоэкономические приоритеты Кавказа в Кавказско-Каспийско-Центральноазиатском регионе, «21-րդ դար», թիվ 3(5), 2004, с. 71.

³⁷⁰ Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Devlet Planlama Teskilatı Musteşarlığı, 2006, s. 50, http://plan9.dpt.gov.tr/oilk57_agacmobilya/agac_mobilya.pdf

³⁷¹ T. C. 60. Hükümet Programı, Eylem Planı, 10 Ocak 2008, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/ep2008.pdf>

հիմնականում նպատակ ունի զարգացնելու առևտրատնտեսական հարաբերություններ: Բացի այդ՝ Թուրքիայի հովանու ներքո շարունակվելու էին կազմակերպվել թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովներ: Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցությունը շարունակում են զարգացնել Թուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը, Արտաքին առևտրի վարչությունը, կրթական կենտրոնները և այդ նպատակով ստեղծված մյուս մարմինները:

Այսպիսով, ԱԶԿ-ն իր արտաքին քաղաքականության մեջ շարունակեց կարևորել կենտրոնասիական ուղղությունը և շարունակեց համագործակցությունը այդ երկրների հետ: ԱԶԿ-ի քաղաքականությունն առավել արտահայտվեց առևտրատնտեսական բնագավառում, երբ 1990-ական թթ. վերջի ցուցանիշների հետ համեմատած՝ բավականին աճ արձանագրվեց, և Թուրքիան կարողացավ տարածաշրջանում վերջնականապես ապահովել իր տնտեսական ներկայությունը: ԱԶԿ-ն շարունակեց նաև նախկին կառավարությունների կրթական և մշակութային ծրագրերը: Թուրքիան սկսեց հաջողությամբ համագործակցել Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում, որի հիմնական նպատակն էր ապահովել իր տեղն այս երկրների ռազմական բնագավառներում: ԱԶԿ-ն իր կառավարման առաջին շրջանում Կենտրոնական Ասիայում որոշակի ձեռքբերումներ ունեցավ, հատկապես առևտրի ու տնտեսության բնագավառներում, զարգացրեց ռազմական համագործակցությունը, սակայն վերջնական ազդեցության հաստատման մասին խոսելն ավելորդ է: Կարծում ենք՝ ԱԶԿ-ն կարողացավ Կենտրոնական Ասիայում պահպանել Թուրքիայի նախկին դիրքերը, այսինքն՝ տարածաշրջանում ապահովել նրա ներկայությունը:

3.3. ԹՈՒՐԵԻԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ՈՐՊԵՍ ՆԵՈՊԱՆԹՅՈՒՐԵԻԶՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄ

20-րդ դարի վերջին Թուրքիայի հովանու ներքո դարձյալ սկսեց վերելք ապրել նախկին պանթյուրքիստական գաղափարախոսությունը, որն այս նոր փուլում կարելի է բնութագրել որպես նեոպանթյուրքիզմ: Այն պայմանավորված էր Խորհրդային միության փլուզմամբ: Նեոպանթյուրքիզմը դարձյալ իր մեջ ներառում է քաղաքական հայացքների, ներքին ու արտաքին քաղաքական նպատակների ամբողջություն, այսինքն՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ ձևավորել թյուրքական պետություն՝ միասնական պատմությամբ, մշակույթով ու լեզվով: Վերջին երեք գործոններին ավելի մեծ տեղ հատկացվեց Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրների հետ հարաբերությունների զարգացման գործընթացում: Այս նոր էտապում նեոպանթյուրքիզմի հիմնական գաղափարն էր՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ ձևավորել նոր քաղաքական, տնտեսական կամ մշակութային միություն, որն էլ կհանդիսանար քաղաքական և գաղափարական խոշոր բազա թյուրք ժողովուրդների ու հանրապետությունների ինտեգրման հարցում:

1990-ական թթ. սկսած՝ նեոպանթյուրքիզմի դոկտրինայի իրականացման համար լայն գործունեություն են իրականացնում թյուրքական հատուկ ծառայություններն ու պանթյուրքիստական գաղափարներով կազմակերպությունները, որոնց աջակցում էին թյուրք ղեկավար շրջանները: Հետխորհրդային շրջանում պանթյուրքիստական կազմակերպություն էր համարվում «Ազգայնական շարժում» կուսակցությունը, որի առաջնորդն էր Ա. Թյուրքեշը (նա մահացավ 1997 թ., որից հետո կուսակցության առաջնորդը դարձավ Դեվլեթ Բահչեխին): Նրա գործունեության բնագավառում է գտնվում նաև Գորշ գայլեր

կազմակերպությունը: Սրանք ունեն իրենց բանկերը, ընկերությունները, որոնք աջակցում են պանթյուրքիստական գաղափարների տարածմանը³⁷²: 1990-ական թթ. սկզբին թյուրքական կառավարության աջակցությամբ Թյուրքեշը կազմակերպում էր ամենամյա համաթյուրքական համագումարներ, կոնֆերանսներ, խորհրդակցություններ, որոնք իրականացվում էին «Թյուրքական պետությունների և ժողովուրդների բարեկամություն, եղբայրություն և համագործակցություն» խորագրով: Նման միջոցառումների ժամանակ քննարկվում էին թյուրքական աշխարհին վերաբերող քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային հարցեր:

Թյուրքիայի պանթյուրքիստական քաղաքականությունը տարածվում էր Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի, Թուրքմենստանի նկատմամբ, իսկ Թյուրքիայի առաջին դաշնակիցը Ադրբեջանն էր: Ինչպես նախորդ գլուխներում ներկայացրել ենք, Կենտրոնական Ասիայում Թյուրքիայի կողմից իրականացրած տնտեսական, կրթամշակութային, լեզվական, այբուբենի փոխման գործունեությունը բխում էր նեոպանթյուրքիզմի գաղափարներից: Այսինքն, եթե Թյուրքիան չկարողանար ձևավորել նեոպանթյուրքիզմի հիմքերով քաղաքական միություն, ապա գոնե դա կիրականացներ տնտեսական, կրթական կամ մշակութային առումներով:

Կենտրոնական Ասիայում Թյուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը կենտրոնացնելու նպատակով 1992 թ. հունվարի 27-ին արտաքին գործերի նախարարությանը կից ստեղծվեց «Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը» (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA), որն իր գործողություններում ներառում էր նեոպանթյուրքիստական գաղափարներ: Այս կազմակերպությունն իր ստեղծման շրջա-

³⁷² Сваранц А., նշվ. աշխ., էջ 11:

մից մինչև օրս հսկայական աշխատանքներ է իրականացնում Թուրքիայի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև բազմակողմանի համագործակցության հաստատման ուղղությամբ: TİKA-ի նպատակն էր նպաստել Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների միջև տնտեսական, առևտրային, տեխնիկական, սոցիալական, մշակութային ու կրթական բնագավառներում համագործակցության զարգացմանը, այդ նպատակով առաջարկել և իրականացնել ծրագրեր³⁷³: Նշենք, որ TİKA-ն մեծ ուշադրություն է դարձնում Կենտրոնական Ասիայում թուրքերենի և թուրքական ավանդույթների ու սովորույթների տարածմանը: Այս գործողությունն, անշուշտ, առաջին հերթին ուղղված է տարածաշրջանում Ռուսաստանի կրթական ու մշակութային ազդեցության կրճատմանը³⁷⁴:

TİKA-ի պարտականությունները կարող ենք խմբավորել այսպես. 1. զարգացնել բազմակողմանի համագործակցությունը Թուրքիայի ու Կենտրոնասիական երկրների միջև: 2. Կենտրոնական Ասիայում առաջադրել և իրականացնել ծրագրեր: 3. Աջակցել այդ երկրների քաղաքական համակարգերի զարգացմանը, մշակել օրինագծեր, օգնել վերապատրաստելու տարբեր բնագավառների մասնագետներին: Նպաստել նաև շուկայական ազատ տնտեսության զարգացմանը: 4. Կրթության ու մշակութային բնագավառներում համագործակցությունն ընդլայնել, արտերկրում ստեղծել թյուրքական մշակութային կենտրոններ, հիմնադրել տարբեր կազմակերպություններ և հիմ-

³⁷³ Arik Ümüt, *New Independent States and Turkish Foreign Policy*, *International Journal of Turkish Studies*, Cilt 6, Sayı 1 ve 2, Kış 1992-94, s. 35.

³⁷⁴ Уразова Е. И. Турецкое агентство по сотрудничеству и развитию (TİKA): Новые задачи, Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г., Институт востоковедения РАН, М., 2008, с. 186.

նադրամներ³⁷⁵: 1999 թ. վերջին TİKA-ն տեխնիկական օգնության և համագործակցության ավելի քան 270 ծրագրեր իրականացրեց, որոնցից 210-ը՝ առանձին երկրներում, իսկ 60-ը ունեին տարածաշրջանային բնույթ³⁷⁶:

TİKA-ն իր կենտրոններն ու գրասենյակները բացեց կենտրոնասիական բոլոր երկրներում: Այսպես, TİKA-ի ծրագրերի կոորդինացիոն կենտրոնը, Ալմա Աթայում (Ղազախստան) բացվեց 1995 թ., իսկ 1997 թ.՝ Մշակութային կենտրոնը, որոնք զբաղվում էին կրթության, մշակութային, տնտեսական և այլ հարցերով³⁷⁷:

TİKA-ի ծրագրերի կոորդինացիոն կենտրոնը Բիշկեքում բացվեց 1993 թ., որը մինչև 2006 թ. Ղրղզստանում իրականացրեց 51 ծրագրեր: Այդ ծրագրերը հիմնականում կրթական ու սոցիալական բնույթի էին՝ ներառյալ ուսուցիչների վերապատրաստումը, հեռուստահաղորդումներին աջակցելը և այլն: Իրականացվում էին նաև մշակութային բազմաթիվ ծրագրեր³⁷⁸:

1997 թ. սկզբներին TİKA-ն Աշխաբադում (Թուրքմենստան) բացեց իր կենտրոնը: Նրա իրականացրած ծրագրերից ամենակարևորը Sultan Sancar-ի³⁷⁹ դամբարանի վերակառուցումն էր և նրա պատվին կազմակերպված կոնֆերանսը: Նշենք, որ այս կառույցը ընդգրկվեց UNESCO-ի WORLD HERITAGE-ի ցանկի մեջ: TİKA-ն արդիականացրեց նաև Թուրքմենստանում գործող թուրք-թուրքմենական գրադարա-

³⁷⁵ TİKA-ի նպատակների, պարտականությունների և իրականացրած գործողությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս կազմակերպության պաշտոնական կայքը՝ www.tika.gov.tr

³⁷⁶ Oran Baskın, նշվ. աշխ., էջ 382:

³⁷⁷ TİKA. Kazakhstan, <http://tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=326>

³⁷⁸ TİKA. Projects in Kyrgyzstan, <http://www.tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=331>

³⁷⁹ Sultan Sancar-ը եղել է վերջին սելջուկ առաջնորդը, ով ապրել է 11-12-րդ դարերում:

նը, որտեղ կար ավելի քան 10.000 անուն գիրք, որից 8.000-ը՝
թուրքերենով:

Ուզբեկստանում ևս գործում է TİKA-ի կենտրոնը, և նրա
ներկայությունն այս երկրում շատ է զգացվում: TİKA-ն, համա-
գործակցելով այլ կրոնական կազմակերպությունների հետ,
հրատարակում և Ուզբեկստան են ուղարկում կրոնական գրա-
կանություն: TİKA-ի կոորդինացիոն կենտրոնը գործում է նաև
Տաջիկստանի մայրաքաղաք Դուշանբեյում: Այստեղ այդ կենտ-
րոնն իրականացնում է կրթական ու վերապատրաստման
տարբեր ծրագրեր³⁸⁰:

TİKA-ն, ընդհանրապես, կենտրոնասիական երկրներում
իրականացնում է բազմաթիվ կոնֆերանսներ ու գիտաժողով-
ներ՝ իսլամական ու թյուրքական նշանավոր դեմքերի, իրա-
դարձությունների, հոբելյանների ու տոների հետ կապված:
TİKA-ն լայն աշխատանքներ իրականացրեց հեռուստատե-
սության և ռադիոցանցի հաստատման ուղղությամբ, որպեսզի
Կենտրոնական Ասիայում 24-ժամյա հեռարձակում լինի³⁸¹:

TİKA-ն մեծ ուշադրություն է դարձնում կրթության բնագա-
վառին և մշակում ու իրականացնում է խոշոր կրթական ծրագ-
րեր, որոնք թույլ են տալիս Կենտրոնական Ասիայից մոտ 7000
ուսանողների ամեն տարի սովորելու թյուրքական համալսա-
րաններում³⁸²: TİKA-ն մեծ տեղ է հատկացնում նաև տարբեր
բնագավառների մասնագետների պատրաստման ու վերա-
պատրաստման ծրագրերին³⁸³: Թուրքիայի և Կենտրոնասիա-
կան երկրների միջև համագործակցության զարգացման նպա-

³⁸⁰ <http://tika.gov.tr/koordinatorklukler/3>

³⁸¹ TİKA. Projects in Kazakhstan,
<http://www.tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=330>

³⁸² Onis Ziya, Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence, MERIA, Vol. 5, No. 2, June, 2001.

³⁸³ <http://portal.tika.gov.tr/Projeler.asp>

տակով TİKA-ն 1999 թ. աշնանից սկսեց իրատարակել Avrasya Etutleri ամսագիրը: Նշենք, որ TİKA-ն նույնպես աշխատանքներ էր իրականացնում միասնական այբուբենի հաստատման ուղղությամբ և մեծ տեղ հատկացնում թյուրքական լեզուներին³⁸⁴:

1998-2001 թթ. տնտեսական ճգնաժամի հետ կապված՝ Թուրքիայի ղեկավարությունը կրճատեց TİKA-ն տրամադրվող ֆինանսական միջոցները, հետևաբար Կենտրոնական երկրներում TİKA-ի ներդրումներն ու իրականացվող ծրագրերը կրճատվեցին, սակայն TİKA-ն իր գործունեությունը շարունակեց: Երբ 2002 թ. ԱԶԿ-ն անցավ իշխանության գլուխ, կարևորվեց համագործակցությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ, ուստի TİKA-ի գործունեությունը դարձյալ ակտիվացավ: TİKA-ն սկսեց կատարել ներդրումներ և իրականացնել կրթամշակութային ծրագրեր³⁸⁵: Ընդհանուր առմամբ TİKA-ի բյուջեն պետության հովանավորությամբ գնալով աճում է: Այսպես, 1990-ական թթ. հետ համեմատած 21-րդ դարի սկզբին այն բավականին ավելացել է, եթե 2001 թ. TİKA-ի բյուջեն կազմում էր 64,1 մլն դոլար, ապա 2002-ին՝ այն հասավ 79,9 մլնի, 2003-ին՝ կրճատվեց՝ հասնելով 66,6 մլնի, իսկ 2004 թ. սկսած TİKA-ի բյուջեն հասնում է տարեկան մեկ միլիարդ դոլարի³⁸⁶: Չնայած որ TİKA-ի գրասենյակները գործում են Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ու Աֆրիկայի երկրներում, սակայն նրա ծրագրերում գլխավոր տեղը հատկացվում է Կենտրոնական Ասիայի երկրներին:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ TİKA-ն իսկապես հսկայական գործունեություն է ծավալում Կենտրոնական Ասիայում՝

³⁸⁴ Milliyet, 24.05.2000.

³⁸⁵ Denizhan Emrah, Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2010, s. 22.

³⁸⁶ TİKA, 2005 Faaliyet Raporu, s. 2.

իրականացնելով մասնավորապես կրթական, մշակութային ու տարբեր վերապատրաստման ծրագրեր: TIKA-ն կարողացել է տարածաշրջանում ապահովել իր դիրքերը՝ դառնալով տարածաշրջանային կազմակերպություններից մեկը: Անշուշտ, նա տարածաշրջանում քարոզում է նեոպանթյուրքիստական գաղափարներ և ջանում ապահովել Թուրքիայի գերակայությունը: Սակայն, մեր կարծիքով, նեոպանթյուրքիստական գաղափարների քարոզման տեսանկյունից TIKA-ի գործունեությունը ևս ծախսողվել է, քանի որ կենտրոնասիական երկրների ղեկավարները դեմ են եղել այդ գաղափարների տարածմանը:

1990-ական թթ. սկզբից կազմակերպվեցին նաև թյուրքալեզու երկրների գագաթնաժողովներ, որոնց հիմնական նպատակն էր կայուն միություն հաստատել Թուրքիայի ու թյուրքալեզու երկրների միջև: Այս գագաթնաժողովների շրջանակներում ևս քարոզվում էին նեոպանթյուրքիստական գաղափարներ, որոնք առավել վառ արտահայտվեցին Թյուրքալեզու երկրների առաջին գագաթնաժողովում: Այն տեղի ունեցավ 1992 թ. հոկտեմբերի 30-31-ին Անկարայում՝ նվիրված Թուրքիայի հանրապետության 69-րդ տարելիցին: Բացման խոսքով հանդես եկավ նախագահ Թ. Օզալը՝ նշելով. «Մենք ունենք կրոնական, լեզվական, ծագումնաբանական և մշակութային ընդհանրություններ: Մենք սա պետք է օգտագործենք որպես գործոն մեր մարդկանց միավորելու համար»³⁸⁷: Ինչպես առաջին գլխում նշել ենք, Օզալը առաջարկեց նաև ձևավորել «Թյուրքական ընդհանուր շուկա» և «Թյուրքական զարգացման բանկ», որոնք կկորդինացնեին թյուրքական աշխարհը, սակայն մերժվեց թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների կողմից: Սա ոչ այլ ինչ էր, քան նեոպանթյուրքիզմի դրսևորում:

³⁸⁷ Mamedli Natic, *Integration Issues At Summits of The Turkic-Speaking States, Central Asia and The Caucasus*, No. 1(19), 2003, p. 139.

1990-ական թթ. սկսած Թուրքիայի և թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև շարունակվում են կազմակերպվել թյուրքալեզու երկրների գագաթնաժողովներ: 1994 թ. հոկտեմբերի 14-ին այն կազմակերպվեց Ստամբուլում, 1995 թ. օգոստոսի 28-ին՝ Բիշկեքում, 1996 թ. հոկտեմբերի 18-21-ը՝ Տաշքենդում, 1998 թ. հունիսի 3-ին՝ Աստանայում, 2000 թ. ապրիլի 26-27-ին՝ Կրկին Ստամբուլում: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս գագաթնաժողովները շարունակվում էին կազմակերպվել հիմնականում Թուրքիայի նախաձեռնությամբ, այսպես՝ 2001 թ. ապրիլի 26-ին Ստամբուլում նախագահ Ա. Ն. Սեզերի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց թյուրքալեզու երկրների 7-րդ գագաթնաժողովը:

ԱԶԿ-ն, անցնելով իշխանության գլուխ, հիմնականում զբաղված էր իր իշխանության ամրապնդմամբ, ուստի հինգ տարի շարունակ գագաթնաժողովներ չգումարվեցին: Դարձյալ Թուրքիայի նախաձեռնությամբ 2006 թ. նոյեմբերի 17-ին Անթալիայում կազմակերպվեց թյուրքալեզու երկրների 8-րդ գագաթնաժողովը: Վեց թյուրքալեզու երկրները (Թուրքիա, Ադրբեջան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Թուրքմենստան ու Ուզբեկստան) հիմնականում քննարկեցին քաղաքական և տնտեսական խնդիրներ: Նախագահ Սեզերը առաջարկեց թյուրքալեզու երկրների ղեկավարներին ամեն տարի կազմակերպել նման գագաթնաժողովներ: Վերջիններս համաձայնեցին՝ կնքելով համագործակցության մի շարք համաձայնագրեր³⁸⁸: Չնայած պայմանավորվածությանը՝ հաջորդ երկու տարիներին նման գագաթնաժողովներ չգումարվեցին: Միայն 2009 թ. հոկտեմբերի 2-3-ը գումարվեց Նախիջևանի գագաթնաժողովը:

³⁸⁸ Oğan Gökçen, Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi Antalya’da Toplanıyor, 16 Kasım 2006, <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=1239&kat2>

Պետք է նշել, որ այս բոլոր գազաթնաժողովներում էլ մեծ տեղ էր հատկացվում առևտրատնտեսական համագործակցության զարգացմանը, մասնավորապես փորձում էին վերականգնել պատմական Մետաքսի ճանապարհը: Թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցելով՝ Թուրքիան ոչ միայն նպատակ ուներ ստանալու մեծ շահույթներ, այլ այդ երկրների տնտեսություններում ունենալ կարևոր դերակատարում: Վերը նշված բոլոր գազաթնաժողովներում Թուրքիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում Կասպից ծովի ավազանի բնական ռեսուրսների տեղափոխման հարցին: Ուստի, նա շահագրգռված էր համագործակցելու հատկապես Ղազախստանի և Թուրքմենստանի հետ: Այս բոլոր գազաթնաժողովների ընթացքում մեծ ուշադրություն էին դարձնում պատմական ու մշակութային ընդհանրություններին: Սա էր պատճառը, որ գազաթնաժողովները համապատասխանեցվում էին թյուրքական աշխարհում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններին, այսպես՝ 3-րդ - գազաթնաժողովը նվիրված էր Մանաս էպոսի 1000-րդ տարելիցին, 4-րդը՝ Էմիր Թիմուրի 660-րդ տարելիցին, 5-րդը՝ Ղազախստանի նոր մայրաքաղաք Աստանայի բացմանը և այլն: Այս ամենի նպատակն էր ընդգծել ընդհանուր ծագումն ու հետաքրքրությունները: Առաջարկվում էին կազմակերպել նաև մշակութային տարբեր միջոցառումներ՝ թյուրքական հիմքերով, որոնք, մեր կարծիքով, նեոպանթյուրքիզմի արտահայտման ձևեր էին:

Թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովներում տեղ էր հատկացվում ահաբեկչության և թմրադեղերի դեմ պայքարին: Օրինակ՝ թյուրքալեզու երկրների 7-րդ գազաթնաժողովում ստորագրված համաձայնագրերը հիմնականում վերաբերում

էին ահաբեկչության ու թմրադեղերի դեմ պայքարում համագործակցությանը³⁸⁹:

Այս գազաթնաժողովներով փորձեր էին կատարվում գծագրել թյուրքական աշխարհի սահմանները և ավելի սերտացնել թյուրքալեզու երկրների միջև համագործակցությունը³⁹⁰: Այսինքն՝ հատուկ շեշտվում էր թյուրքական ընդհանուր արմատներ և ծագում ունենալու գաղափարները, որոնք, անշուշտ, նեոպանթյուրքիստական նպատակներին էին փորձում ծառայեցնել:

Չնայած որ 1992 թ. կազմակերպվում էին թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովներ, դրանք կոնկրետ արդյունքներ չէին արձանագրել: Թյուրքիան աշխատանքներ էր իրականացնում, որպեսզի այս գազաթնաժողովները տեղի ունենան թուրքերենով, սակայն թյուրքալեզու երկրների ղեկավարները շարունակում էին խոսել ռուսերենով: Թյուրքալեզու երկրների 6-րդ գազաթնաժողովում³⁹¹ Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ուզբեկստանի ու Թուրքմենստանի նախագահները խոսեցին ռուսերեն³⁹²: Կարող ենք ասել, որ Թյուրքիայի ծրագրերը այս ուղղությամբ ձախողվեցին: Մյուս կողմից՝ Թյուրքիան նեոպանթյուրքիզմը քարոզում էր նաև մշակութային առումով՝ նպատակ ունենալով ձևավորել «թյուրքական մշակութային տարածք» և թուրքերենի տարածումն ու միասնական այբուբենի ընդունման խնդիրը այս նպատակին էին ծառայում:

³⁸⁹ Hürriyet, 27.04.2001.

³⁹⁰ Mamedli Natic, նշվ. աշխ., էջ. 139:

³⁹¹ Թյուրքալեզու երկրների 6-րդ գազաթնաժողովը տեղի ունեցավ 2000 թ. ապրիլի 8-ին Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում: <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/TURKHABER/200/14Nisan/T2.htm>

³⁹² Kalafat Yaşar, Bakü-Ceyhan Kültür Hattı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi /ASAM/ Yayınları: 5, Ankara, 2000, s. 9.

«Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը ևս շարունակում է իր արտաքին քաղաքականության մեջ ներառել որոշ նեոպանթյուրքիստական գաղափարներ ու գործողություններ: Նեոպանթյուրքիստական ուղղվածությամբ իրենց գործունեությունն են շարունակում իրականացնել մի շարք կազմակերպություններ, ինչպիսիք են Թյուրքական աշխարհի հետազոտությունների հիմնադրամը, Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը և Թյուրքական պետությունների և համայնքների ընկերության, բարեկամության և համագործակցության հիմնադրամը (Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı-TUDEV): ԱԶԿ-ն շարունակում է կազմակերպել ինչպես թյուրքալեզու երկրների գագաթնաժողովներ, այնպես էլ թյուրքական պետությունների և համայնքների գագաթնաժողովներ: Հիշարժան է 2006 թ. սեպտեմբերի 18-20-ը Թուրքիայի առողջարանային քաղաք Կեմերեում կազմակերպված թյուրքական միջազգային 10-րդ գագաթնաժողովը, որին մասնակցեցին 600 պատվիրակներ Ադրբեջանից, Ղազախստանից, Ղրղզստանից, Ուզբեկստանից, Թուրքմենստանից, Տաջիկստանից, Մոնղոլիայից և Հյուսիսային Կիպրոսից³⁹³: Գագաթնաժողովին մասնակցում էին նաև ՌԴ-ի կազմում գտնվող մուսուլմանական ինքնավար շրջանների ու թյուրքական համայնքների ներկայացուցիչները: Թուրքիայի ղեկավարությունը նպատակ ուներ այս գագաթնաժողովում ստեղծել այնպիսի մի մարմին, որը կկորդինացներ և կիրականացներ գագաթնաժողովների աշխատանքներն ու գործունեությունը³⁹⁴:

³⁹³ Թյուրքական միջազգային գագաթնաժողովներն սկսվել են կազմակերպվել 1990-ական թթ.: Առաջին գագաթնաժողովը տեղի ունեցավ 1993 թ. մարտի 21-ին, որի նախաձեռնողն էր «Ազգայնական շարժում» կուսակցության առաջնորդ Ա. Թյուրքեշը:

³⁹⁴ Терехов Р. С., Тюркский фактор во внешней политике правительства Р. Эрдогана: новое измерение, Актуальные проб-

Գազաթնաժողովում վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանն իր ելույթում ընդգծեց. «Ես հանդես եմ գալիս թյուրքական պետությունների համագործակցության նախաձեռնությամբ, որը պայմաններ կնախապատրաստի նրանց տնտեսական ինտեգրման համար և թույլ կտա նրանց մտնել միջազգային արենա՝ մեկ միասնական դիրքերից: Պատմությունը մեզ տվել է եզակի հնարավորություն մեր երկրների ուժերը միավորելու համար, որոնք ունեն մշակութային և պատմական միասնական արմատներ»³⁹⁵: Այսինքն, Թյուրքիայի վարչապետը դարձյալ առաջ էր քաշում թյուրքական ծագմամբ երկրների ու համայնքների տնտեսական, մշակութային միավորման գաղափարները, որոնք, ըստ երևույթին, նեոպանթյուրքիզմի դրսևորումներ են:

1990-ական թթ. սկզբներից Թյուրքիայի ղեկավար շրջանակներն առաջ քաշեցին և սկսեցին քարոզել «թյուրք միասնության» գաղափարները, որոնք պանթյուրքիզմի ձևափոխված տարբերակներ էին: «Թյուրք միասնության» գաղափարներն ունեին մեկ նպատակ՝ միավորել թյուրքական ծագմամբ երկրներին ու համայնքներին: Թյուրքիան այդ գաղափարները փորձեց օգտագործել Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ, երբ փորձում էր թյուրքալեզու երկրներին միավորել այս գաղափարի շուրջ՝ ընդդեմ Հայաստանին³⁹⁶: Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ Թյուրքիան նյութական ու բարոյական մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս Ադրբեյջանին: Նշենք, որ Ադրբեյջանը թյուրքալեզու երկրներից առաջինն էր, որ տուրք տվեց

лемы изучения современной Турции, Материалы международной научной конференции 27 апреля 2007, Нижний Новгород, 2007, с. 122.

³⁹⁵ R. T. Erdoğanın açıklaması, <http://www.basbakanlik.gov.tr/sour.ce/index>

³⁹⁶ Հովհաննիսյան Ա., ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «Թյուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թյուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 20, Երևան, 2001, էջ 74-81.

պանթյուրքիստական գաղափարներին: Թուրքիայի պանթյուրքիստական ծրագրերում մեծ դերակատարում պետք է ունենար Ադրբեջանը, քանի որ նրա միջոցով պետք է միավորվեին Թուրքիան ու Կենտրոնական Ասիան³⁹⁷: Եվ՝ Թուրքիան, և՛ Ադրբեջանը Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում հակահայկական գործունեություն էին իրականացնում: Սա ուղղված էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև այդ երկրներում բնակվող հայերի դեմ: Այս գաղափարներին տուրք տվեցին տեղի ազգայնական խմբերը, որոնք պահանջում էին հայերից հեռանալ իրենց երկրներից, անգամ եղան դեպքեր, երբ հարձակվեցին հայերի վրա, օրինակ՝ Աշխաբադում, Նեֆիդ-Ղազեում ու այլ վայրերում³⁹⁸: 1990 թ. հունվարին Աշխաբադում տեղի ունեցան հակահայկական ցույցեր, եղան բռնության դեպքեր: Միայն նախագահ Սափարմուրադ Նիյազովի ջանքերով հակահայկական գործողությունները զսպվեցին: Նման հակահայկական միջադեպեր տեղի ունեցան նաև Կենտրոնական Ասիայի մյուս երկրներում³⁹⁹: Սակայն պետք է նշենք, որ Կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրները ձեռնպահ մնացին Ադրբեջանին օգնելուց, իսկ այդ երկրների ղեկավարների ջանքերով իրենց երկրներում հակահայկական տրամադրությունները զսպվեցին: Չնայած Թուրքիայի ջանքերին՝ այնուամենայնիվ, Կենտրոնական Ասիայի պետությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ հաստատեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, իսկ Ղարաբաղյան հարցում պահպանում են չեզոքություն: Ուստի կարող ենք ասել, որ Թուրքիայի փորձերը՝ Կենտրոնասիական

³⁹⁷ Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт, Ер., 2006, с. 15.

³⁹⁸ Григорьянц В. Е., Армяне Средней Азии, Ер., 1994, с. 38.

³⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

թյուրքալեզու երկրներին միավորել ընդդեմ Հայաստանին, ծախողվեցին:

Թուրքիայի պանթյուրքիստական ծրագրերին մեծագույն հարված հասցրեց Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագիր կազմակերպության ստեղծումը, որի կազմում են թյուրքալեզու երկու պետությունները՝ Ղազախստանն ու Ղրղզստանը և իրանալեզու Տաջիկստանը: Ուզբեկստանը վարում է իր քաղաքական սեփական խաղը, իսկ Թուրքմենստանը ձգտում է արտաքին քաղաքական չեզոքության: 1990-ական թթ. կեսերից հետո ԱՄՆ-ն դադարեցրեց աջակցել Թուրքիայի կողմից նեոպանթյուրքիստական գաղափարների քարոզմանը, ավելին՝ փոխեց Կենտրոնական Ասիայում Իրանի ու Ռուսաստանի նկատմամբ իր վերաբերմունքը:

Հարկ է նկատել, որ Ուզբեկստանում, Թուրքմենստանում ու Ղազախստանում Ռուսաստանի ազդեցության զգալի նվազումից հետո ԱՄՆ-ն կորցրեց հետաքրքրությունը Թուրքիայի հանդեպ՝ որպես տվյալ շրջանում Ռուսաստանի վրա ճնշման գործոնի⁴⁰⁰: ԱՄՆ-ը հասկանում է, որ Ղազախստանը, Ղրղզստանը և Տաջիկստանը աշխարհաքաղաքական առումով խոցելի վիճակում են և միշտ կձգտեն համագործակցելու Ռուսաստանի հետ (Տաջիկստանը՝ նաև Իրանի հետ): Կենտրոնական Ասիայի երկրները հետխորհրդային շրջանում բոլոր հնարավորություններն ունեին համագործակցելու Արևմուտքի և Թուրքիայի հետ, սակայն այդ համագործակցությունը բավարար չէր նրանց անվտանգության ապահովման համար, ուստի այդ երկրները պահպանեցին առաջնահերթությունները Ռուսաստանի նկատմամբ: ԱՄՆ-ն լավ է հասկանում սա և հազիվ

⁴⁰⁰ Մուրադյան Ի., Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների տարածաշրջանային հիմնախնդիրները, «Արդարություն» մատենաշար-թիվ 2, Եր., 2004, էջ 74:

թե ցանկանա խզումը Ռուսաստանի և Կենտրոնասիական երկրների հարաբերությունների միջև: Այսինքն՝ Թուրքիայի նեոպանթյուրքիստական ծրագրերին մեծ հարված հասցրեցին Թուրքիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի նվազող վերաբերմունքն ու տարածաշրջանում Ռուսաստանի դիրքերի ամրանդումը:

Այսպիսով, չնայած 1990-ական թթ. սկզբներին Կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների ղեկավարները, մեծ ակնածանքով վերաբերվեցին Թուրքիային, սակայն նրանք դեմ են Թուրքիայի գլխավորությամբ պանթյուրքիզմին ու նեոպանթյուրքիստական հիմքերով որևէ պետության կամ քաղաքական միության ստեղծմանը: Ուստի կարող ենք ասել, որ նեոպանթյուրքիստական գաղափարները քարոզելու և Կենտրոնասիական երկրների հետ մեկ միասնական թյուրքական միություն (Ղա կարող էր լինել քաղաքական, տնտեսական կամ մշակութային բնույթի:Ն. Մ.) ստեղծելու տեսանկյունից Թուրքիան ձախողվեց:

* * *

Ամփոփելով այս գլուխը՝ կարող ենք ասել, որ ԱԶԿ-ն, անցնելով իշխանության գլուխ, սկսեց իրականացնել ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, որի նպատակն էր Թուրքիային վերածել տարածաշրջանային «Կենտրոնական պետության»: Ուստի Թուրքիան սկսեց ակտիվ քաղաքականություն իրականացնել Մերձավորարևելյան, հարավկովկասյան, բալկանյան, Սև և Միջերկրծովյան, Կենտրոնասիական տարածաշրջանի երկրների հետ: Չնայած որ ԱԶԿ-ի օրոք Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական նպատակը հանդիսացավ Եվրոպական Միությանն անդամակցության հարցը, այնուամենայնիվ, Կենտրոնասիական ուղղությունը համարվեց կարևոր: ԱԶԿ-ն փորձեց Կենտրոնասիական երկրների նկատ-

մամբ իրականացնել քաղաքականություն՝ հիմք ընդունելով իր իրական հնարավորությունները: ԱԶԿ-ի կառավարությունը զարգացրեց առևտրատնտեսական հարաբերությունները կենտրոնասիական երկրների հետ: Իսկ ընդհանուր առմամբ՝ ԱԶԿ-ն չկարողացավ իրականացնել ավելի լուրջ և ընդգրկուն ծրագրեր, ուստի տարածաշրջանում նա չկարողացավ հասնել Թուրքիայի ազդեցության հաստատմանը՝ ապահովելով միայն Թուրքիայի ներկայությունը:

Կենտրոնական Ասիայում լայն գործունեություն իրականացրեց նաև Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը՝ իրականացնելով հիմնականում կրթական ու մշակութային ծրագրեր: Իսկ նեոպանթյուրքիստական գաղափարները, որոնք քարոզում էր այս կազմակերպությունը, ձախողվեցին: Մեր կարծիքով՝ Կենտրոնական Ասիայում լուրջ հաջողություններ չունեցան նաև թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովները:

Թուրքիան հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայում սկսեց քարոզել նեոպանթյուրքիստական գաղափարներ, որոնք նույնպես ձախողվեցին, որի հիմնական պատճառը թերևս այս երկրների բացասական վերաբերմունքն էր ցանկացած պանթյուրքիստական բնույթի գաղափարներին ու գործողություններին: Մյուս կողմից՝ թյուրքալեզու երկրների ղեկավարները փաստում են, որ իրենց հարաբերությունները Թուրքիայի հետ ունեն մշակութային, պատմական, տնտեսական բնույթ և դեմ են Թուրքիայի ղեկավարությամբ որևէ քաղաքական միության ստեղծմանը:

ԿԵՐՋԱԲԱՆ

Սույն աշխատության մեջ ներկայացված է հետխորհրդային մոտ երկու տասնամյակում Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականությունը, նրա հետապնդած նպատակները, հիմնական ակնկալիքներն ու գերակայությունները: Ընդհանրացնելով՝ մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում կենտրոնասիական նոր հանրապետությունների ի հայտ գալը, ինչպես նաև Ռուսաստանի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերի խիստ թուլացումը աշխարհաքաղաքական նոր բարենպաստ հնարավորություններ ընծեռեց Թուրքիային, ինչի արդյունքում էլ 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի ղեկավար շրջաններն սկսեցին մի շարք հավակնոտ հայտարարություններ անել՝ մասնավորապես հայտարարելով, թե իբրև պատմական հնարավորություն է ստեղծվել ձևավորելու նոր թյուրքական աշխարհ:

Ամփոփելով աշխատության հիմնական արդյունքները՝ կարելի է հանգել հետևյալ հիմնական եզրահանգումներին.

- 1990-ական թթ. սկզբներից Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ ակտիվացրեց իր քաղաքականությունը, որի նպատակն էր տարածաշրջանում հասնել ազդեցության: Թուրքիայի այդ քաղաքականությունը պայմանավորված էր ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ, Արևմուտքի գործունե աջակցությամբ և Ռուսաստանի Դաշնության դիրքերի թուլացմամբ: Նման պայմաններում հատկապես ակտիվացան եվրասիականության գաղափարները, որոնք իրականում պանթյուրքիստական նպատակներ էին հետապնդում:

- 1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիան կարողացավ հեշտությամբ հարաբերություններ հաստատել Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկրների հետ: Թուրքիան այս փուլում հաստատեց բազմակողմանի համագործակցություն, որը նրա հա-

մար ձեռքբերում էր: Այսինքն, 1990-ական թթ. սկզբի Թուրքիայի կենտրոնասիական քաղաքականությունը կարող ենք որոշ առումներով համարել հաջողված:

- 1990-ական թթ. սկզբին Թուրքիայի կողմից Կենտրոնական Ասիայի երկրներին առաջարկվեց «Թուրքական զարգացման նմուշաձևի» քաղաքականությունը, որն այդ փուլում ունեցավ որոշակի հաջողություններ: Դա պայմանավորված էր Արևմուտքի աջակցությամբ և կենտրոնասիական երկրների ղեկավարների դրական արձագանքով: 1990-ական թթ. կեսերից ԹՀՆ-ի քաղաքականությունը ձախողվեց, քանի որ Թուրքիայի հետապնդած նպատակը՝ ստեղծել թյուրքական քաղաքական, տնտեսական հանրություն, չէր համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Արդյունքում նորանկախ երկրների քաղաքական վերնախավը նախընտրեց ուշադրություն դարձնել միայն այդ նմուշաձևի աշխարհիկության ու շուկայական ազատ տնտեսության գաղափարներին:

- 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին Թուրքիան Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ շարունակեց համագործակցությունը տարբեր բնագավառներում: Սակայն այս փուլում իր քաղաքականությունն ակտիվացրեց Ռուսաստանի Դաշնությունը, որի պայմաններում Թուրքիայի համար տարածաշրջանում վերջնական ազդեցության հաստատումը դառնում էր անիրականանալի:

- Ածխաջրածնային ռեսուրսների տեղափոխման բնագավառում ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի կողմից առաջարկվեցին Ռուսաստանին այլընտրանքային ծրագրեր, որոնք հաջող համարել չի կարելի: Փաստն այն է, որ Ռուսաստանն այս բնագավառում շարունակում է մնալ գերակա դիրքերում: ՏՀԿ-ի շրջանակներում կենտրոնասիական տարածաշրջանում Թուրքիան էական հաջողությունների չհասավ:

• Կենտրոնական Ասիայի երկրների կրթության ու մշակույթի բնագավառներում իր ազդեցությունը տարածելու համար Թուրքիան սկսեց իր գործունեությունն այդ երկրների համապատասխան բնագավառներում: Այդ նպատակով նա ստեղծեց մի շարք հիմնադրամներ ու միություններ, հիմնեց ավագ դպրոցներ, լիցեյներ ու համալսարաններ, հրատարակեց դպրոցական դասագրքեր, կազմակերպեց կենտրոնասիական երիտասարդների կրթությունը Թուրքիայում: Թուրքիան մեծ ջանքեր գործադրեց լատինատառ այբուբենին անցնելու համար, սակայն, կարծում ենք, այս հարցում նրա հաջողությունները նվազագույն են, քանի որ սպասված կրթական միասնական համակարգի ձևավորումը չստացվեց: Այս ամենի արդյունքում կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների կրթության բնագավառներում Թուրքիան կարողացավ հասնել իր ներկայության ապահովմանը: Սակայն պետք է նշել, որ Թուրքիայի գործունեությանը հակազդում են կենտրոնասիական երկրների ղեկավարները՝ նպատակադրվելով չհրաժարվել այդ հաստատություններից՝ միաժամանակ դրանք պահելով վերահսկողության տակ:

• Կենտրոնասիական երկրների մշակույթի բնագավառներում Թուրքիան կազմակերպեց և իրականացրեց մի շարք ծրագրեր՝ նպատակադրվելով ձևավորել միասնական թյուրքական մշակույթ: Այդ նպատակով կազմակերպվում էին տարբեր հանդիպումներ, գագաթնաժողովներ ու միջոցառումներ: Իրականացրած գործողությունները ամբողջական չէին, ուստի Թուրքիան իր ծրագրած միասնական թյուրքական մշակութային միությունը չկարողացավ ձևավորել:

• 1990-ական թթ. սկսած՝ Կենտրոնական Ասիայում իր գործունեությունն սկսեց Ֆեթուլլահ Գյուլենը, որը տարածաշրջանում ներկայացնում էր Թուրքիայի շահերը: Նա Կենտրոնա-

կան Ասիայի երկրներում հիմնադրեց դպրոցներ ու համալսարաններ, իր ունեցած խոշոր բիզնես ցանցի միջոցով վարկավորում էր տեղացի, իր շարժման անդամ գործարարներին և այստեղ նույնպես փորձում էր ձևավորել նոր մտավորականություն: Գյուլենին հաջողվեց կրթական բնագավառում ապահովել իր ներկայությունը, սակայն այսօր նրա գործունեությունը կենտրոնասիական երկրների ղեկավարության կողմից ևս սահմանափակվում է: Հետևաբար դրանք միանշանակ համարել հաջողված, սխալ կլինի:

- «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունն իր քաղաքականության հիմնական խնդիրը դարձրեց Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրոպական Միությանը: Մյուս կողմից՝ նատարածաշրջանի և հարևան երկրների (այդ թվում կենտրոնասիական) որդեգրեց ակտիվ քաղաքական կուրս: Այս տեսանկյունից ելնելով՝ ԱԶԿ-ի կենտրոնասիական քաղաքականությունը դրվեց առավել իրական հնարավորությունների վրա՝ փորձելով դարձնել այն ավելի նպատակասլաց:

- ԱԶԿ-ն դժգոհ էր Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ նախկին համագործակցությունից, որը 1990-ական թթ. վերջերին Թուրքիայում տեղի ունեցած ֆինանսատնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամերի արդյունքում անկում էր ապրել: ԱԶԿ-ն կենտրոնասիական երկրների հետ համագործակցությունը դրեց ավելի գործնական հիմքերի վրա՝ պայմանավորված փոխադարձ շահերով ու հետաքրքրություններով: Նա հատկապես մեծ ուշադրություն դարձրեց առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը: Արդյունքում Թուրքիային հաջողվեց Կենտրոնական Ասիայի երկրների տնտեսություններում ապահովել իր դիրքերը:

- Թուրքիան սկսեց Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցել ռազմական և անվտանգութ-

յան բնագավառներում: Թուրքիայի այս քաղաքականությանը նպաստում էր նրա ՆԱՏՕ-ի անդամ լինելու հանգամանքը: Թուրքիան սկսեց ռազմական օգնություն ցույց տալ կենտրոնասիական երկրներին՝ այդ թվում մատակարարելով ռազմական տեխնիկա: Միաժամանակ աջակցում է նաև այդ երկրներից ռազմական մասնագետների պատրաստմանը: Ըստ երևույթին Թուրքիան դանդաղորեն փորձում է իր դիրքերն ամրապնդել կենտրոնասիական երկրների ռազմական բնագավառներում: Իսկ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո ջանում է ստանձնել կամրջի դեր՝ միացնելով ՆԱՏՕ-ն և Եվրասիան:

- Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը լայն աշխատանքներ իրականացրեց Կենտրոնական Ասիայի երկրների կրթության և մշակույթի բնագավառներում և այս տեսանկյունից ապահովեց այս երկրներում իր ներկայությունը և գործունեությունը: Սակայն պանթյուրքիստական գաղափարները քարոզելու տեսանկյունից կազմակերպությունը ձախողվեց: 1992 թ. մինչև օրս գումարվում են թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովներ, սակայն դրանք շոշոփելի արդյունքներ չեն ունեցել:

- 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիան փորձեց պանթյուրքիստական գաղափարներն օգտագործել Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ՝ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում հրահրելով հակահայկական տրամադրություններ: Սակայն Թուրքիայի այս քաղաքականությունը ձախողվեց, քանի որ Կենտրոնական Ասիայի երկրները դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեցին Հայաստանի Հանրապետության հետ, իսկ Ղարաբաղի հարցում՝ պահպանում են չեզոքություն:

Turkey was challenged to deal with other major political players, interested in this region, such as Russia, Iran and China. Turkey's political advance was supported by the West, particularly by the USA. This period was also characterized by the reanimation of Pan-Turkic ideology, propagating the Great Turkic World, covering the territory from the Adriatic Sea to the Great Wall of China. Political summits of the Turkic nations of the 1990s were held very much in this spirit.

Since the beginning of the 1990s Turkey, aspiring to become a transit country, has established strong economic relations with the countries of Central Asia. Economic Cooperation Organization (ECO) was activated, aiming to promote and strengthen economic development. Politicization of the organization, however, did not occur due to the efforts of Central Asian leaders. During these years ECO did not achieve any noticeable results. Despite the instability in the region and completion among the ECO members, the organization is, however, still quite promising.

Generally speaking, Turkish policy of the 1990s can be considered quite successful. During this period Turkey began to implement the policy of Turkish Model, which was initially accepted with great enthusiasm. However, in the middle of the 1990s the importance of this policy diminished, despite the fact that the principles of secular state and free market economy were generally adopted by the Central Asian countries.

CHAPTER II.

TURKISH FOREIGN POLICY IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE SECOND HALF OF THE 1990S

During the second half of the 1990s cooperation of Turkey and Central Asia continued, though it became clear that it did not yield expected results (which is also connected to Turkey's failure to provide the promised economic aid). However, all the agreements were still in

full force. In the period of the 1998-2001 the cooperation between Turkey and Central Asia generally weakened due to economic crisis. During this period Turkey started to pay greater attention to the transportation of Central Asian oil and gas. The suggested Baku-Tbilisi-Ceyhan project was perceived as an opportunity to circumvent Russian influence in the region. However, in general the achievements of Turkey in this sector were not very successful.

Turkey began to spread its influence more actively in the sphere of culture and education, capitalizing on the shared cultural, religious, linguistic and historical heritage of the Turkic republics. A number of organizations were established, schools and universities were founded. Many young people from Central Asia began to pursue higher education in Turkey. In this sphere the efforts of Turkish Development and Cooperation Agency were particularly notable. There were attempts to promote a common alphabet, which, however, failed. Numerous events were organized, aimed at the revival of common Turkic identity, creation of united cultural community. Despite strengthening its presence in the region in general, Turkey did not succeed to establish a common education system and create a common Turkic cultural space.

Fethullah Gulen, a Turkish author, educator, and Muslim scholar, started his activities in Central Asia in the 1990s. He mainly paid attention to education, founding schools and universities throughout the region. Gulen's schools are the best examples of modern education in the region up to this day.

CHAPTER III.

TURKISH FOREIGN POLICY DURING THE RULE OF JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY (2002-2007)

In 2002 Justice and Development Party (JDP) came to power in Turkey and formed a single-party government. This party started to

implement its new active foreign policy. In its policy in Central Asia, JDP stressed realistic opportunities and economic interests. Economic relationships revitalized, registering growth, which contributed to strengthening of Turkey's position in the region. JDP also supported educational and cultural sector. Special attention was paid to the military cooperation, where Turkey used its membership in NATO. It is suggested that Turkey managed to maintain its positions in the Central Asia and ensure its presence in the region.

Since the disintegration of the USSR the ideas of Pan-Turkism were revived and Turkey tried to form a common political, economic, educational and cultural space. These ideas were supported by numerous projects of Turkish Development and Cooperation Agency. It has to be noted that despite welcoming Turkey's presence in the region, the political leaders of Central Asian countries were against the formation of any political unity based on the Pan-Turkic ideas.

Conclusion

This paper described several stages of Turkey's political presence in the Central Asia in the post-soviet period. Several conclusions can be made. Since the 1990s, with the support of the West, Turkey has established strong relations with the newly independent states in political, economic, cultural, educational sectors. While managing to maintain its powerful presence in the region, Turkey nevertheless failed on the ideological level and its goal of becoming a leader of a common space based on the ideas of Pan-Turkism was not achieved.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1.1 ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

1. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), Ankara, 1989, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan6.pdf>
2. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 2006, http://plan9.dpt.gov.tr/oik57_agacmobilya/agac_mobilya.pdf
3. T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Dünyada Küreseleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, İslam Ülkeleri, ECO) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu Özeti, Kitap 5, Ağustos 1995, <http://ekutup.dpt.tr/kuresell/oik471.pdf>
4. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No. DPT:2511-ÖİK:528, Ankara, 2000, T. C., <http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekona/oik528.pdf>
5. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), 1995, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/vii/plan7.pdf>
6. Eighth Five-Year Development Plan 2001-2005, Ankara, 2001, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf>
7. Adalet ve Kalkınma Parti Programı, <http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum>
8. T. C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı, Ankara, 03 Ocak, 2003, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/aep.pdf>
9. T. C. 59. Hükümet Programı, <http://www.basbakanlik.gov.tr/docs/hukumetprgtr.doc>
10. T. C. 60. Hükümet Programı, Eylem Planı, 10 Ocak 2008, <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/ep2008.pdf>
11. Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı, The Embassy of the Russian Federation in Turkey, http://www.turkey.mid.ru/relat_2_t.html
12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, том 8, No 5704, 1832.

1.2 ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

13. Turkish Ministry of Educational Statistics, <http://www.meb.gov.tr/Stats/ist97/MYHTML145.htm>.

14. The Republic of Kazakhstan, Country Report, Small and Medium Sited Industry Development Organization (KOSGEB), <http://abmankara.org.tr/ulke/Kazakistan%20Ulke%20Raporu.doc>
15. The Republic of Kyrgyzstan Country Report. KOSGEB, <http://abmankara.org.tr/ulke/Kirgizistan%20Ulke%20Raporu.doc>.
16. Turkmenistan Country Report. KOSGEB, <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/GCA/GCAPUB-13.pdf>.
17. Turkish Police Academy. Relations Between Turkey and the Turkic Republics. <http://www.pa.edu.tr/tr/baskanlik/index.php?sayfa=14&id=3>
18. Turkish Republic Police Academy. Relations Between Turkey and the Turkic Republics, <http://www.pa.edu.tr/tr/baskanlik/index.php?sayfa=14&id=2>
19. Bilateral Relation with Uzbekistan. DEİK, http://www.deik.org.tr/Pages/TR/IK_Ticariliskiler.Detay.aspx?tiDetId=23&IKID=34.
20. Trade Statistics, Undersecretariat for Foreign Trade of Turkey, 2006, Ankara and Country Reports of Turkish Foreign Economic Relations Board (DEİK) Istanbul, www.dtm.gov.tr/ead/ulkegos/ulkegos.htm and deik.org
21. Kazakhstan Ülke Bülteni, DEİK, Şubat 2007, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/101/kazakistan%20bulten%20subat%202007_TR.pdf
22. Kirgizistan Ülke Bülteni, DEİK, Mayıs 2009, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/147/Kirgizistan-bulten-Mayis%202009_TR.doc
23. Türkiye-Özbekistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri, DEİK, Mayıs 2006, http://www.deik.org.tr/Lists/Ticariliskiler/Attachments/23/Microsoft%20Word%20-%20Ozbekistan-ikiliiliskiler-mart2006_TR.pdf
24. Tacikistan Ülke Bülteni, DEİK, Haziran 2009, http://www.deik.org.tr/Lists/Bulten/Attachments/173/Tacikistan%20ulke%20bulteni_mayis_2009_TR.pdf
25. The Republic of Kazakhstan Country Report. Turkish International Cooperation and Development Agency (TİKA), <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kazakistan.doc>
26. TİKA. Kazakhstan, <http://tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=326>
27. TİKA. Projects in Kyrgyzstan, <http://www.tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=331>
28. TİKA. Projects in Kazakhstan, <http://www.tika.gov.tr/EN/Icerik.ASP?ID=330>
29. Turkmenistan Ülke Raporu, TİKA, 2009, http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Turkmenistan_UlkeRaporu.pdf
30. Özdenoğlu Selda, Kirgiz Cumhuriyeti (Kirgiz Republic), TİKA, Ankara, 2005, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kirgizistan.doc>

31. Özbekistan Ülke Raporu, Aralık 2004, T. C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi, (TİKA), 04.06.2007, <http://www.tika.gov.tr>
32. TİKA, 2005 Faaliyet Raporu.
33. DİE, Dış Ticaret İstatistikleri 2000, Ankara, 2001.
34. Alexander's Gas And Oil Connections, Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline Company Founded, Augustos 30, 2002, http://www.gasandoil.com/news/central_asia/06e64ce97241a092b52d5a35d6bc6a60
35. BBC World Service. Caspian Pipeline Dream Becomes Reality, Tuesday, 17 September, 2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2263611.htm>
36. Başbakan Erdoğan'ın 17 Kasım 2007 tarihinde 11. Türk Devletleri ve Toplamları Kurultay'ın da yaptığı konuşmanın tam metni için bakınız <http://www.akparti.org.tr>
37. Izmir Treaty, 12 March 1977, http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Documents/Basics/Treaty_of_Izmir.doc
38. 5-th Summit Declaration, Almaty, 11 May, 1998, http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Documents/Declarations/5sum_dcl.htm
39. 7-th Summit Declaration, Istanbul, 14 October, 2002, http://www.ecosecretariat.org/ftpoot/Documents/Declarations/7sum_dcl.htm
40. Cem Ismail, Stresses Wide-Angle Foreign Approach //Turkish Daily News, 19.07.1997
41. The Full Text of Foreign Minister Hikmet Çetin's Speech at the Assembly of Turko-American Business Council, Istanbul// Turkish Review, Vol.6, No.30, Winter 1992.
42. President Turgut Özal's address at the European Studies Centre Global Panel, Turkish Review, Vol. 5, No 23, Spring, 9 April 1991.
43. Iran Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkiler, DEİK, Haziran, 2002, <http://www.deik.org.tr>
44. Russia, Turkey Declare New Era with "Strategic Document", Turkey's Zaman, 14 February, 2009. <http://www.todayszaman.com/tz-web/detaylar.do?load=detay&link=166883>
45. Presidency of the Republic of Turkey, President Gül: Turkey Will Support Tajkistan's Membership Application to the World Trade Organization, May 28, 2009, <http://www.tccb.gov.tr>
46. International Energy Agency's Report of September, 1993.
47. "The Prospects of Irano-Russian Relation till the Year 2000, Amu Darya 1, 2 1995.
48. Cem Ismail, Stresses Wide-Angle Foreign Approach //Turkish Daily News, 19.07.1997.

2. ԹԵՂԵՏԻ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

49. Uqq, 1991, 1993, 1994, 1996, 1997.
50. Cumhuriyet, 1991, 1992.
51. Hürriyet, 1991, 1999, 2001, 2002.
52. Milliyet, 1992, 2000, 2002, 2006.
53. Radikal, 1998, 2002, 2004.
54. Sabah, 2003.
55. Star, 2009.
56. Turkish Daily News, 1991, 1994, 1995, 1996, 1997.
57. Turkish Review, 1991, 1992.
58. Turkish Weekly, 2004.
59. Today's Zaman, 2009.
60. Zaman, 1998, 2007.
61. «21-րդ Ղար»
62. Мировая экономика и международные отношения
63. Alternatives: Journal of International Affairs
64. An Iranian Quarterly
65. Avrasiya Etudleri
66. Asian Perspective
67. Asian Survey
68. British Journal of Middle Eastern Studies
69. Caucasus Review of International Affairs
70. Central Asia and the Caucasus
71. Central Asia Survey
72. China Brief
73. China and Eurasia Forum Quarterly
74. Demokratizatsiya
75. Eurasia Insight
76. Foreign Affairs
77. Foreign Policy
78. Journal of Azerbaijani Studies
79. Insight Turkey
80. Mediterranean Quarterly
81. Middle Eastern Studies
82. Middle East Journal of International Affairs /MERIA/
83. Perception: Journal of International Affairs
84. Survival
85. Taiwan International Studies Quarterly
86. The Washington Quarterly
87. The Journal of Central Asia Studies
88. Turkish Policy Quarterly
89. Turkish Studies
90. Turkish Review of Eurasian Studies
91. World Policy Journal

3. ԳՐՔԵՐ ԵՎ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

3.1 ՀԱՅԵՐԵՆ

92. Արշակյան Գ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայրավայրին Կովկասում 1991-2001 թթ., Երևան, «Գիտություն», 2009:
93. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2006:
94. Դեմոյան Հ., Առևտրատնտեսական կապերի հաստատումն ու յտրացումը Թուրքիայի և ԱՊՀ-ի թուրքալեզու հանրապետությունների միջև, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, թողարկում 2, Երևան, «Հայրապետ», 2008, էջ 168-187:
95. Զարևանդ, Միացյալ Անկախ Թուրանիա, Երևան, 1993:
96. Իվանով Վ., Թուրք-վրացական տնտեսական համագործակցության որոշ ասպեկտներ. տնտեսություն՝ պայմանավորված քաղաքականությամբ, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, թողարկում 2, Երևան, «Հայրապետ», 2008, էջ 142-156:
97. Հովսեփյան Լ., Թուրքիա-Չինաստան առևտրատնտեսական հարաբերությունների շուրջ, Թուրքիա. էներգետիկան և միջազգային տնտեսական կապերը, թողարկում 2, Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, Երևան, «Հայրապետ», 2008, էջ 157-167:
98. Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն. ձեռքբերում, թե՞ ձախողում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 158-176:
99. Հովհաննիսյան Ա., ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «Թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 20, Երևան, 2001, էջ 74-81:
100. Մուրադյան Ի., Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների տարածաշրջանային հիմնախնդիրները, «Արդարություն» մատենաշար, թիվ 2, Երևան, «Անտարես», 2004:
101. Սաֆրաստյան Ռ., Ռուսաստանը և Թուրքիան Հայրավայրին Կովկասում. աշխարհառազմավարական գինադադա՞ր, «21-րդ Դար», թիվ 4 (10), 2005, էջ 34-46:
102. Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Երևան, «Զանգակ-97», 2003:
103. Սաֆրաստյան Ռ., Թուրքիայի քաղաքականությունը սեպտեմբերի 11-ի ողբերգությունից հետո (2001 թ.), Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. 1, Երևան, «Զանգակ-97», 2002, էջ 89-103:
104. Տեր-Մաթևոսյան Վ., Իսլամը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում (1970-2001 թթ.), Երևան, «Լիմուշ», 2008:

3.2 ՐՈՒՍԵՐԵՆ

105. Биковская Ю. В., Политика государства Израиль в Центральной Азии: освоение новых рынков, Востоковедный сборник. выпуск пятый, М., 2001, с. 221-230.
106. Бжезинский З., Великая шахматная доска, М., «Международные отношения», 2005.
107. Бурнашев Р., Черных И., Вооруженные силы Туркменистана: проблемы и направления развития, Центральная Азия и Кавказ, № 4 (28), с. 37-47.
108. Гаджиев К. С., Геополитика Кавказа, М., «Международные отношения», 2001.
109. Григорьянц В. Е., Армяне Средней Азии, Ер., Издается научно-исследовательским институтом АЙК, 1994.
110. Гусейнов В., Каспийская нефть, экономика и геополитика, М., «Олма Пресс», 2002.
111. Гюлен Фетхуллах, Пророк Мухаммад-венец рода человеческого, т. 1, М., «Издательство Новый Свет», 2004.
112. Гюлен Фетхуллах, Пророк Мухаммад-венец рода человеческого, т. 2, М., «Издательство Новый Свет», 2004.
113. Демоян Г., Турция и Карабахский конфликт, Ер., «Коллаж», 2006.
114. Егиазарян А., Геоэкономические приоритеты Китая в Кавказско-Каспийско-Центральноазиатском регионе, «21-րդ դար», № 3(5), 2004, с. 69-104.
115. Жуков С. В., О. Б. Резникова, Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира, М., «Московский общественный научный фонд», 2001.
116. Зиганшин М. К., Россия-Турция: от двустороннего сотрудничества к многополюсному партнерству (2001-2006), Бишкек: КРСУ, 2007.
117. Зиглер Э. Чарльз, Стратегия США в Центральной Азии и Шанхайская организация сотрудничества, Мировая экономика и международные отношения, № 4, 2005, с.13-22.
118. Иванов И. И., Основные направления внешней политики Партии справедливости и развития, Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г., Институт Востоковедение РАН, Институт Ближнего Востока, М., 2008, с. 168-181.
119. История Советской Конституции в декретах и постановлениях Советского правительства 1917-1936 гг., М., 1936.
120. История Казахской ССР, Алма-Ата, 1963.
121. История Киргизии, том 2, Фрунзе, 1963.
122. История Туркменской ССР, том 2, Ашхабад, 1957.
123. История Таджикской ССР, Душанбе, 1965.

140. Сафрастян Р., В поисках новой роли на Ближнем Востоке: Турция и обострение ближневосточного конфликта летом 2006 года, Вопросы региональной безопасности, под общей редакцией Гаянэ Новиковой: Редактор С. Саркисян, перевод А. Мельяна, Ер., 2006, с. 66-71.
141. Саидазимова Г., Интеграция в Центральной Азии: реалии, вызовы, возможности, Центральная Азия и Кавказ, 2000, no. 3 (9), <http://www.ca-c.org/journal/cac-09-2000/10.Saidazim.shtml>
142. Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, М., «Гуманитарий», 2002.
143. Старченков Г. И., Нефть и газ в экономике и политике Турции (XIX-начало XXI вв.), М., ИВ РАН, 2003.
144. Халфин Н. А., Присоединение Средней Азии к России, (60-90-е годы XIX в.), М., 1965.
145. Халфин Н. А., Россия и ханство Средней Азии (первая половина XIX в.), М., 1974.
146. Хантингтон С., Столкновение цивилизации, М., 2003.
147. Хожамберди Кахарман, Уйгуры. Этнополитическая история с древнейших времен до наших дней, Алматы, 2010.
148. Ходжаев А., Цинская империя, Джунгария и Восточный Туркестан, М., 1979.
149. Чернявский С. И., Политика России в Центральной Азии и Закавказье в 1992-2002 года, Южный Фланг СНГ. Центральная Азия-Каспий-Кавказ: возможности и вызовы для России, М., «Навона», 2003, с. 35-54.
150. Чуфрин Г. И., О политике Ирана и Турции в отношении стран Центральной Азии, Новая Евразия. Отношения России со странами Ближнего Зарубежья, Сборник статей 2, М., 1994, с. 23-43.
151. Чотоев З., Влияние Турции на развитие государств Центральной Азии, Центральная Азия и Кавказ, no. 2 (26), 2003, с. 80-97.
152. Уразова Е., Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М. Институт изучения Израиле и Ближнего Востока, «АСТИ-ИЗДАТ», 2003.
153. Уразова Е. И., Турецкое агентство по сотрудничеству и развитию (ТИКА): Новые задачи, Турция накануне и после парламентских и президентских выборов 2007 г., Институт востоковедения РАН, М., 2008, с. 182-189.
154. Ушаков А. М., Зонн И. С., Жильцов С. С., Геополитика Каспийского Региона, М., «Международные отношения», 2003.

3.3 ԱՆԳՆԵՐԵՆ

155. Alison J. K. Bailes, Pal Dunay, Pan Guang and Mikhail Troitskiy, The Shanghai Cooperation Organization, Stockholm International Peace Research Institute-SIPRI, Policy Paper No. 17, May 2007, p. 1-66.
156. Alexander Frost, The Collective Security Treaty Organization and Russia's Strategic Goals in Central Asia, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 7, No. 3, 2009, p. 83-102.
157. Ali Ahmad Abu Romman, US Interests in Central Asia, The Journal of Central Asia Studies, Vol. XIX, No. 1, 2010, p. 105-118.
158. Afrasiabi L. K. and Jalali P. Y., The Economic Cooperation Organization. Regionalization in a Competitive Context, Mediterranean Quarterly, Vol. 12, No. 4, Fall 2001, p. 62-79.
159. Akdevelioğlu Atay, İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları, Uluslararası İlişkiler, Cilt 1, Sayı 2, 2004, s. 129-160.
160. Aksay Hakan, Turkish-Russian Relation: The Role of the Media, Insight Turkey, April-June, 2002, Vol. 4, Num. 2, p. 125-138.
161. Ataman Muhittim, Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring in Turkish Foreign Policy, Alternatives, Turkish Journal of International Relations, Vol. 1, No. 1, Spring 2002, p. 120-153.
162. Aras Bülent, US-Central Asia Relations: A View From Turkey, MERIA, Vol. 1, No. 1-January, 1997, <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue1/jv1n1a4.html>
163. Aras Bülent and Omer Caha, Fethullah Gulen and his Liberal "Turkish Islam" Movement, The Middle East Review of International Affairs-MERIA, Vol. 4, No. 4, December 2000, p. 30-42, <http://meria.idc.ac.il/journal/2000/issue4/aras-caha.pdf>
164. Aras Bülent, Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options, Turkish Studies, 1:1, 2000, p. 36-58.
165. Aras Bülent, Turkish Foreign Policy Towards Iran: Ideology and Foreign Policy in Flux, Journal of Third World Studies, Vol. 18, No. 1, Spring 2001, p. 105-124.
166. Arık Ümüt, New Independent States and Turkish Foreign Policy, International Journal of Turkish Studies, Cilt 6, Sayı 1 ve 2, Kış 1992-94, s. 30-58.
167. Aydın Mustafa, Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, December, SAM-PAPER, 1/ 2004.
168. Aydın Mustafa, Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus, Turkish Studies, 5:2, <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713636933>
169. Aydın Mustafa, New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament. SAM Papers, 2/2000 <http://www.sam.gov.tr/sampapers/NewGeopoliticsofCentralAsiaandtheCaucasus.pdf>

170. Aydın Mustafa, Regional Cooperation in the Black Sea and the Role of Institutions, *Perseption- Journal of International Affairs*, Vol. 10, Autumn 2005, p. 57-83.
171. Aydın Mustafa, Geopolitica of Central Asia and the Caucasus; Continuity and Change Since the End of the Cold War, *The Turkish Yearbook*, Vol. XXXII, p. 167-216.
172. Babalı T., Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project, *Perceptions. Journal of International Affairs*, Winter 2005, p. 29-60.
173. Babalı Tuncay, Regional Energy Equations and Turkish Foreign Policy, *Insight Turkey*, Vol. 12, No. 3, Summer 2010, p. 159-178.
174. Balcı Bayram, Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, *Religion, State & Society*, Vol. 31, No. 2, 2003, p. 151-177.
175. Bal Idris, The Turkish Model And The Turkic Republics.-Perceptions: *Journal of International Affairs*, Vol. 3, No. 3, September-November 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/bal.PDF>.
176. Bal Idris, *Turkey's Relations with the West and Turkic Republics. Rise and Fall of the Turkish Model*, England, Ashgate Publishing.
177. Bal Idris, Turkish Model as a Foreign Policy Instrument in Post Cold War Era: The Cases of Turkic Republics and the Post September 11th Attacks Era, <http://www.idrisbal.com.homepage>.
178. Bağcı Hüseyin, Changing Geopolitics and Turkish Foreign Policy, *Internationals Institute Politic Wien*, Jun 2009, p. 1-20, <http://www.ii.p.at/index.php?download=140.pdf>
179. Baran Zeyno, The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications For Turkey, *The Central Asia-Caucasus Institute- Silk Road Studies Program*, May 2005, p. 1-16.
180. Bill Park, The Fethullah Gulen Movement, *The Middle East Review of International Affairs-MERIA*, Vol. 12, No. 3, September 2008, <http://www.merijournal.com/en/asp/journal/2008/december/park/index.asp>
181. Bazoğlu Duygu Sezer, Turkish-Russian Relations: The Challenges of Reconciling Geopolitical Competition with Economic Partnership, *Turkish Studies*, Spring 2000, Vol. 1, Num. 1, p. 59-82.
182. Blank Stephen, Rethinking Central Asian Security, *China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 6, No. 2, 2008, p. 23-39.
183. Blank J. Stephan, Central Asian Security Rends: Views From Europe and Russia, p. 5-7, <http://www.StrategicStudiesInstitute.army.mil>
184. Brzezinski Z., A Geostrategy for Eurasia, *Foreign Affairs*, September/October, Vol. 76, No. 5, 1997, p. 50-64.
185. Cagaptay Soner, The Noember 2002 Elections and Turkey's New Political Era, *MERIA*, Vol. 6, No. 4, Desember 2002, p. 42-48.
186. Calabrese John, Turkey and Iran; Limits of a Stable Relationship, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 1, May 1998, p. 75-94.

187. Kamberi Dolkun, Uyghur's and Uyghur Identity, Sino-Platonic Papers, Numbers 150, Philadelphia, May, 2005.
188. Çaman Efe M. and Akyurt Ali M., Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time Has Come for a New Regional Policy, Alternatives. Turkish Journal of International Relations, Vol. 10, No. 2-3, Summer-Fall, 2011, p. 67-86.
189. Çandar Cengiz and Fuller Graham, Grand Geopolitics For a New Turkey, Mediterranean Quarterly, Winter 2001, p.22-38.
190. Charles Hostley W., The Turks and Soviet Central Asia, Middle East Journal, no. 12, 1958, p. 261-269.
191. Charles Hostler, Turkism and Soviets, London, 1957.
192. Carley M. Patricia, "Turkey and Central Asia: Reality Comes Calling" in Regional Power Rivalries in the New Eurasia Russia Turkey and Iran (ed. By Rubinstein, Alvin Z. and Smolansky, Oles M.), New York: M. E. Sharp, Inc. 1995.
193. Chi lin Yang, Power Politics in Central Asia, Taiwan International Studies Quarterly, Vol. 2, No. 2, p. 25-42.
194. Chotoev Zakir, The Turkish Factor in the Evolution of the Central Asian Republics, Central Asia and the Caucasus, No. 2 (20), 2003, p. 73-80.
195. Cornell Svante E., Geopolitics and Strategic Alignments in the Caucasus and Central Asia, Perception. Journal of International Affairs, Vol. 4, No. 2, June-August 1999, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume4/June-August1999/cornell.pdf>
196. Cutbberston Ian, The New "Great Game", World Policy Journal, vol. 11, no. 4, Winter, 1994/95, p. 31-41.
197. Cem Ismail, Turkish Foreign Policy: Opening New Horizons For Turkey At The Beginning of a New Millenium, Turkish Policy Quarterly, Cilt 1, Sayı 1, Ilkbahar 2002, <http://www.turkishpolicy.com/articles/cem.htm>
198. Davutoğlu Ahmet, Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight Turkey, Cilt 10, Sayı 1, 2008, p. 77-96.
199. Dietrich Jung with Wolfango Piccoli, Turkey at the Crossroads Ottoman Legacies and A Greater Middle East, London and New York, Zed Books, 2001.
200. Duygu Bazoğlu Sezer, Turkish-Russian Relations a Decade Later: From Adversity to Managed Competition.-Perception: Journal of International Affairs, Vol. 6, March-May 2001, p. 1-11.
201. Ebel Robert and Rejan Menon, Energy and Conflict in Central Asia and the Caucasus, New York, 2000.
202. Emerson M. & Boonstra (Rapporteurs), N. Hasanova, M. Laruella, S. Peyrouse, Into EurAsia Monitoring The EU's Central Asia Strategy, Report of the EUCAM Project, Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels, 2010.
203. Farhad Ataee, Iran and Turkey in Post-Soviet Central Asia, Centre for Research and Middle East Strategic Studies, An Iranian Quarterly, Vol. 2, No. 1, Summer 2000, p. 147-170.

204. Fuller E. Graham and Lesser Ian O., with Paul B. Henze and J. F. Brown, *Turkey's New Geopolitics From the Balkans to Western China*, Westview Press. Boulder. San Francisco. Oxford, by RAND, 1993.
205. Fusun Akkok, Balci Ayse and Demir Cennet E., *The Role of Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation of Central Asian Countries: the Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan*, *Central Asian Survey*, Vol. 19, No. 1, March 2000, p. 141-155.
206. Giannotta V., *Is Turkey Turning its Face From the West*, SGIR 7th Pan-European Conference "Politics in Hard Times", Stockholm, Sweden, 9-11 September 2010, p. 1-13.
207. Grigoriadis Ioannis N., *The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy*, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Working Paper No. 8, 2010, www.efehp.gr/wp-content/uploads/2010/05/KEIMENO-EPTASIAS-8-2010_IoGrigoriadis1.pdf
208. Gudashvili David, *Turkey and the Russo-Chechen War of 1994-1996*, *Central Asia and the Caucasus*, No. 6, 2003, p. 72-79.
209. Guandcheng Xing, *China and Central Asia*, *Central Asian Security*, editors Roy Alison and Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, London-Washington, p. 152-170.
210. Edmund Herzing, *Iran and Central Asia*, *Central Asian Security*, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal institute of International Affairs, Brookings Institution Press, London-Washington, 2001, p. 171-198.
211. Erdal Akpiner, *Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı ve Türkiye Jeopolitiğine Etkileri*, GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 25, Sayı 2, 2005, s. 229-248.
212. Efegil Ertan, *Russian Policy in Central Asia*, *Central Asian and the Caucasus*, No. 5, 2000, p. 98-105.
213. Efegil E., *Turkish AK Party's Central Asian and Caucasus Politics: Critiques and Suggestions*, *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 2, No. 3, Summer, 2008, p. 166-172.
214. Han K. Ahmet, *From "Strategic Partnership" To "Model Partnership: AKP, Turkish-US Relations And The Prospects Under Obama*, *UNISCI Discussion Papers*, No. 23, May 2010, p. 77-112, <http://rcdalyc.uaemex.mx/src/inico/ArtPdfRed.jst?iCve=76715004006>
215. Herzing Edmund, *Iran and the Former Soviet South*, Royal Institute of International Affairs, London, 1995.
216. Herzig Edmund, *Iran and Central Asia*, *Central Asian Security*, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, London-Washington, 2001, p. 171-198.
217. Henze Paul B., *Turkey Toward The Twenty-First Century*, in *Turkey's New Geopolitics* (ed. By Fuller Graham and Lesser Ian), Santa Monica CA: RAND Corporation, 1993.

218. History of Civilization of Central Asia, The age of Achievement: A. D. 750 to the end of the fifteen century, Vol. IV, part 1, Editors M. S. Asima and C. E. Bosworth, UNESCO Publishing, 1998.
219. Jim Nichol, Central Asia: Regional Developments and Implications for U. S. Interests, CRS Report for Congress, Augusts 6, 2008 <http://fpc.state.gov/documents/organization/109515.pdf>
220. John C. K. Daly, Sino-Turkish Relations Beyond the Silk Road, China Brief, Vol. 7, Issue 4, 21.02.2007, http://dev.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=4036.
221. Jonson Lena, Russia and Central Asia, Central Asia Security: the new international context, editors Roy Allison and Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, Brooking Institution Press, London-Washington, 2001, p. 95-126.
222. Ilkhamov A., Neopatrimonialism, Interests groups and patronage networks: The impasses of the governance system in Uzbekistan, Central Asian Survey, No.1, 2007, p. 65-84.
223. Kemal Kaya, Turkey. Silk Road Studies, <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/GCA/GCAPUB-13.pdf>
224. Kireev Nikolai, Turkey in Search of National Strategy of Eurasian Cooperation, Central Asia and The Caucasus, N 1(13) 2002, p. 18-26.
225. Kramer Heinz, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence.- Perception: Journal of International Affairs, March-May, 1996, <http://www.sam.gov.tr/perception/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>
226. Kramer Heinz, AKP's "Now" Foreign Policy Between Vision and Pragmatism, Working Paper, FG 2, 2010/01, SWP Berlin June, 2010, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Krm_WP_Neu_ks.pdf
227. Larrabe F. Stephen, Lesser O. Ian, Turkish Policy in an Age of Uncertainty, Center for Middle East Public Policy National Security Research Division. RAND, 2003.
228. Larrabe F. Stephen, Turkey's Eurasian Agenda, The Washington Quarterly, Winter 2011, p. 103-120.
229. Laumulin Murat, Central Asia After 11 September, Central Asia and the Caucasus, No. 4(16), 2002, p. 29-38.
230. Laruelle Marlene, Russia in Central Asia: Old History, New Challenges?, EUCAM Working Paper No. 3, September, 2009.
231. Lester W. Grau, Hydrocarbons and a New Strategic Region: The Caspian Sea and Central Asia. Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth, KS, www.globalsecurity.org/militart/library/report/2001/hydrocarbons.htm
232. Lowell Dittmer, Central Asia and Regional Powers, The China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 5, No. 4, p. 7-22.

233. Mango Andrew, The Turkish Model, Middle Eastern Studies, Cilt 29 (4), Ekim 1993, p. 706-757.
234. Margaret Pui-kin Kan, Turkey and China-Complexity, and Implications, China Europe International Business School, China, Shanghai, 2008, <http://www.ceibs.edu/bmt/images/20100319/23717.pdf>
235. Maria Raquel Freire, Russian Policy in Central Asia: Supporting, Balancing, Coercing or Imposing?, Asian Perspective. Vol. 33, No. 2, 2009, p. 125-145.
236. Migdalovitz Carol, Turkey: Selected Foreign Policy Issues and U. S. Views, Congressional Research Service (CRS), Report for Congress, August 29, 2008, <http://www.our excellent adventures.com/wp-content/stcpublications/CRS%20Reports%20on%20the%20Middle%20East/RL34642.pdf>
237. Migdalovitz Carol, AKP's Domestically Driven Foreign Policy, Turkish Policy Quarterly, Vol. 9, No. 4, p. 37-45.
238. Mustafa Kibaroglu ve Yasemin Nun, Iran, Turkey's Neighborhood, Ed. by M. Kibaroglu, Foreign Policy Institute, Ankara, 2008, p. 143-165.
239. Mustafa Sen, Turkish Islamist Entrepreneurs in Central Asia in Prospect for Democracy in Central Asia, ed. Birgit N. Schylter, Istanbul, Swedish Research Institute, 2005.
240. Nagshe Mantaqa'ie, Iran, Central Asia and The Caucasus Review (MMAMQ), 5, 16, Winter 1996, p. 57-85.
241. Onis Ziya, Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence, MERIA, Vol. 5, No. 2, June, 2001, p. 66-74.
242. Öniş Z. & Yılmaz S., Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey During the AKP Era, Turkish Studies, Vol. 10, No. 1, March 2009, p. 7-24.
243. Öniş Ziya, The New Wave of Foreign Policy Activism in Turkey, Drifting Away From Europeanization?, Danish Institute For International Studies (DIIS) Report, 2009:05, January 2009.
244. Öniş Ziya, Multiple Face of the "New" Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique, Insight Turkey Vol. 13, No. 1, 2011, p. 47-65.
245. Öniş Ziya, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Ekonomi Politikası, AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Ed. Hakan Yavuz, İstanbul, 2010, s. 259-286.
246. Özer Ercan, The Black Sea Economic Cooperation and Regional Security. Perception, Vol. 2, September-November, 1997, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volume2/September-November1997/THEBLACKSEAECONOMICCOOPERATIONANDREGIONALSECURITY.pdf>
247. Özgöker Uğur, İba Sezin, Uluslararası İlişkiler ve Türkiye'nin Dış Politikası, 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, Editör: Prof. Dr. Hasret Çomak, Kocaeli, 2010, s. 79-101.
248. Özdem Sanberk, Türk Dış Politikası'nın Dönüşümü: Öncelikler Nelerdir? Rota Değişikliği var mı? 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, Editör: Prof. Dr. Hasret Çomak, Kocaeli, 2010, s. 103-112.

249. Ögütçü Mehmet, TURKEY AND CHINA, <http://cgemenlikulusundur.org/ustat/ulastra/ogutcu1.html>.
250. Ögütçü Mehmet, Caspian Energy "Poker Game" And Turkey: Prospects for a New Approach, the CEPMLP Internet Journal, Vol. 8, Abstract 5, April 2001, www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/vol8/vol8-5.html.
251. Özbudun Ergun, Democratization Reforms in Turkey: 1993-2004, Turkish Studies, Vol. 8, No. 2, 2007, p. 179-196.
252. Perovic J., From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia, Demokratizatsiya, No. 1, 2005, pp. 61-85.
253. Pope Huge, Sons of The Conquerors. The Rise of the Turkic World, New York. Washington. London, Overlook Duckworth, 2005.
254. Pope Nicole and Huge, Turkey Unvelid, A History of Modern Turkey, Wood Stock & New York, Overlook Duckworth, 2000.
255. Ramakant Dwivedi, China's Central Asia Policy in Recent Times, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 4, No. 4, November, 2006, p.139-159.
256. Rashidov Bakhtier, Russia in Central Asia: A Shift to Positive Foreign Policies, Central Asia and the Caucasus, No. 2 (32), 2005, p. 112-119.
257. Robins Philip, Turkish Foreign Policy Under Erbakan, Survival, Vol. 39, No. 2, Summer 1997, p. 82-100.
258. Rouleau Eric, Turkey: Beyond Atatürk, Foreign Policy, Number 103, Summer 1996, p. 70-87.
259. Sasley Brent, Turkey's Energy Politics In The Post-Cold War Era, MERIA, Vol. 2, No. 4-November, 1998, p. 28-36.
260. Sadykzhan Ibraimov, China-Central Asia Trade Relations: Economic and Social Patterns, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 7, No. 1, February, 2009, p. 47-59.
261. Sinkaya Bayram, Turkey-Iran Geopolitical Competition over Central Asia and the Caucasus: 1989-2001, Avrasya Etüdleri, Yıl:12, Sayı: 27-28, 2005, p. 77-96.
262. Stephan Blank, The United States and Central Asia, Central Asian Security, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, London-Washington, p. 127-151.
263. Yaşar Sayı, Turkish Schools and Universities in Kyrgyzstan. The Times of Central Asia, June 2006, <http://www.turkishweekly.net/comments.php?id=2134>
264. Yitzbak Shichor, Ethno-Diplomacy: The Uyghur Hitch in Sino-Turkish Relations, East-West Centre, Policy Studies 53, 2009.
265. Tarock Adam, Iran's Policy in Central Asia, Central Asia Survey, Vol. 16, No. 2, 1997, p. 185-200.
266. Tang Shiping, Economic Integration in Central Asia, The Russian and Chinese Relationship, Asian Survey, Vol. XI., No., 2, March-April, 2000, p. 360-376.
267. Taşkin Yüksel, AKP's Move to "Conguer" the Center-Right: Its Prospects and Possible Impacts on the Democratization Process, Turkish Studies, Vol. 9, No. 1, March 2008, p. 53-72.

268. Townsend Jacob and King Amy, Sino-Japanese Competition for Central Asian Energy: China's Game to Win, *China and Eurasia Forum Quarterly*, Vol. 5, No. 4, November, 2007, p. 23-45.
269. Ter-Matevosyan V., Islamic Socio-Political Movements in Turkey in The 1970-1990s, *Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, հ. 7, Եր., «Լուսակն», 2011, էջ 205-220.
270. Theodor Karasik, Azeribajian, Central Asia and Futere Persian Gulf Security, A Rande Note, Santa Monikca, 1993.
271. Torbakov Igor, Turkey-Russia: Competition and Cooperation, *Eurasia Insight*, 12.27.2002
272. Torbakov Igor, Ankara's Post-soviet Efforts in The Caucasus And Central Asia: The Failure of The "Turkic World" Model, *Eurasian Insight*, May 14, 2009.
273. Turan Berna, Between Islam and the State. The Politics of Engagement, Stanford University Press, California, 2007.
274. Türkkaya Ataöv: Turkey's Expanding relations with the CIS and Eastern Europe in Turkish Foreign Policy: New Prospects (ed Clement H. Dodd), Cambridgeshire: The Eothen Press, 1992.
275. Uslu Nusuh, The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, *Alternatives. Turkish Journal of International Relations*, Vol. 2, No. 3&4, Fall & Winter 2003, p. 164-187.
276. Ugur Mehmet, Turkish Economic Policy Under AKP Government: An Assessment for 2002-2007, MPRA Paper No. 18235, 24 April 2008, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/18235>
277. Urazova Elena, Russia and Turkey: Eurasian Integration Process, *Insight Turkey*, April-June, 2002, Vol. 4, Num. 2, p. 80-96.
278. Winrow Gareth M., Turkey's Relations With The Transcaucasus and The Central Asian Republics, *Perseption-Journal of International Affairs*, Vol. 1, March-May, 1996, p. 128-145.
279. Winrow Gareth M., Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 1, No. 2, July 1997, <http://meria.idc.ac.il/journal/1997/issue2/jv1n2a5.html>.
280. Winrow Gareth M., Turkey and Central Asia. Central Asian Security. The New International Context/ Ed. By R. Allison, L.Jonson. London Washington: Brookings Institution Press, 2001, p. 199-218.
281. Weitz Richard, Towards a New Turkey-NATO Partnership in Central Asia, *Turkish Policy Quarterly*, Vol. 5, No. 2, 2006, http://ep.hudson.org/files/publications/Turkey_NATO_Partnership.pdf
282. Weitz Richard, Russia-Turkish Relations: Steadfast and Changing, *Mediterranean Quarterly*, 21:3, Summer, 2010, p. 61-85.
283. Yavuz Hakan, Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo-Ottomanism, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, No. 2 (Spring 2008), p. 19-41.

284. Zucconi Mario, The Impact of the EU Connection on Turkey's Domestic and Foreign Policy, Turkish Studies, Vol. 10, No. 1, March 2009, p. 25-36.

3.4 ƏNİTİFİTİTİ

285. Can Nurettin, Uulu Iskender Ormon, Büyük Güçlerin Kıskasında Türkiyə-Orta Asya Türk Cumhuriyyətləri Siyasi və İktisadi İlişkileri (Kırgızistan Örneği), Journal of Azerbaijani Studies, s. 11-32.
286. Çomak Hasret, Gökəlp Ayşegül, 2010'lu Yıllarda Şanghay İşbirliyi Örgütü'nün Geleceği ve Türkiye, ISSA II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi 22.Ekim. 2008, Bişkek/Kırgızistan, Kocaeli, 2009, s. 336-345.
287. Davutoğlu Ahmet, Stratejik Derinlik, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.
288. Denizhan Emrah, Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve TİKA. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2010, s. 17-23.
289. Dikkaya Mehmet, Türkiye ile Türk Cumhuriyyətləri Arasındaki Ekonomik İlişkiler /bilig-9/Bahar' 99, s. 1-18, <http://bilig.yesevi.net/PDFS/9.sayi.pdf>
290. Ergil Doğu, 100 Soruda Fethullah Gülen ve Hareketi, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
291. Güneş Recep, Otlu Fikret, Durmuş Fethi Ahmet, Türkiye, Rusya ve Türk Cumhuriyyətləri Arasındaki Dış Ticaret İşlemlerinde Barter Yönetiminin Uygulanabilirliği, Akademik Yaklaşımlar Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2010, s. 99-121.
292. Hayır Meryem, Türkiye ve Türk Cumhuriyyətləri Arasındaki Ticari İlişkiler ve Coğrafyanın Buna Etkisi, http://www.web.sakarya.edu.tr/~mhayir/turkiye_ve.pdf.
293. Kara Mehmet, Türk Cumhuriyyətləri ve Otuz Dört Harfli Ortak Latin Alfabeti, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/3, Spring 2009, p. 1301-1310.
294. Kavak Yüksel ve Başkan Gülsün Atanur, Türkiye'nin Türk Cumhuriyyətləri, Türk ve Akraba Topluluklarına Yönelik Eğitim Politika ve Uygulamaları, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 20:92, 2001, s. 92-103.
295. Kalafat Yaşar, Bakü-Ceyhan Kültür Hattı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Yayınları: 5, Ankara, 2000.
296. Kona Gamze Güngörmüş, Problems of the Central Asian Republics: Social, Political and Economic Problems Central Asian Republics Face and The Role of Turkey in the Central Asian Region, Eurasian Studies, Annual 2006-6, İstanbul, 2006, p. 175-215, <http://gamzegongormuskona.blogspot.com>
297. Kona Gamze Güngörmüş, Turkey and The Central Asian Republics: Strategy Models And Future Scenarios (I)-Strategy Models, Turkish Review of Eurasian Studies, Annual 2007 (7) , p. 51-85.
298. Iaçiner Sedat, Orta Asya ve Türkiye: <http://www.usakgundem.com/yorum/257/turkiye-turk-dunyasi-1991-2009.html>
299. Oran Baskın, Türk Dış Politikası, Cilt II. 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, 637.

300. Oğan Gökçen, Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi Antalya'da Toplanıyor, 16 Kasım 2006, <http://www.asam.org.tr/tr/yazigoster.asp?ID=1239&kat2>
301. Saadettin Gömeç, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 1/1, Full, 2007, s. 114-131.
302. Şener Nedim, Ergenekon Belgelerinde Fethullah Gülen ve Cemmat, İstanbul, Destek Yayınevi, 2011.
303. Stratejik Derinliği Düşen Türk Dış Politikası, Yayınlayan Democrat Party, Dış İlişkiler Başbakanlığı, İstanbul 2010, www.scribd.com/doc/46237931/Dis-Politika-Kitabi
304. Solak Fahri, Türkiye-Orta Asya Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi, T. C. Marmara Üniversitesi, I.I.B.F. Dergisi, Cilt XVIII, Sayı 1, Yıl 2003, s. 69-96.
305. Yazgan Turan, Türkiyenin Türk Dünyasındaki Eğitim-Öğretim Faliyetleri, Kamu-İş, Cilt 7, Sayı 2, 2003, s. 2-21.

4. ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐ ՀԱՄԱՑԱՆՑԻՑ

306. http://www.akparti.org.tr/disiliskiler/turkiye-orta-asya-iliskileri_6428.html
307. <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=220&Yil=1991&Ay=12>
308. <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/TURKHABER/200/14Nisan/T2.htm>
309. <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/HABERANADOLU/HABERANA/2000/10/HA17x10x00.HTM>
310. <http://www.basbakanlik.gov.tr/sour.cc/index>
311. www.dtm.gov.tr/ead/YAYIN/Kitap/iron.htm
312. <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspgase.html>
313. <http://www.meb.gov.tr/Stats/ist97/MYHTML45.htm>
314. www.mfa.gov.tr/grupa/af/bsec10.htm
315. <http://www.mfa.gov.tr/turkiyenin-ortadogu-ile-iliskileri.tr.mfa>
316. <http://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa>
317. www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/hh/bdum8.htm
318. <http://portal.tika.gov.tr/Projeler.asp>

5. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԿԱՅՔԵՐ

319. <http://www.akparti.org.tr>
320. <http://www.basbakanlik.gov.tr>
321. <http://www.byegm.gov.tr>
322. <http://www.deik.org.tr>
323. <http://www.dic.gov.tr>
324. <http://www.dtm.gov.tr>
325. <http://www.ecosecretariat.org>
326. <http://www.eia.doe.gov>

327. <http://www.ekutup.dpt.tr>
328. <http://www.fpc.state.gov>
329. <http://www.kultur.gov.tr>
330. <http://www.meb.gov.tr>
331. <http://www.mfa.gov.tr>
332. <http://www.pa.edu.tr>
333. <http://www.tika.gov.tr>
334. <http://www.turksoy.org>
335. <http://www.abmankara.org>
336. <http://www.asam.org.tr>
337. <http://www.globalsecurity.org>
338. <http://www.gasandoil.com>
339. <http://www.informaworld.com>
340. <http://www.idrisbal.com>
341. <http://www.iip.at>
342. <http://www.iimes.ru>
343. <http://www.dev.jamestoun.org>
344. <http://www.dundee.ac.uk>
345. <http://www.egemenlikulusundur.org>
346. <http://www.eliamcp.gr>
347. <http://www.ep.hudson.org>
348. <http://www.meria.ide.ac.il>
349. <http://www.meriajournal.com>
350. <http://www.mpra.ub>
351. <http://www.news.bbc.co.uk>
352. <http://www.ourexcellentadventures.com>
353. <http://www.redalyc.uaemex.mx>
354. <http://www.silkroadstudies.org>
355. <http://www.scribd.com>
356. <http://www.sam.gov.tr>
357. <http://www.swp-berlin.org>
358. <http://www.usakgundem.com>
359. <http://www.turkishweekly.net>
360. <http://www.turkishpolicy.com>
361. <http://www.tuik.gov.tr>
362. <http://www.web.sakarya.edu.tr>
363. <http://www.zaman.com>

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՍՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԵԼԼԻ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ
(1991-2007 թթ.)

Հրատարակչության տնօրեն և գլխավոր խմբագիր՝
Վիտալի Ասլանյան
Մակենտավորող՝ Սուսան Բարոյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Վահան Խաչատրյան

ՀՀ, Երևան, Պուշկինի 46
Հեռ. + 374 (10) 53 96 47, + 374 (55) 78 47 87
E-mail: lusabats@netsys.am
lusabatc@mail.ru
www.lusabats.am

Ստորագրված է տպագրության 17.05.2013., չափսը A5, ծավալը 15,1 տպ. մանուլ.,
թուղթը՝ օֆսեթ. 80 գ/մ², տպարանակը՝ 500:
Տպագրված է «Լուսարաց հրատարակչատան» տպարանում

ԳՍԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0255629

A 98848

ՄԻՆԱՍՅԱՆ Նելլի Արտաշեսի

Ծնվել է 1984 թ. փետրվարի 20-ին Մարտունու շրջանի Ծովհնար գյուղում: 2006 թ. գերազանցությամբ ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմության և իրավագիտության բաժինը: 2007-2011 թթ. կրթությունը շարունակել է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ ասպիրանտուրայում: 2011 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 20-րդ դարի վերջին-21-րդ դարի սկզբին» թեմայով:

2006-2011 թթ. աշխատել է Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի հեռակետային վարժարանում: 2011 թվականից աշխատում է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնում:

Նելլի Մինասյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն են Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրները՝ 1990-ական թթ. մինչև մեր օրերը: Հեղինակ է մեկ տասնյակից ավել գիտական հոդվածների, մասնակից է մի շարք միջազգային և հանրապետական գիտաժողովների: